

ISSN 1392-0448

Lietuvos istorijos studijos

ISSN 1392-0448

VILNIUS UNIVERSITY

Studies of Lithuania's History

2011
Vol. 28

Research papers

Published since 1992

Vilnius
2011

ISSN 1392-0448

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Lietuvos istorijos studijos

2011

28 tomas

Mokslo darbai

Leidžiami nuo 1992 metų

Vilnius
2011

Redaktorių kolegija (Editorial Board)

Vyriausiasis redaktorius (Editor-in-Chief)

Prof. habil. dr. *Výgintas Bronius Pšibilskis* – Vilniaus universitetas (Istorija 05 H)
Vilnius University (History 05 H)

Atsakingasis sekretorius (Executive Secretary)

Doc. dr. *Sigitas Jegelevičius* – Vilniaus universitetas (Istorija 05 H)
Vilnius University (History 05 H)

Nariai (Editors):

Prof. dr. *Alfredas Bumblauskas* – Vilniaus universitetas (Istorija 05 H)
Vilnius University (History 05 H)

Prof. dr. *Zenonas Butkus* – Vilniaus universitetas (Istorija 05 H)
Vilnius University (History 05 H)

Prof. habil. dr. *Sven Ekdahl* – Geteborgo universitetas, Švedija (Istorija 05 H)
Göteborg University (History 05 H)

Prof. habil. dr. *Edvardas Gudavičius* – Vilniaus universitetas (Istorija 05 H)
Vilnius University (History 05 H)

Dr. *Magnus Ilmjärv* – Talino universitetas, Estija (Istorija 05 H)
Tallinn University (History 05 H)

Prof. habil. dr. *Anatolij J. Ivanov* – Rusijos mokslų akademijos Rusijos istorijos institutas,
Rusija (Istorija 05 H)
– Institute of Russian History, Russian Academy of Sciences
(History 05 H)

Dr. *Michail M. Krom* – Sankt Peterburgo Europos universitetas, Rusija (Istorija 05 H)
European University at St. Petersburg (History 05 H)

Prof. dr. *Aleksiejus Luchtanas* – Vilniaus universitetas (Istorija 05 H)
Vilnius University (History 05 H)

Prof. habil. dr. *Józef Maroszek* – Balstogės universitetas, Lenkija (Istorija 05 H)
University of Białystok (History 05 H)

Prof. habil. dr. *Zenonas Norkus* – Vilniaus universitetas (Sociologija 05 S)
Vilnius University (Sociology 05 S)

Doc. dr. *Edmundas Rimša* – Lietuvos istorijos institutas (Istorija 05 H)
– Institute of Lithuanian History (History 05 H)

Prof. habil. dr. *Waldemar Rezmer* – Torunės Mikalojaus Koperniko universitetas,
Lenkija (Istorija 05 H)
Nicolaus Copernicus University, Toruń (History 05 H)

Prof. dr. *Genadz Saganovič* – Europos humanitarinis universitetas, Lietuva (Istorija 05 H)
– European Humanities University, Lithuania (History 05 H)

Redakcijos adresas (Address):

Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas
(Vilnius University Faculty of History)
Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius, Lithuania
El. paštas (e-mail): janina.leoniene@if.vu.lt
<http://www.lis.lt>

Straipsniai vertinti dviejų recenzentų
The articles were reviewed by two experts

Included in:

Central & Eastern European Academic Source (EBSCOhost);
Historical Abstracts (EBSCOhost);
Humanities International Complete (EBSCOhost);
Humanities International Index (EBSCOhost);
TOC Premier (EBSCOhost);
CEEOL

*Leidybą pagal
Nacionalinę lituanistikos
plėtros 2009–2015 metų
programą finansavo
Lietuvos mokslo taryba*

© Vilniaus universitetas, 2011
© Vilnius University, 2011

TURINYS

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

<i>Edvardas Gudavičius</i> . Titmaro Merzeburgiečio kronikos Brunono Kverfurtiečio žinutė	9
<i>Mangirdas Bumblauskas</i> . Jeronimo Prahiečio pasakojimas apie lietuvių religiją ir christianizaciją	24
<i>Sergejus Temčinas</i> . Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slavų Lietuvoje Didžiosios Kunigaikštystės žemėse XIV–XVIII amžiuje: protestantų ir unitų tradicijos	44
<i>Andrius Grodis</i> . Lietuvos politinių partijų užsienio politikos nuostatos 1918–1919 metais: orientacija į Didžiąją Britaniją	60
<i>Norbertas Černiauskas</i> . Kada Lietuvoje atsirado nedarbas?	77
<i>Aurimas Švedas</i> . Asmenybės sovietmečio Lietuvos istorijos politikos lauke: elgsenos strategijos ir galimybės išlikti	91
<i>Vilius Ivanauskas</i> . Poetas keičia sistemą? Žvilgsnis į Just. Marcinkevičių, M. Martinaitį ir S. Gedą vėlyvajame sovietmetyje	105
<i>Aistė Čepulytė</i> . Probleminiai ginkluotos rezistencijos įamžinimo aspektai	116
<i>Vytautas Jarutis</i> . Lietuvos Respublikos valstybinė simbolika: pavaldėtos ar „išrastos“ tradicijos	129
<i>Skaistė Puzinaitė</i> . Moteris Viduramžių Norvegijoje: istoriografijos diskursai	142

KNYGŲ LENTYNOJE

<i>Stepan Stureiko</i> . Europietiškas požiūris į kultūrinį palikimą. Recenzija su pastabomis. – Rec.: <i>Ченайтене Р. Культурное наследие в глобальном мире</i> , Вильнюс: ЕГУ, 2010, 298 c.	157
<i>Arūnas Vyšniauskas</i> . Pranešimų ir straipsnių rinkinys „Steigiamajam Seimui – 90“ / sud. S. Kaubrys, A. Vyšniauskas (Lietuvos valstybingumo paveldas. T. 1). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011. 251 p.	164

MOKSLINIS GYVENIMAS

<i>Linas Tamulynas</i> . Naujas etapas Kaliningrado srities archeologijoje (konferencija Baltijos regiono archeologija: nauji atradimai ir tyrimai, Kaliningrad, 2010 m. lapkričio 17–19 d.)	167
<i>Aurimas Švedas, Vilius Ivanauskas</i> . Vilniaus simpoziumo vasaros seminaras Istorijos fakultete	170
<i>Algis Povilas Kasperavičius</i> . Dvišalės Lietuvos ir Lenkijos istorijos mokymo problemų tyrimo komisijos veikla ir jos prasmė	172

APIE DISERTACIJŲ GYNIMĄ VILNIAUS UNIVERSITETO

ISTORIJOS FAKULTETE

<i>Marija Drėmaitė</i> . Lietuviškoji fotografijos mokykla sovietinės ideologijos kontekste (apie Margaritos Matulytės daktaro disertaciją „Fotografijos raiškos ir sklaidos Lietuvoje sovietizavimas“)	179
---	-----

CONTENT

ARTICLES AND REPORTS

<i>Edvardas Gudavičius</i> . Message of Bruno of Querfurt in the Chronicle of Titmar from Mersenburg	9
<i>Mangirdas Bumblauskas</i> . John-Jerome's of Prague Narration about Lithuanian Religion and Christianisation	24
<i>Sergejus Temčinas</i> . The use of the Ruthenian Language in Ecclesiastical Books and its Relations to the Religious Identities in the Ruthenian Lands of the Grand Duchy of Lithuania in the 14 th –18 th Centuries: the Protestant and Uniat Traditions	44
<i>Andrius Grodis</i> . Provisions of Foreign Policy of Lithuanian Political Parties in the Years 1918–1919: Orientation towards Great Britain	60
<i>Norbertas Černiauskas</i> . When unemployment in Lithuania Emerged?	77
<i>Aurimas Švedas</i> . The Personalities in the Political Field of Soviet Lithuanian History: Behavioural Strategies and Chances of Survival	91
<i>Vilius Ivanauskas</i> . Is Poet changing the System? Looking back to Just. Marcinkevičius, M. Martinaitis and S. Geda during Late Socialism	105
<i>Aistė Čepulytė</i> . The Problematic Aspects of the Perpetuation of the Armed Resistance	116
<i>Vytautas Jarutis</i> . The National Symbols of Lithuania: the inherited or “invented” Traditions	129
<i>Skaistė Puzinaitė</i> . Woman of Medieval Norway: Historiographical Discours	142

BOOK SHELF

<i>Stepan Stureiko</i> . European Attitude to Cultural Heritage – Rec.: <i>Ченаітмене P. Культурное наследие в глобальном мире, Вильнюс: ЕГУ, 2010. 298 с.</i>	157
<i>Arūnas Vyšniauskas</i> . The Book about Constituent Assembly of Lithuania – „Steigiamajam Seimui – 90“ – Rec.: <i>Steigiamajam Seimui – 90 / sud. S. Kaubrys, A. Vyšniauskas (Lietuvos valstybingumo paveldas. T. 1), Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011. 251 p.</i>	164

SCIENTIFIC LIFE

<i>Linus Tamulynas</i> . The New Stage in the Archeology of Kaliningrad Region (On the Conference Archeology of the Baltic Region: New Discoveries and Investigations, Kaliningrad, November 17–19, 2010	167
<i>Aurimas Švedas, Vilius Ivanauskas</i> . The Summer Seminar of Vilnius Symposium in the Faculty of History	170
<i>Algis Povilas Kasperavičius</i> . Activities and significance of the bilateral Lithuanian – Polish History Teaching Commission	172

ABOUT THE DEFENSE OF THESIS AT THE DEPARTMENT OF HISTORY IN VILNIUS UNIVERSITY

<i>Marija Drėmaitė</i> . Lithuanian School of Photography in the Context of Soviet Ideology About the Doctoral Dissertation (“The sovietization of expression and dissemination of Lithuanian photography” by Margarita Matulytė)	179
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ И СООБЩЕНИЯ

<i>Эдвардас Гудавичюс</i> . Известие хроники Титмара Мерзебургского о Бруноне Кверфуртском	9
<i>Мангирдас Бумблаускас</i> . Повествование Иеронима Пражского о религии и христианизации литовцев	24
<i>Сергеюс Темчинас</i> . Церковные книги на русско́м языке и религиозная идентичность на славянских землях Великого Княжества Литовского в XIV–XVIII вв.: протестантская и униатская традиции	44
<i>Андрюс Гродис</i> . Внешнеполитические установки политических партий Литвы в 1918-1919 гг.: ориентация на Великую Британию	60
<i>Норбертас Черняускас</i> . Когда в Литве сложилась безработица?	77
<i>Ауримас Швядас</i> . Личности на поле политики истории в советский период: стратегия поведения и возможности выжить	91
<i>Вилюс Иванаускас</i> . Поэт влияет на изменение системы? Взгляд на Юстинаса Марцинкявичюса, Марцелиюса Мартинайтиса и Сигитаса Геды в позднесоветский период	105
<i>Айсте Чепулите</i> . Проблемные аспекты увековечения вооруженного сопротивления	116
<i>Витаутас Ярутис</i> . Государственная символика Литовской Республики: унаследованная или «изобретенная» традиция	129
<i>Скайсте Пузинайте</i> . Женщина в средневековой Норвегии: историографический дискурс	142

НА КНИЖНОЙ ПОЛКЕ

<i>Степан Стурейко</i> . <i>Европейский взгляд на наследие. Рецензия с примечаниями.</i> – Рец.: <i>Чепайтене Р.</i> Культурное наследие в глобальном мире, Вильнюс: ЕГУ, 2010. 298 с.	157
<i>Арунас Вишняускас</i> . <i>Сборник докладов и статей.</i> – Рец.: „ <i>Steigiamąjį Seimui – 90“ / sud. S. Kaubrys, A. Vyšniauskas (Lietuvos valstybingumo pavidas, t. 1). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011. 251 p.</i>	164

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

<i>Линас Тамулинас</i> . <i>Новый этап в археологии Калининградской области</i> (конференция Археология Балтийского региона: новые находки и исследования, Калининград, 17–19 ноября 2010 г.)	167
<i>Ауримас Швядас, Вилюс Иванаускас</i> . Летний семинар Вильнюсского симпозиума на Историческом факультете	170
<i>Альгис Повилас Касперавичюс</i> . Деятельность и значение Двусторонней литовско – польской комиссии по изучению проблем обучения истории	172

О ЗАЩИТЕ ДИССЕРТАЦИЙ НА ИСТОРИЧЕСКОМ ФАКУЛЬТЕТЕ ВИЛЬНЮССКОГО УНИВЕРСИТЕТА

<i>Мария Дремайте</i> . Литовская школа фотографии в контексте советской идеологии (о защите докторской диссертации Маргариты Матулите „Советизация экспрессии и выражения фотографии в Литве“)	179
---	-----

Straipsniai ir pranešimai

TITMARO MERZEBURGIEČIO KRONIKOS BRUNONO KVERFURTIEČIO ŽINUTĖ*

Edvardas Gudavičius

Profesorius emeritas

Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra

Tel. 268 72 88

El. paštas: egudav@gmail.com

1. Vieta kronikoje

Straipsnis labiausiai skirtas tai įvardytos žinutės vietai, kurioje kalbama apie Brunono Kverfurtiečio žūtį, ir šios žinutės santykiui su atitinkamo turinio Kvedlinburgo analų žinute. Ši žinutė užfiksuota abiejuose Titmaro kronikos rankraščiuose¹, kur jos tekstas iš esmės nesiskiria^{2*}. Ji išdėstyta dviejuose paragrafuose (kronikos skyriai – „knygos“ – ir paragrafai

buvo sužymimi leidėju³). Straipsnyje naudojamame F. Kurze's leidinyje tai VII skyriaus 34–35 (J. M. Lappenbergo – 58) paragrafai⁴, o R. Holtzmanno – VI skyriaus 94–95 paragrafai⁵. Labiau orientuojamasi į pastarojo leidėjo nustatytą skyrių parašymo chronologiją, tačiau stengiamasi atsižvelgti ir į F. Kurze's nuomonę, nes naudojamosi jo (ir J. M. Lappenbergo) parengtu tekstu. Vadovaujamosi F. Kurze's nurodymu, kad Kvedlinburgo analų panaudojimas, kai jau buvo parašyta didelė Titmaro kronikos dalis, lėmė gausius šios dalies papildymus ir visą tolesnį jos rašymą⁶. Rašyti savo kroniką Titmaras pradėjo 1012 m. rudenį⁷, Kvedlinburgo analų panaudojimo pradžią F. Kurze sieja su 1016 m.⁸, R. Holtzmannas (juo remiasi ir I. Leonavičiūtė) mums rūpimos žinutės parašymą datuoja 1014 m. pirmąja puse⁹. Kadangi atitinkamo (pagal jo skaičiavimą

* Straipsnis parengtas mokslo tyrimų projekto „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija, vaizdinys ir modernūs tapatumai“ metu. Projektą finansavo Lietuvos Mokslo Taryba, sutarties Nr. VAT-19/2010.

¹ Autografinio Drezdeno rankraščio (sudegusio), fol. 138; Briuselio rankraščio, fol. 259 – Thietmari merseburgensis episcopi chronicon. Post editionem Ioh. M. Lappenbergii recognovit F. Kurze, Hannovera, 1889 (toliau – Thietmari...), p. XIII–XVI. Žr. taip pat: 1009 metai. Šv. Brunono Kverfurtiečio misija. Sudarė, šaltiniotyrimus paaiškinimus ir bibliografiją parengė I. Leonavičiūtė (Vilniaus universitetas), Vilnius, 2006 (toliau – 1009 metai...), p. 79–80.

^{2*} Straipsnio nuorodos į dar leidžiamą straipsnį „Hippolyte'ą Delehaye pasklaidžius“ (esantį rinkinyje „Los caprichos. Du tūkstantis devintieji“) pažymimos žvaigždute, nurodant jo poskyrius. Jame remtasi I. Leonavičiūtės parengto leidinio Titmaro kronikos tekstu – Die Chronik des Bischofs Thietmar Merseburg. Hrsg. R. Holtzmann // Monumenta Germaniae Historica, SS rer. Germ., 9, München, 1996 (kartojamas R. Holtzmanno 1935 m. leidimas). Šiame straipsnyje naudojamosi leidinio Thietmari... tekstu.

³ 1009 metai..., p. 80.

⁴ Thietmari..., p. 188–189.

⁵ 1009 metai..., p. 82–85.

⁶ Thietmari..., p. X.

⁷ *Dąbrowski J.* Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480). Wrocław, Warszawa, Kraków, 1964, s. 23.

⁸ Thietmari..., p. X.

⁹ 1009 metai..., p. 80.

VII) skyriaus parašymą F. Kurze pažymiais pačiais Kvedlinburgo analų panaudojimo pradiniais 1016 m.¹⁰, šis dvejų metų skirtumas įgauna principinę reikšmę: mat nuo šios gairės šaltas imperatoriaus Henriko II atžvilgiu Kvedlinburgo analų tonas „atšyla“¹¹, taigi išskyla pasirėmimo šiais analais (jei tokioje vietoje tai įvyko) motyvacijos klausimas. Reikia skaitytis su galima ištikimo šio imperatoriaus (iki 1014 m. karaliaus) šalininko Titmaro¹² savicenzūra. Iki Kvedlinburgo analų panaudojimo J. Dąbrowskis laiko parašytomis I–III Titmaro kronikos skyrius ir datuoja juos 1013 m.¹³ Orientuodamasis į vėlesnę datą, F. Kurze (labiausiai sekdamas J. M. Lappenbergu) šiam etapui priskiria kur kas didesnę kronikos dalį (skyriai nurodomi romėniškaisiais, paragrafai – arabiškaisiais skaitmenimis)¹⁴: 1012 m. – VII.1–15, I.1–18 (?); 1013 m. – II, III (beveik); 1014 m. – IV.1–9, 15–17, 23–25, 31–37, 39–54; V; VIII.1–2, 3; 1015 m. – VI; VIII.4–20. Ši kronikos dalis toliau buvo papildyta tarpais iš Kvedlinburgo analų, o likusioji dalis rašoma jau įkompilijuojant šiuos analus kartu su kitais šaltiniais¹⁵. J. Dąbrowskis jos skyrius skirsto: IV, V – 1013 m. antrąją pusę, VI – 1014 m., VII, VIII – 1014–1018 m.¹⁶ Po Kvedlinburgo analų panaudojimo F. Kurze skyrių parašymą datuoja: 1016 m. – II, III; VII.16–41; VIII.20–35; 1017 m. – IV.10–15, 18–22, 26–30, 38; VIII.36–69;

I.36–38; IV.55–69; 1018 m. – VIII.70–76; IX; IV.70–75¹⁷. Pažymėtinas šio ir R. Holtzmanno, dirbančio su perleidžiamais *Monumenta Germaniae Historica* tekstais ir juos skaitmeniniu būdu apdorojant, suskirstymų santykis¹⁸:

I lentelė.

F. Kurze's suskirstymas (skyr., paragr.)	R. Holtzmanno suskirstymas (skyr., paragr.)
I–VI.60	I–VI.60
VII.1–42	VI.61–102
VIII.1–76	VII.1–76
IX.1–34	VIII.1–34

Pagal F. Kurze's skirstymą mums rūpimi VII skyriaus 34 ir 35 paragrafai patenka į 1016 m. datuojamą kronikos dalį, o VII skyriuje priskirtini tekstui, pridurtam prie 1012 m. parašytos šio skyriaus pradžios.

2. Kvedlinburgo analų išrašai Titmaro kronikoje

Titmaro kronikos leidiniuose ištraukos iš Kvedlinburgo analų yra sužymimos. Turbūt niekada nebus garantijos, kad jau surastos visos tokios ištraukos, tačiau galima, be abejo, sakyti, kad leidiniuose turime esminį jų vaizdą. Galime šiuo požiūriu peržvelgti F. Kurze's leidinį¹⁹ (II lentelė).

¹⁰ Thietmari..., p. X.

¹¹ Holtzmann R. Die Quedlinburger Annalen (toliau – Die Quedlinburger...) // Sachsen und Anhalt, 1925, Bd. 1, S. 114.

¹² Dąbrowski J. Min. veik., p. 23.

¹³ Ten pat, p. 24.

¹⁴ Thietmari..., p. X.

¹⁵ Ten pat.

¹⁶ Dąbrowski J. Min. veik., p. 24.

¹⁷ Thietmari..., p. X.

¹⁸ Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung. Hrs. von R. Holtzmann. Unveränd. Nachdr. der Ausg. Berlin, 1935. München: Monumenta Germaniae Historica 1980. – LV, 631 S. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. 6, Scriptores rerum Germanicarum, Nova Series; 9). Bilderbearbeitung: Erwin Rauner / Digitale Edition der Chronik des Thietmar von Merseburg, p. 12, <141.84.81.24/digilib/thietmar.html – 6k>.

¹⁹ Thietmari... (puslapijai nurodomi II lentelės antrajame stulpelyje).

II lentelė.

Poz.	P.	Skyr., prgrf.	Metai	Aplinkybės
1	13–14	I.22	924	Mirė Halberštato vyskupas Zigmantas
2	40	II.34	937	Mirė Mainco arkivyskupas Hilibertas
3	40	II.35	954	Mirė Mainco arkivyskupas Friterikas, įpėdiniu tapo Otono I nesantuokinis sūnus Vilhelmas
4	54	III.10	980	Otonas II priėmė Prancūzijos karalių Lotarą
5	63	III.24	983	Otonas II Henriką Jaunesnijį pakelia Bavarijos hercogu
6	69	IV.10	989	Pasirodžiusi kometa lėmė epidemiją
7	70	IV.11	990	Kovoja tarp savęs Lenkijos Mečislovas I ir Čekijos Boleslovas II
8	73	IV.15	990	Ženklaai, pranašaujantys imperatorienės Teofanu mirtį
9	74	IV.18	987	Sustiprinus Paelbio tvirtoves, pasiduoda slavai
10	75	IV.19	993	Nušvito dangus šiaurėje
11	76	IV.20	995	Bavarijos hercogo Henriko mirtis
12	76	IV.20	995	Mirė pfalcgrafas Tidrikas
13	76	IV.21	994	Titmaro sūnėnas margrafas Henrikas apakino Viureburgo vyskupo Bernvardo riterį Everkerą
14	76	IV.21	994	Labai šalta žiema
15	79	IV.26	996	Mirė Augsburgio vyskupas Liudolfas
16	79	IV.26	995	Gimė vaikas su žąsies galūnėmis
17	80	IV.27	996	Per Kalėdas Otonas III buvo Kelne
18	80	IV.28	997	Žūva šv. Vaitiekus
19	81	IV.28	997	Viureburgo vyskupas Bernvardas, pasiūstas Otono III, miršta Graikijoje
20	81	IV.30	997	Krescencijus Romoje užgrobia valdžią
21	81	IV.30	998	Otonas III skuba į Romą
22	101	IV.68	827	Pasakojimas apie Šalono vyskupą Hildigrimą
23	181	VII.22	1012	Mirė Kambre vyskupas Erlvinas
24	182	VII.23	1012	Potvyniai
25	184	VII.27	1012	Henrikas II sušaukė sinodą pasmerkti Meco vyskupui Tidrikui
26	184	VII.28	1013	Miršta Bremeno arkivyskupas Levizonas
27	185	VII.28	1013	Levizonas savo įpėdiniu rekomenduoja Odoną
28	185	VII.29	1013	Henrikas II arkivyskupu paskiria savo kapelioną Unvaną
29	186	VII.30	1013	Boleslovo Narsiojo sūnus Mečislovas atvyksta sudaryti taikos
30	186	VII.30	1013	Henrikas II nubaudžia Titmaro sūnėną Virinharą ir margrafo Hermano brolių Ekehardą už santykiavimą su Boleslovu Narsiuoju
31	186	VII.31	1013	Atvykęs į Verlu, Henrikas II suseraga kolitu
32	187	VII.31	1013	Pašalinamas Fuldos abatas Bronhagas
33	187	VII.32	1013	Henrikas II nuvyksta į vakarinius regionus ir Italiją
34	189	VII.36	1013	Vyskupo Arnulfo nuotykis su vanagu
35	190	VII.39	1014	Čekijos kunigaikštis Udalrikas nužudo garsųjį riterį Božoną

Titmaro kronikos Kvedlinburgo analų įrašus, kaip rodo II lentelė, galima apibendrintai suskirstyti į tris grupes: valdančiųjų (daugiausia karalių ir kunigaikščių) veiksmus (4, 5, 7, 9, 11–13, 17, 20, 21, 29–31, 33, 35 poz.), dvasininkijos reikalus (1–3, 15, 18, 19, 22, 23, 25–28, 32, 34 poz.) ir gamtos gaivalų apraiškas (6, 8, 10, 14, 16, 24 poz.). Atitinkamai susirenka 15, 14 ir 6 įrašai, kitaip sakant, tai beveik vien valdančiųjų (vienodai paskirsčius juos į dvasinius ir pasaulietinius) gyvenimo aprašymas. Tai gerai parodo, ko Titmaras ieškojo Kvedlinburgo analuose. Pirmieji penki įrašai tenka I–III skyriams ir baigiami Otono II mirties (983) metais. Iš jų pirmosios trys pozicijos skirtos dvasininkams (I–II skyriai), dvi paskutinės (III skyrius) – Otonui II. Visi likę įrašai (20 pozicijų) pasiskirsto tik dviejuose skyriuose – IV (17 poz.) ir VII (13 poz.). Taigi lieka tuščias V–VI skyrių tarpas. Straipsnis rašytas neturint specialios literatūros, skirtos Titmaro kronikai ir Kvedlinburgo analams. Neabejoju, kad ten seniai atsakyta į čia išskylančius klausimus, bet šioje padėtyje nelieta nieko kito, kaip spręsti juos pačiam. Kaip nurodyta I lentelėje, R.Holtzmanno suskirstymo VI skyriaus antrąją dalį (61–102 paragrafus) F. Kurze laiko VII skyriumi (paragrafai atitinkamai sunumeruoti 1–42). Jis nurodo, kad tokia VII skyriaus pradžia parodo antrąją viso susidariusio folianto pusę, kuri buvo pradėta rašyti dar prieš pirmąją ir įvairiu laiku tęsta iki 1018 (Titmaro mirties) metų, greitai įrašant įvykusius faktus²⁰. Ši VII (pagal F. Kurze) knyga pradedama 1012 metais²¹. 1–15

jos paragrafai²² buvo parašyti 1012 m., atrodo, dar prieš I skyrių²³. Rankraštyje ši dalis pradedama nuo pat viršaus užpildytu puslapiu, sakiniui aiškiai parodant pradinę grafiką: **Completis omnibus in orientali frantia...** (124r puslapis)²⁴. Prieš tai esantis 123v puslapis tęsia glaudžiai susijusį su ankstesniu (123r) puslapiu tekstą: pastarajame lieka pirmasis paskutinio žodžio skiemuo, o antrasis jau perkeliamas į 123v: **fal-sum**. Pasakojama apie Lebuso pilies pastatymą (1012 m. sausio–vasario mėnesį; VI.59)²⁵ pastraipos gale nurodant, kad teks rašyti apie netrukus įvyksiantį jos sugriovimą²⁶. Lebusą lenkai iš tikrųjų sugriovė tu pačių metų rugpjūtį²⁷, tačiau prieš tai ėjo 19 paragrafų, kur daugelyje vietų Titmaras pasisako kaip tiesioginis įvykių dalyvis²⁸. Iš viso to galima spręsti, kad VI skyriaus 59 paragrafas, bent jau galutinai, buvo sureduguotas po 1012 m. rugpjūčio. Pradėtas 123r, jis tęsiamas ir užbaigiamas (minėtu pažadu) kronikos (Drezdeno rankraščio) pirmosios pusės paskutiniame 123v puslapyje. Toliau čia ėjo majuskuline raide pradėtas 60-ojo paragrafo įrašas (**Peracta in ciuitate bauenbergensi ecclesia...**). Puslapį (visiškai užpildydamas) užbaigia dar vienas įrašas (**Post hec <...> parrochię promissa est mihi**). Visiškai prirašius šį puslapį, Titmarui dar prirėikė pažymėti 1011 m. nusiaubusį Valibizio vienuolyną gaisrą; jis tai padarė prieš 60-ąjį paragrafą virš eilutės ir paraš-

²² Plg. į 15-ąją nuorodą orientuojamą tekstą.

²³ Thietmari..., p. 169.

²⁴ Publikacijoje: Thietmari..., p. 169.

²⁵ Thietmari..., p. 168.

²⁶ Ten pat, p. 169: „et quam flebili miseria haec cito corruerit, enumeratis, quae inter haec acciderant, explicabo“.

²⁷ Ten pat, p. 180.

²⁸ Ten pat, p. 169–180.

²⁰ Thietmari..., p. 169.

²¹ Ten pat.

tėje išsprausdamas atitinkamą tekstą (**In priori estate <...> peccata mea incendio perit**)²⁹. Dvi Drezdeno rankraščio dalis skiriančius grafinius požymius papildė dar viena struktūrinė aplinkybė: F. Kurze's nurodomų VI ir VII skyrių (R. Holtzmanno manymu, čia dar tęsiamas VI skyrius³⁰) neatskiria joks eiliuotas prologas. Visa tai leidžia padaryti tokias (šiuo atveju tik preliminaras) išvadas: kad ir kaip grupuotume Titmaro kronikos skyrius, aišku, kad V ir VI (pagal F. Kurze's; pagal R. Holtzmanno VI.1–60) skyriuose ištraukų iš Kvedlinburgo analų iki šiol nerasta (plg. II lentelę); pasak F. Kurze's, V skyrius buvo parašytas 1014 m., o VI – 1015 m., pasak J. Dąbrowskio, V – 1013 m. antroje pusėje, VI – 1014 m.³¹

3. Žinutės įrašymo laikas

Imant kraštutines V ir VI Titmaro kronikos skyrių parašymo datas, išeina 1013 m. antros pusės–1015 m. tarpas. Palyginkime jį su truputį ilgesniu 1013 m. pabaigos³²–1016 m.³³ (galimos Kvedlinburgo analų panaudojimo pradžios) tarpu. Kaip matome, V ir VI skyriai, nepatekę į Kvedlinburgo analų panaudojimo pradžią, taip ir liko nepapildyti jų ištraukomis. 1013–1015 m. Henrikas II kaip tik nekariavo su Boleslovu Narsiuoju (1014 m. apsvainikavo imperatoriumi)³⁴. Saksų diduomenėje šis

karas buvo nepopuliarus³⁵, tai aiškiai išsakoma ir Kvedlinburgo analuose³⁶. Atsidavęs Henrikui II Titmaras, V ir VI skyriuose jį palaikydamas, aprašo painiomis aplinkybėmis prasidėjusio karo su Lenkija³⁷ pradžią³⁸. Jau pats Kvedlinburgo analų tonas jam buvo nepriimtinas. Karas su Boleslovu Narsiuoju Kvedlinburge buvo vertinamas kaip nūsukimas nuo Otono III Šv. Romos imperijos atnaujinimo politikos, atvedęs į sąjungą su pagonimis liutičiais; vienuolynų turto sumažinimai laikyti godumo sukeltais veiksmais³⁹. Ir Otono III sesers Adelheidės netenkino šitokie veiksmai, ir Titmaro negalėjo tenkinti jos pačios ir jos vienuolyno analisto (-ės) požiūris į tuos veiksmus. Smulkiai Kvedlinburgo analų surašymą dar yra aptaręs R. Holtzmannas⁴⁰ ir jo išvalgomis jau teko pasinaudoti⁴¹. To nekartojant galima pažymėti, kad 1008–1015 m. atkarpa reikėtų apibūdinti kaip tikslų ir kasmet suredaguojamų įrašų seką⁴². Be to, nuo 1016–1017 m. šaltas ir prislopintai priešiškas Henrikui II analų tonas pakinta į pagarbų ir palankų, koks buvo rodomas visiems trims Otonams⁴³. Taigi Titmaro kronikos VII skyriaus 34–35 paragrafai kaip tik buvo parašyti „pereinamaisiais“ (veikiausiai 1016) metais⁴⁴, kai Šv. Servacijaus vienuolyno abatės santykiai su imperatoriumi, jei dar

³⁵ Dvornik F. The making of Central and Eastern Europe. London, 1949, p. 205.

³⁶ Holtzmann R. Die Quedlinburger..., p. 112.

³⁷ Dvornik F. Min. veik., p. 185–187; B. Gebhardt. Min. veik., p. 210–211.

³⁸ Thietmari..., p. 111–113, 117, 123–124, 127–128, 139–141, 153–154, 166–169.

³⁹ Holtzmann R. Die Quedlinburger..., p. 110–113.

⁴⁰ Ten pat, p. 114–125.

⁴¹ 1009 metai..., p. 41–44.

⁴² Holtzmann R. Die Quedlinburger..., p. 116–118.

⁴³ Ten pat, p. 114.

⁴⁴ Žr. 4, 8, 10, 11 nuor.

²⁹ Rankraštinio teksto citatos (pastorintu šriftu) imamos iš 18-ojoje nuorojeje minimo skaitmeninio leidinio.

³⁰ R. Holtzmannas čia mato skirtį tarp VI skyriaus 60-ojo ir 61-ojo paragrafo (žr. I lentelę).

³¹ Žr. į 15 ir 16 nuorodas orientuotą tekstą.

³² Žr. į 13 ir 16 nuorodas orientuotą tekstą.

³³ Žr. į 17 nuorodą orientuotą tekstą.

³⁴ Gebhardt B. Handbuch der deutschen Geschichte, 1954, Bd. 1. Frühzeit und Mittelalter, S. 213, 215, 219.

<p>56. Rex autem in hac estate et proxima hieme consilio et virtute pacificatis hostibus contumeliam et dampnum a Bolizlavo sibi illatum crebra meditatione revolvit et post pascha expeditionem suam atroci iussione indixit. (38.) Fit conventus in Belegori, quod pulcher mons dicitur, in Geronis predio marchionis. Tunc Bernhardus dux et Waltherdus prepositus gratia Bolizlavum convertendi precesserunt ac nil ibi, quod sibi placeret, invenientes reversi sunt. Venit etiam huc Iarimirus Boemiorum dux inclitus et regi per omnia fidelis. Nec preterire possum, quod miserabile nimis predicto comiti ibidem accidit. Nos omnes – nec aliquem excipere valeo – vice amicorum hostes huic fuimus exceptisque dumtaxat mancipiis omnia consumpsimus et quaedam igne. Huius rei nec rex ultor seu defensor fuit.</p>	<p>Rex autem in hac estate et proxima hieme consilio et uirtute pacificatis hostibus contumeliam et dampnum a bolizlavo sibi illatum crebra meditatione reuoluit et post pascha expeditionem suam atroci iussione indixit. Fit conuentus in beligori, quod pulcher mons dicitur, in geronis predio marchionis. Tunc bernhardus dux et uualtherdus prepositus gratia bolizlauum conuertendi precesserunt ac nil ibi quod sibi placeret inuenientes reuersi sunt. Venit etiam huc iarimirus boemiorum dux inclitus et regi per omnia fidelis. Nec preterire possum, quod miserabile nimis predicto comiti ibidem accidit. Nos omnes – nec aliquem excipere valeo – a uice⁻¹⁻ amicorum hostes huic fuimus, exceptisque dumtaxat mancipiis, omnia consumpsimus. Et quedam ignominie⁻²⁻ huius rei nec rex ultor seu defensor fuit.</p>
--	---

⁻¹⁻ Rankraštyje auce; publikacijoje uce paimtas kaip u[i]ce (vice). Norėdamas parodyti praleistą a, rašau a u[i]ce.

⁻²⁻ Rankraštyje queda[m] igne; ; publikacijoje quaedam igne. Pagal prasmę tikų cuiusdam ign[omini]ę. Nesuderindamas linksnių (queda[m] labai aiškiai parašytas), rašau queda[m] ign[nomini]ę.

ir netapo labai geri, tai bent jau nebebuvo priešiški. Tokiomis aplinkybėmis Titmaras užfiksavo savo kronikoje žinią apie šv. Brunono žūtį. Kaip galimas tokios žinios perteikėjas literatūroje minimas Magdeburgo arkivyskupijos prepozitas Valterdas⁴⁶. J. Bieniako nurodomas Titmaro kronikos informacijos gavimo iš lenkų atvejis, datuojamas 1011 m. (VI.56)⁴⁷, nėra atmestinas

ir jį verta atskirai aptarti (atsižvelgiant į Drezeno rankraštį ir J. M. Lappenbergo paragrafų sunumeravimą⁴⁸) (II lentelė).

Sulyginus abu III lentelės tekstus, reikia pritarti F. Kurze'ei, suformavusiam 56-ąjį paragrafą, tuo pašalinant J. M. Lappenbergo skirtą (38). *Fit conventus* yra organinė pasakojimo, pradėto žodžiais *Rex autem*, tąša. Saksų ir čekų kariuomenė bazavosi margrafo Gerono Belegoros dvare, iš kurio hercogas Bernardas ir prepozitas Valterdas buvo pasiūsti derėtis su Boleslovu Narsiuoju. Iš 55-ojo ir 57-ojo paragrafų galima suprasti, kad viskas vyko likviduojamo slavų karo tarnybininkų sąmokslu (pereiti į lenkų pusę) metu⁴⁹. Su Boleslovu ne tik nebuvo susikalbėta, bet lenkai gerai

⁴⁵ III lentelės kairėje pusėje pateikiamas publikacijos (Thietmari..., p. 164–165), dešinėje – rankraščio (fol. 122r–122v; pastarojo puslapio pradžia parodoma) tekstas. Paragrafai (publikacijoje) numeruojami kursyvu (J. M. Lappenbergo – pastorintu).

⁴⁶ *Bieniak J.* Wyprawa misyjna Brunona z Kwerfurtu a problem Selencji // *Acta Baltico Slavica*. 1969, t. 6, s. 189–190.

⁴⁷ Thietmari..., p. 167: „Fit conventus in Belegori, quod pulcher mons dicitur, in Geronis predio marchionis. Tunc Bernhardus dux et Waltherdus prepositus gratia Bolizlavum convertendi precesserunt ac nil ibi, quod sibi placeret, invenientes reversi sunt.“

⁴⁸ Ten pat, p. XVIII.

⁴⁹ Thietmari..., p. 166–167.

nepasirūpino net karaliaus pasiuntinių išlaikymu. Titmaro perduodami ligoto (netrukus mirusio) Valterdo nekokie išpūdžiai parodo betarpiškai iš jo gautą informaciją. Nors neseniai žuvęs Brunonas negalėjo būti svarbi sunkiai vykstančių pokalbių tema, ji, be abejo, buvo aktuali Valterdui, taigi jis turėjo kai ką apie tai sužinoti. Be kita ko, Valterdas neretai minimas Titmaro kronikoje, Titmaras ne tik jį pažinojo, bet nurodo dar ir jo motiną bei seserį⁵⁰. Su Boleslovo Narsiojo pasiuntiniais Valterdas susitiko dar, tapęs jau Magdeburgo arkivyskupu, 1012 m. vasarą⁵¹. Pokalbiui tai buvo geresnės aplinkybės, tačiau tuo metu Valterdas blogai jautėsi (kalbėjosi su pačiu Titmaru)⁵². Negalima, žinoma, atmesti ir šio informacijos atvejo. 1012 m. rugpjūtį Valterdas mirė⁵³, taigi Titmaras galėjo gauti iš jo informaciją tik dar nepradėjęs naudotis Kvedlinburgo analais.

VII skyriaus 34–35 paragrafai patenka į pradinę 1014–1018 m. parašytų Titmaro kronikos lapų dalį⁵⁴. 1–27 paragrafuose (išskyrus 26-ojo reminiscencijas) aprašomi 1012, 28–31 – 1013 m. įvykiai⁵⁵. Toliau kalbama apie 1014 m. Henriko II žygį į Italiją (atnešusį jam imperatoriaus karūną) ir tuo metu jam trukdžiusius Boleslovą Narsųjį ir Arduiną Ivrejetį. Pastarasis šiuo požiūriu prilyginamas pirmajam⁵⁶. Nors 1013 m. su Lenkija buvo sudaryta taika, Boleslovas ne-

parėmė Henriko žygio į Romą⁵⁷. 32-ajame paragrafe Titmaras atitinkamai gvildena jo klastas⁵⁸. Prie Arduino pereinama 33-iajame paragrafe, remiantis 1004 m. Henriko žygio į Italiją perspektyva⁵⁹. Titmaras nurodo, kad Henrikas sutiko priimti Arduino jam siūlomą Italijos karūną, bet paskui gailėjosi tai padaręs⁶⁰. Ir tuomet 34-asis paragrafas pradedamas pasakant, kad apie šias pasekmes bus kalbama, prieš tai aptarus pamirštus parašyti dalykus⁶¹. Brunono žūtis ir buvo toks *pamirštas dalykas*.

4. Žinutės sukompiliavimas

Šv. Vaitiekaus žūtį (997 m.) Titmaras aprašo IV skyriaus 28-ajame paragrafe, įdėdamas jį reikiamoje, atitinkančioje chronologiją vietoje⁶². Palyginkime šio paragrafo pirmosios pusės ir rankraštinių VII.34 (skirto šv. Brunonui) paragrafo tekstus (IV lentelė).

Lentelės 1-ojoje pozicijoje matome du paskutinius VII.33 paragrafo sakinius. Abu jie pradedami majuskulais, tai reikėtų vertinti kaip atskirą autoriaus mintį, o ne pradėtos minties tęsinį. [4] sakinyje pradedamas minuskulu, t. y. organiškai susijęs su [3]-iuoju,

⁵⁷ Gebhardt B. Min. veik., p. 219.

⁵⁸ Thietmari..., p. 187. Priešingą nuomonę žr. *Ludat H. Piasten und Ottonen // L'Europe aux IX–XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux.* Varsovie, 1968, s. 356–357.

⁵⁹ Thietmari..., p. 187–188; *Dvornik F.* Min. veik., p. 187; *Gebhardt B.* Min. veik., p. 212, 214.

⁶⁰ Thietmari..., p. 188: „Poast longam [animi] exstantis deliberacionem legatos ad regem misit, qui comitatum quondam sibi dari peterent et coronam suimet cum filiis ei redditorum veraciter promitterent. Hoc cum consilio quorundam acquiescens facere rex noluisse, ut in sequentibus enucleabo, ad magnum suis familiaribus provenire dampnum id postea persensit.“

⁶¹ Ten pat: „Sed priusquam haec aggrediar, quae superius indiscussa oblivione preterii, prescriptis interponere conor.“

⁶² Ten pat, p. 80–81.

⁵⁰ Ten pat, p. 284.

⁵¹ Ten pat, p. 174.

⁵² Ten pat: „queritur mihi se multum egrotasse“.

⁵³ Ten pat, p. 176.

⁵⁴ Žr. 16 nuor.

⁵⁵ Thietmari..., p. 169–187.

⁵⁶ Ten pat, p. 187: „Huius conpar et quasi collega Hardwigus, a Langobardis falso rex appellatus, adventum magni regis et potentiam exercitus doluit.“

1	Dr., fol.138r–138v	(Post longam [animi] exestuantis deliberationem legatos ad regem misit, qui comitatum quendam sibi dari)- ¹ - peterent et coronam suimet cum filiis ei redditurum ueraciter promitterent [1]. Hoc cum consilio quorundam acquiescens facere rex noluisse, ut in sequentibus enucleabo ad magnum suis familiaribus prouenire dampnum id postea persensit [2]. 34. Sed prius quam hoc aggrediar, que superius indiscussa obliuione preterii, prescriptis interponere conor [3]. fuit quidam brun nomine contemporalis et conscolasticus meus ex genere charissimo editus, sed diuina miseratione pre ceteris parentibus inter filios dei electus [4]. hic ab ida uenerabili matre sua unice dilectus magisterio geddonis philosophi traditur et omne, quod habire- ² - debuit, cum habundancia suggeritur [5]. huius pater erat brun senior, egregius et per cuncta laudabilis amicus mihi consanguinitate et omnibus erat proximus familiaritate [6]. filius autem eius et equiuocus- ³ -cum mane ad scolam ire debuisset, ante quam ab hospicio exiret, ueniam petiit et ludentibus nobis in oratione- ⁴ -is- ⁵ -fuit [7]. Ocio negotium preposuit et sic fructificans ad maturitatem peruenit [8]. A tercio desideratur ottone et suscipitur, quem non longe post deserens solitariam quesuiit uitam et de opere suo uixit [9]. Is uero post mortem gloriosissimi imperatoris rengante tunc dei gratia heinrico ad merseburg ueniens benedictionem cum licencia domini pape episcopalem ab eo peccit et eius iussione ab archiepiscopo taginone consecrationem et, quod ipse detulit, huc pallium ibidem suscepit [10]. D dehinc ob lucrum animę laborem subiit diuuerse ac grandis uite castigans corpus inedia et crucians uigilia [11]. Multa a bolizlao ceterisque diuitibus bona suscepit, que mox aeccliesiis ac familiaribus suis ac pauperibus nil sibi retinendo diuisit [12].
2	Thietmari..., p. 80	In prima estate- ⁶ -Aethelbertus, Boemiorum episcopus, qui nomen, quod Woytech sonat, in baptisate, aliud in confirmatione percepit ab archiepiscopo Parthenopolitano [1], in eadem urbe ab Ohtrico superius memorato litteris instructus [2], cum sibi commissos ab antiquae prauitatis errore monitis diuini precepti amovere nequiuisset, omnes excommunicans Romam ad excusandum se apud apostolicum venit eiusque licentia sub districta Bonifacii abbatis regula humiliter multo tempore conversatus bono deguit exemplo [3].

-¹- Skliaustuose pateikiama rankraščio puslapyje 137v esanti sakinio dalis.

-²- Parašyta abire, turėtų būti habere. Taisyta priekyje viršuje prirašant sumažintą h (tekste ji pažymėta kaip iškelta).

-³- Žodžiai et equiuocus parašyti virš eilutės. Buvo paliktas tarpas, bet jie ten netilpo.

-⁴- Po šio žodžio paliktas tarpas.

-⁵- Šis žodis netilpo į tarpą ir sumažintomis raidėmis parašytas eilutės viršuje.

-⁶- Šis sakinytas taikomas šv. Vaitiekaus mirčiai (dėl Kvedlinburgo analų įtakos).

bet pastaruoju kaip tik nutraukiamas VII.33 siužetas, pereinant prie šv. Brunono temos. [5]–[7] minuskuliniai sakiniai kalba apie kilmę, vaikystę ir paauglystę (mokslo metus), visa tai pajungdami *Dievo žmogaus* požymių leitmotyvui. Juos apibendrina [8] sakinytas, lyg ir pratęsdamas tokią pačią mintį, bet tai jau subrendimo savo misijai parodymas; sakinytas majuskulinis. Misijos

vykdymo pradžia – buvimo Otono III kapelionu ir Italijos eremuose metai (majuskulinis [9] sakinytas). Šie devyni sakiniai atitinka Titmaro šv. Vaitiekaus biografijos ilgą pradinį sakinį (2 poz.), parodantį jo vaikystę, mokslo metus ir vyskupavimą Prahoje. Toliau šv. Vaitiekaus biografija ir VII.35 paragrafas jau pasakoja apie savo herojų žūtį (pasak Titmaro – toje pačioje Prūsijoje).

1-osios pozicijos devynis sakinius ir 2-ąją poziciją reikia vertinti kaip *Dievo*

⁶³ IV lentelėje pateikiamas Titmaro kronikos Drezdeno rankraščio (žymimo Dr.) tekstas (tarpas tarp puslapių žymimas). Tekstų sakinių numeracija mano – E. G.

Poz.	Leidiny, puslapis	Tekstas
1	Thietmari..., p. 80	Romam ad excusandum se apud apostolicum venit eiusque licentia sub districta Bonifacii abbatis regula humiliter multo tempore conversatus bono deguit exemplo
2	PDP, ser. 2, t. 4, cz. 1, p. 23	Regreditur ad sacratam arcem, urbium dominam et caput mundi, Romam. Inde, cui monasterio <i>abbas Leo prefuisset</i> , diligenter inquirens, ad sanctorum limina <i>Bonifacii et Alexii</i> monstrante populo perductus est
3	PDP, ser. 2, t. 4, cz. 2, p. 16	Fecit ut homo Dei bonus dixit, ad sanctum Bonifacium monachilem uestem accepit, sub abbate quo diatim regula duce militauit

žmogaus gyvenimo pradžios hagiografinę schemą. Pastarojoje pozicijoje, gramatiškai žiūrint, teturime vieną sakinį (jo dalys sunumeruotos tik siekiant patogiau aptarti). Ko gero, tai ir viena išsistinė mintis, nes tėra vienintelis šio sakinio pradinis majuskulas. 1-ojoje dalyje kartojami (pažymėti kursyvu) Jono Kanaparijaus „Šv. Vaitiekaus gyvenimo“ trijų pirmųjų paragrafų faktai⁶⁵. 2-oji dalis kartoja Vaitiekaus mokytojo vardą, kaip parašyta plačiojoje (A) redakcijoje⁶⁶. 3-ioji dalis tik keliolika žodžių sutraukia visą Vaitiekaus nesėkmingo vyskupavimo istoriją (tiesa, pasakydama konflikto su savo

kaimene esmę); Jono Kanaparijaus veikale tai VII–XII paragrafai⁶⁷. Autoriui čia ne mažiau svarbi yra Vaitiekaus vienuolystė Aventino šv. Aleksijaus ir Bonifacijaus vienuolyne (XVI–XVII paragrafai)⁶⁸. Šią dalį reikėtų palyginti su atitinkamomis Kanaparijaus ir Brunono Kverfurtiečio šv. Vaitiekaus biografijų vietomis (V lentelė).

Prasminės (pastorintas šriftas) ir leksinės (pabraukti žodžiai) paralelės čia Titmarą sieja ne su Kanaparijumi, o su Brunonu Kverfurtiečiu (Kanaparijaus neatitikmenys pažymėti kursyvu). IV lentelėje Titmaras buvo sugretintas su Kanaparijumi, nes herojaus vardas abejur artesnis slaviškajai autentikai (*Woytech*⁶⁹ – *Woietech*⁷⁰), o Brunoną paveikusi germaniškoji fonetika (*Wogitihc*⁷¹). Galima daryti išvadą, kad Titmaras sutraukė tiek Jono Kanaparijaus, tiek Brunono Kverfurtiečio tekstą. Du paskutiniai IV lentelės 1-osios pozicijos sakiniai lygintini su Kanaparijaus veikalu⁷².

⁶⁴ V lentelės 1-ojoje pozicijoje kartojama IV lentelės 2-osios pozicijos teksto pabaiga, 2-ojoje pateikiama Kanaparijaus veikalo XVI paragrafo ištrauka, 3-iojoje – Brunono šv. Vaitiekaus biografijos XIV paragrafo ištrauka – iš: PDP, 1969, ser. 2, t. 4, cz. 2. Šv. Wojciecha biskupa i męczennika żywot drugi napisany przez Brunona z Kwerfurtu.

⁶⁵ Pomniki dziejowe Polski, Warszawa (toliau – PDP), 1962, ser. 2, t. 4, cz. 1. Šv. Wojciecha biskupa i męczennika żywot pierwszy, s. 4–5: „cui post sacri baptismatis lauacro datum est nomen Woietech“; 6: „greęę Parthenopolis uocatur“; 6–7: „archiepiscopus...dat sibi confirmationem sacro sancti crismatis et suo nomine Adalbertum appellans“.

⁶⁶ Ten pat, p. 6: „Ipso tempore erat magister scolarum Astricus quidam philosophus.“ Titmaras vartoja vokiškiems nuorašams būdingą skirtybę *Ohtricus* – ten pat, p. 6; Thietmari..., p. 55, 56, 80.

⁶⁷ PDP, ser. 2, t. 4, cz. 1, s. 11–18.

⁶⁸ Ten pat, p. 23–26.

⁶⁹ Thietmari..., p. 80.

⁷⁰ PDP, ser. 2, t. 4, cz. 1, s. 4.

⁷¹ PDP, ser. 2, t. 4, cz. 2, s. 3.

⁷² PDP, ser. 2, t. 4, cz. 1, s. 14: „Raro autem extra festum aliquod uidit eum meridianus sol manducantem,

VI lentelė

Poz.	Leidinys, puslapiai	Tekstas
1	Thietmari..., p. 80–81	Postque cum permissu eiusdem patris Prucorum mentes a Christo alienas freno sanctae predicationis edomare temptaret, cusptide perfossus nono Kalendas Mai capitis abscisione optatum semper martirium solus ex suis percepit absque omni gemitu, ut in ipsa nocte in sompnis ipse vidit cunctisque fratribus predixit: 'Putabam', inquires, 'me missam celebrare solumque communicare'.
2	PDP, ser. 2, t. 4, cz.1, s. 44, 45–46	Vidi, inquit, in medio altaris calicem aureum, et hunc uino semiplenum, custos vero eius nemo erat. Me itaque uolente bibere merum, opposuit se mihi minister altaris et audacibus meis ceptis uelut quadam imperiosa auctoritate contradixit, quia nec mihi, nec alicui hominum hanc licentiam dare uellet, pro eo quod tibi in crastinum pro mistica refectione foret seruatum. <...> Prosilit e furibundo agmine igneus Sicco et totis uiribus ingens iaculum mouens, transfixit eius penetralia cordis.
3	PDP, ser. 2, t. 4, cz. 2, s. 35, 39	Ingressus delectabile oratorium cognouit paratum pontificem Adelbertum celebrasse missam. Comesto autem sacrificio cum uestimenta plicarent, propius accessit ad cornu altaris, cuius in medio stat aureus calix, acclinat collum, os ponit, haurire de aureo calice parat. Volat cursu custos sacri altaris <...> increpans: Non licet, ait, fauces tuas de aureo calice sumere pocula uite; solus totum bibere debet, qui Christo immolato missam oratione legauit <...> Primum dux et magister nefarię cohortis ardenti furore igneus perforat penetralia cordis, post saliente malicia et currente manu cęteri scelus peragunt.

Panašumas yra akivaizdus, bet tai gali būti ir šiaip labai paplitę stereotipai. Galima teigti, kad Titmaro pasakojimų apie šv. Vaitiekų ir šv. Brunoną pradinės dalys yra hagiografinės santraukos, padarytos įkomponuojant konkrečius biografijų faktus ir išlaikant panašią schemą.

Antrosios šių pasakojimų pusės, aptariančios herojų žūtį (kankinystę), savaime suprantama, turėjo būti labiau individualizuotos. Pasakojime apie šv. Vaitiekų reikėtų atskirti nurodymą, kad jo palaikus išpirko Boleslovas Narsusis, nes Kanaparijus apie tai net neužsimena⁷³, o Brunonas Kverfur-

tietis pažymi tik prūsų norą juos parduoti⁷⁴ (literatūroje Titmaras ir šv. Brunonas nurodomi kaip pagrindiniai šito fakto pateikėjai⁷⁵). Pats Vaitiekaus nužudymas Titmaro kronikoje kartoja šio šventojo biografijų pranašišką sapną ir širdies perskrodimą (6 lentelė).

Čia netirsime, kuo labiau sekė Titmaras – Kanaparijumi ar Brunonu, nes pastarasis daug kur sekė pirmuoju, o Titmaro pasi-
naudojimas jais akivaizdus. Apie palaikų išpirkimą užsiminė Brunonas⁷⁶, o žinią apie nukirstos Vaitiekaus galvos užmovimą

et nunquam media nox somno indulgentem“ (plg. 11 sak.); 20: „argenti tantum, quantum iuuenis Gaudentius uix leuare posset, pro uiatico accipere fecit. Quod eadem consequenti nocte pauperibus fideliter diuisit atque ab uno denario totum expendens, nil sibi retinuit“ (plg. 12 sak.).

⁷³ Ten pat, p. 46–47.

⁷⁴ PDP, ser. 2, t. 4, cz. 2, s. 40: „a duce finitimo Bolizlao grandem pecuniam accepturos se putant, ut res erat, quando reverentissimum corpus et caput, desiderabilem thesaurum, uendunt.“

⁷⁵ Mielczarski S. Misja pruska świętego Wojciecha. Gdańsk, 1987, s. 130.

⁷⁶ Žr. 74, 75 nuor.

VII lentelė⁷⁷

Poz.	Leid., p.	Tekstas
1	Dr., fol. 138v	In duodecimo <i>conuersionis</i> ac inclitę <i>conuersionis</i> suę anno ad <i>pruciam</i> <i>pergens</i> <i>steriles</i> hos agros <i>semine</i> <i>diuino</i> <i>studuit</i> <i>fecundare</i> , <i>sed</i> <i>spinis</i> <i>pululantibus</i> <i>horrida</i> <i>non</i> <i>potuit</i> <i>facile</i> <i>molliri</i> . <i>Tunc</i> <i>in</i> <i>confinio</i> <i>predictę</i> <i>regionis</i> <i>et</i> <i>ruscię</i> <i>cum</i> <i>predicaret</i> , <i>primo</i> <i>ab</i> <i>incolis</i> <i>prohibetur</i> <i>et</i> <i>plus</i> <i>euuangelizans</i> <i>capitur</i> , <i>deindeque</i> <i>amore</i> <i>xpisti</i> , <i>qui</i> <i>ęcclesię</i> <i>caput</i> <i>est</i> , <i>XVI. Kal. Martii</i> <i>mitis</i> <i>ut</i> <i>agnus</i> <i>decollatur</i> <i>cum</i> <i>sociis</i> <i>suimet</i> <i>XVIII</i> ⁻¹ . <i>Corpora</i> <i>tot</i> <i>martirum</i> <i>insepulta</i> <i>iacuerunt</i> <i>quoad</i> <i>bolizlauus</i> <i>id</i> <i>comperiens</i> <i>eadem</i> <i>mercatur</i> <i>ac</i> <i>domui</i> <i>suę</i> <i>futurum</i> <i>acquisiuit</i> <i>solacium</i> . <i>facta</i> <i>sunt</i> <i>autem</i> <i>hec</i> <i>in</i> <i>tempore</i> <i>serenissimi</i> <i>regis</i> <i>heinrici</i> , <i>quem</i> <i>deus</i> <i>omnipotens</i> <i>triumpho</i> <i>tanti</i> <i>presulis</i> <i>honorificauit</i> <i>et</i> , <i>ut</i> <i>multum</i> <i>spero</i> , <i>saluauit</i> . <i>Pater</i> <i>autem</i> <i>predicti</i> <i>antistitis</i> <i>longe</i> <i>post</i> <i>infirmatus</i> <i>er</i> ⁻² <i>ut</i> <i>ipse</i> <i>mihi</i> <i>narrauit</i> <i>precepto</i> <i>filii</i> ⁻³ <i>monachicum</i> <i>suscepit</i> <i>habitum</i> <i>et</i> <i>XIII</i> ⁴ <i>Kal. nouembris</i> <i>in</i> <i>pace</i> <i>quieuit</i> .
2	Thietmari..., p. 188–189	In duodecimo <i>conversionis</i> ac <i>inclitę</i> <i>conuersionis</i> <i>sue</i> <i>anno</i> <i>ad</i> <i>Pru-</i> <i>ciam</i> <i>pergens</i> <i>steriles</i> hos agros <i>semine</i> <i>diuino</i> <i>studuit</i> <i>fecundare</i> ; <i>sed</i> <i>spinis</i> <i>pululantibus</i> <i>horrida</i> <i>non</i> <i>potuit</i> <i>facile</i> <i>molliri</i> [1]. <i>Tunc</i> <i>in</i> <i>confinio</i> <i>predictę</i> <i>regionis</i> <i>et</i> <i>Ruscie</i> <i>cum</i> <i>predicaret</i> , <i>primo</i> <i>ab</i> <i>incolis</i> <i>prohibetur</i> <i>et</i> <i>plus</i> <i>euuangelizans</i> <i>capitur</i> <i>deindeque</i> <i>amore</i> <i>Christi</i> , <i>qui</i> <i>aeclesie</i> <i>caput</i> <i>est</i> , <i>XVI. Kal. Martii</i> <i>mitis</i> <i>ut</i> <i>agnus</i> <i>decollatur</i> <i>cum</i> <i>sociis</i> <i>suimet</i> <i>XVIII</i> [2]. <i>Corpora</i> <i>tot</i> <i>martirum</i> <i>insepulta</i> <i>iacuerunt</i> , <i>quoad</i> <i>Bolizlavus</i> <i>id</i> <i>comperiens</i> <i>eadem</i> <i>mercatur</i> <i>ac</i> <i>domui</i> <i>sue</i> <i>futurum</i> <i>acquisiuit</i> <i>solacium</i> [3]. <i>Facta</i> <i>sunt</i> <i>autem</i> <i>haec</i> <i>in</i> <i>tempore</i> <i>serenissimi</i> <i>regis</i> <i>Heinrici</i> , <i>quem</i> <i>Deus</i> <i>omnipotens</i> <i>triumpho</i> <i>tanti</i> <i>presulis</i> <i>honorificauit</i> <i>et</i> , <i>ut</i> <i>multum</i> <i>spero</i> , <i>saluauit</i> [4]. <i>Pater</i> <i>autem</i> <i>predicti</i> <i>antistitis</i> <i>longe</i> <i>post</i> <i>infirmatus</i> [et], <i>ut</i> <i>ipse</i> <i>mihi</i> <i>narravit</i> , <i>precepto</i> [filii] <i>monachicum</i> <i>suscepit</i> <i>habitum</i> <i>et</i> <i>XIII. Kal. Nouembr.</i> <i>in</i> <i>pace</i> <i>quieuit</i> [5].

⁻¹ F. Kurze š leidinyje XVIII (žr. 2 poz.). Drezdeno rankraštis žiūrėtas iš faksimilės, kurioje matyti ne trys, o keturi vienetai (I; plg. lentelės ⁻⁴ nuor.), tai ir parodoma I-ojoje lentelės pozicijoje. Vis dėlto šį dalyką reikia atskirai pažymėti, nes tai gali būti ir optinė apgaulė faksimilėje. Kadangi rankraštis sudegė, liekiama šiuo klausimu pasikliauti dabartinės ir ateities optikos bei žmonių regos galimybėmis, patikrinant pačią pradinę faksimilę.

⁻² Žodis parašytas virš eilutės.

⁻³ Žodis parašytas virš eilutės.

⁻⁴ IV parašymo III pavyzdys.

ant baslio randame Kanaparijaus veikale⁷⁸. Liekiama pridurti, kad IV.28 paragrafas užbaigiamas žinutėmis apie Boleslovo Narsiojo nedelsiant išpirktus šv. Vaitiekaus palaikus ir Otono III pareikštą pagarbą kankiniui⁷⁹.

Iš IV lentelės galime spręsti, kad, pradėjęs rašyti šv. Brunono gyvenimą (VII.34 paragrafą), Titmaras jį kompiliavo savojo šv. Vaitiekaus gyvenimo (IV.28 paragrafo) pavyzdžiu. Aptariamieji šventojo tėvai, pažymima ta pati Magdeburgo mokykla, nurodomas ir mokytojo (Gedono) vardas.

⁷⁷ Lentelės sakinių numeracija mano – E. G.

⁷⁸ PDP, ser. 2, t. 4, cz. 1, s. 47; „Accurrunt undique armis dira barbaries et nondum expleto furore auferunt corpori, nobile caput et separant exsanguia membra. Corpus vero loco dimittentes caput palo fixerunt.“

⁷⁹ Thietmari..., p. 81: „Quod Bolizlavus, Miseco-

nis filius, comperiens data mox pecunia martiris mercatur incliti cum capite membra. Imperator autem Romae certus de hac re effectus condignas Deo supplex retulit odas, quod suis temporibus talem sibi per palmam martirii assumpsit famulum.“

Paragrafas užbaigiamas jau Brunono išventinimu į misijų (arki)vyksupus. Lentelės 1-osios pozicijos paragrafo pabaigos tekstas priklauso Drezdeno rakraščio 138v puslapiui. Šiame puslapyje telpa ir VII.35 paragrafo tekstas. Pirmasis jo sakinytis pradamas (**In...**) majuskulu. Palyginkime rankraščio ir F. Kurze's publikacijos tekstus (VII lentelė).

VII.35 paragrafą sudaro 5 sakiniai (žr. VII lentelės 1-ąją poziciją). Išskyrus 4-ąjį sakinį, visi jie pradami majuskulais. Negalima šios savybės taikyti beatodairiškai, tačiau tam tikrą, gal ir visuomet tikrintiną, orientaciją ji vis dėlto suteikia. 3-įjį ir 4-ąjį sakinius tam tikru mastu galima laikyti viena visuma: būtent jie skirti šv. Brunono kulto užuomazgai. Beje, jais Titmaro yra atiduodama *kas cezario – cezariui, kas Dievo – Dievui*, ir subtiliai išsprendžiamas Brunono kankinystės santykis su Vokietijos ir Lenkijos valdovais. Mažai Brunoną tepalaikiusiam Henrikui II, kaip kankinio valdovui, priskiriama visa kankinystės įvykio šlovė, tačiau ir Henriko priešas Boleslovas Narsusis pažymimas kaip tikrasis kankinio palaikų – kultą pagrindžiančių relikvijų – išpirkėjas. Titmaras – ištikimas Henriko II šalininkas – rado reikalą suderinti, tiesą sakant, mažai pelnytą karaliaus išaukštinimą su priešiško kunigaikščio poelgiu, kurio prioritetas Bažnyčiai kaip tik buvo neabejotinas (tai pasako 3-iasis sakinytis). Šis priverstinis pripažinimas rodo, kad kalbama apie tikrą ir labai svarbų faktą^{80*}. Iš 2-ojo sakinio majuskulo galime spręsti, kad Titmaras jį ir 1-ąjį sakinį laiko

skirtingomis naratyvo temomis. Atvykęs į Prūsiją, Brunonas rado visiškai netinkamą evangelijos sėklai dirvą (apibendrinantis 1-asis sakinytis). 2-asis sakinytis jau konkretna, kaip jis prisitaikė prie šių nepalankių sąlygų: tai buvo tęstinis darbas, atliekamas ne vienoje vietoje (atskirai nurodoma ir žūties vieta). Toliau eina jau aptarti 3-iasis ir 4-asis sakiniai, skirti kankinystės ir jos kanonizavimo pagrindo – palaikų – fenomenui. Asmeniškai gauta iš kankinio tėvo informacija (5-asis sakinytis) Titmaras baigia kompiliuoti kankinystės paragrafą. Taigi apskritai IV–VI lentelėse matome Titmaro skirtas įžymiesiems Romos imperijos atnaujinimo misionieriams mikrohagiografinės apybraižas. Pabrėžtina, kad jose sutampa kankinių tėvų charakteristika ir palaikų išpirkimas. Titmaras čia turi ką pasakyti. Pastarasis faktas nurodomas atsakingai: šiaip ar taip, su juo, kad ir netiesiogiai, siejamas karalius. Šv. Vaitiekaus biografiją Titmaras įrašė 1013–1014⁸¹, o šv. Bruno – 1016⁸² metais.

5. Santykis su Kvedlinburgo analais

Šv. Vaitiekaus nužudymas Titmaro aprašomas pasitelkus Kvedlinburgo analus (tai pažymima F. Kurze's leidinyje)⁸³. Aprašant šv. Brunono žūtį, Kvedlinburgo analai nenurodomi⁸⁴, tačiau jų panaudojimą parodo leksinės paralelės (VIII lentelė).

Lentelėje šios paralelės dvejopai pažymėtos pastorintu šriftu: tiesiogiai paimtos paprastu, o kiek pakeistos (bet akivaizdžios) – kursyvinu. Pastarasis atvejis rodo,

^{80*} Šv. Brunono legendą fiksuojantys šaltiniai įvairiai lokalizuoja jo žūtį ir labai priešaringai nurodo palaidojimą – žr. HD, V lentelę.

⁸¹ Žr. 15 nuor.

⁸² Žr. 16 nuor.

⁸³ Thietmari..., p. 80.

⁸⁴ Ten pat, p. 189.

Poz.	Leid., p.	Tekstas
1	Thietmari..., p. 188–189	In duodecimo conversionis ac inclitae conversationis suae anno ad <i>Pruciam</i> pergens <...> Tunc in confinio predictae regionis et Rusciae cum predicaret, primo ab incolis prohibetur et plus euvangelizans capitur deindeque amore Christi, qui aecclesiae caput est, XVI. Kal. Martii mitis ut agnus decollatur cum sociis suimet XVIII .
2	1009 metai..., p. 72	Sanctus Bruno <...> XI suae conversionis anno in confinio Rusciae et Lituae a paganis capite plexus, cum suis XVIII , VII. Id. Martii petiit coelos.

kad Titmaras naudojosi Kvedlinburgo analų informacija ne mechaniškai, o ją atitinkamai įvertindamas ir interpretuodamas. Tokia interpretacija akivaizdžiai matoma trijose vietose:

1. Brunono nužudymas ir palydovų skaičius. Pompastišku Kvedlinburgo analų stiliumi⁸⁶ pasakoma labai apibendrintai *capite plexus*. Pats Brunonas „Šv. Vaitiekaus gyvenime“ šitaip egzaltuotai išreiškia prūsų grasinimą nužudyti⁸⁷. Tai gal ir smulki ar atsitiktinė, bet vis dėlto Brunono ir kvedlinburginio leksikonų bendrybė. Titmaras ją konkretina galvos nukirtimu (*decollatur*). Tai galėjo lemti konkretinimo, analogijos šv. Vaitiekaus galvos nukirtimui ar pagaliau ir informuotumo išraiškos siekis. Šiaip ar taip, jo netenkino Kvedlinburgo analų pasakymas. Kur kas aiškesnę korekciją galima įžiūrėti palydovų atveju. Nepamirština, kad Drezdeno rankraščio faksimilėje gali būti ne 18, o 19 žmonių⁸⁸. Reikia atkreipti dėmesį į Titmaro įterptą žodį *su-*

imet, Kvedlinburgo analų „aštuoniolika“ paverčianti „pačiu devynioliktuuju“ (ar, imant 18, „štuonioliktuuju“). Čia vėlgi susiduriame su intuicijos ar informuotumo alternatyvomis, nors korekcijos motyvas yra akivaizdus.

2. Atsivertimo metai. Brunonui žūvant, Kvedlinburgo analistas (-ė) čia matė 11-uosius, Titmaras – 12-uosius metus. W. Meysztowiczius Brunono išišventinimą Aventino vienuoliu datuoja 998 II 22–999 III 9 atkarpa, neatmesdamas ir pakartotinio pritaipymo prie šv. Romualdo eremitų⁸⁹. Kad ir kaip ten būtų, Titmaras pasirenka kitokią skaičiavimo atramą.

3. Visų svarbiausia korekcija: Kvedlinburgo analų „Lietuvą“ Titmaras keičia į „Prūsiją“ (žr. 1-osios pozicijos papras-tojo kursyvo *Pruciam*). Kaip ir kitais atvejais, čia galėjo būti ne vienas tokio taisymo motyvas, bet jau vien tai, kad Kvedlinburgo analuose buvo atsiradęs anksčiau nežinotas topas, sakytų, kad jo poveikio galimybės Titmaro motyvacijai negalima atmesti. Beje, Titmaras pakeičia „Rusijos“ vietą: ji tampa antra. Tai rodo, kiek atsargiai reikia vertinti vietos veiksnių aiškinantis lokalizacijos

⁸⁵ Lentelės 1-ojoje pozicijoje rodomas Titmaro kronikos, 2-ojoje – Kvedlinburgo analų tekstas. Pastarasis imtas iš: 1009 metai...

⁸⁶ *Holtzmann R.* Die Quedlinburger..., p. 119.

⁸⁷ PDP, ser. 2, t. 4, cz. 2, s. 31: „Si non abitis, inquit, cicius, capite plectemini uexati duris penis et mor-tibus multus.“

⁸⁸ Žr. VII lentelės 1-ąją nuorodą.

⁸⁹ *Meysztowicz W.* Szkice o świętym Brunie-Bon-facyum // Sacrum Poloniae millennium. 1958, t. 5, s. 454, 458–461.

1	PDP, ser. 2, t. 4, cz. 1, s. 3	Est locus in partibus Germanię, diues opibus, prepotens armis ferocibusque uiris, quem incole Sclauoniam cognomine dicunt
2	1009 metai, p. 72	in confinio Rusciae et Lituae

ypatumus. Lietuvos nustūmimą į ją Kvedlinburgo analuose kaip tik galėjo lemti jos nežinomumas ar naujumas, o būtent tai galėjo paskatinti ten nustūmti Rusiją Titmaro kronikoje.

Nors ir naudoja Kvedlinburgo analus, Titmaras datuoja Brunono žūtį ne jų nurodoma kovo 9-ąja, o vasario 14-ąja (plg. VIII lentelės 1-ąją ir 2-ąją poz.). Literatūroje išaiškinta: Titmaras suklydo sumaišęs Brunoną Kverfurtietį su Brunonu Verdeniečiu, pastarojo mirties datą paėmė iš Merzeburgo nekrologiumo⁹⁰. Svarbiausia: Titmaras fiksuoja Brunono žūtį Boleslovo Narsiojo interesų zonoje, o „Lietuvą“ supranta kaip „Prūsijos“ (dabar sakytume „baltų“) dalį. Lietuva yra šioje zonoje, Rusija – už jos ribų. Dirbtinį Jotvos įterpimą⁹¹ į Lietuvos ir Prūsijos pasienio su Rusija dilemą paneigia pati Titmaro ir kvedlinburgiečių motyvacija, visiškai nežinanti tokio topo (juo keisčiau yra kalbėti apie neegzistuojančio topo paribį). Titmaro įvykio lokalizavimas Prūsijoje rodo, kad jam Rusija buvo „kitoje paribio pusėje“: nepamirškime, kad toliau jis kalba apie Boleslovą Narsųjį kaip Brunono palai-

kus išpirkusį valdovą, o Prūsiją perkelia į pirmąją vietą („žinoma Rusija **šalia** žinomos Prūsijos“ vietoje Kvedlinburgo analų „nežinomos Lietuvos **šalia** žinomos Rusijos“). Šia proga galime Kvedlinburgo analų žinutę palyginti su pradiniais Jono Kanaparijaus veikalo žodžiais (IX lentelė).

IX lentelė vaizdžiai rodo, kad mažesnis topas, esantis didesniojo „viduje“, apibrėžiamas *in partibus*, o *confinium* šiuo atveju apibrėžia lygiaverčių topų santykį. O Titmaro Prūsijos pasirinkimas nepalieka Rusijai vietos šio įvykio lokalizacijoje. Kvedlinburgo analų pasakymas *in confinio Rusciae et Lituae* gali nereikšti *in confinio Rusciae, in Litua*, bet lygiai taip pat gali ir reikšti (didelės ir žinomos Rusijos pasienyje – mažoje ir nežinomoje Lietuvoje). O ar gali tai reikšti *in confinio Rusciae et Lituae, in Ruscia*? Norintys atsakyti į tai teigiamai turės įrodyti, kad žinutės pateikėjai (-as) būtinai siekė tiksliai parodyti, kad didelėje Rusijoje tai įvyko greta niekam nežinomos Lietuvos. Tik kodėl tuomet jie nenurodė jau šiek tiek žinomos Prūsijos, kaip tai padarė Titmaras? Tokį klausimą galima pakartoti ir „grynam“ Rusijos ir Lietuvos pasieniui⁹².

⁹⁰ *Meyszłowicz W.* Szkice o świętym Brunie-Bonfacy // *Sacrum Poloniae millennium*. 1958, t. 5, p. 495–496.

⁹¹ *Mažiulis V.* Dėl Lietuvos vardo 1009 metais (Šv. Brunono misija) // *Baltistica*. 2005, t. 40 (1), p. 97.

⁹² Sąvoka „*confinium*“ aptariama 2009 m. vykusios Klaipėdos universitete konferencijos pranešime „Šv. Brunono žūties *paribio* klausimas“ (ruošiamas spaudai).

DIE NACHRICHT ÜBER BRUNO VON QUERFURT DER CHRONIK THIETMARS VON MERSEBURG

Z u s a m m e n f a s s u n g

Edvardas Gudavičius

Die Erzählung Thietmars über Bruno von Querfurt befindet sich in beiden Handschriften seiner Chronik. Diese Erzählung bilden zwei Artikel: VII.34-VII.35 (nach F.Kurze) oder VI.84-85 (nach R.Holtzmann). Das ist die „mikrohagiographische“ Lebens- (*Vita*) und Marterungs- (*Passio*) Beschreibung eines Heiligen. Seine Chronik begann Thietmar im Herbst des Jahres 1012 zu schreiben. Die Auszüge aus den Quedlinburger Annalen wurden von dem Jahre 1014 (nach R. Holtzmann) oder 1016 (nach F.Kurze) interpoliert. In dieser Zeitstrecke änderte sich die Gesinnung (im Bezug des Königs-Kaisers Heinrich II) des(-er) Quedlinburger Annalisten(-in) von der stummfeindlichen zu der freundlichen. Die „Lebens-

beschreibung“ Brunos wurde in der Chronik nach dem Muster solcher Beschreibung über den heiligen Adalbert kompiliert. Die Angabe der Quedlinburger Annalen kam in diesem Fall als eine Grundsetzung des Marterepilogs. Es gibt in der Todeserzählung die augenschaulich genommenen Worte aus den Quedlinburger Annalen. In diesem Ausdruck wechselte aber Thietmar das ihm unbekannt *Litauen* der Annalen in das bekannte *Preussen*. Ausserdem wurde Preussen in die erste Stelle hingestellt (in den Quedlinburger Annalen stand hier Russland). Also wurde ein Topos „das unbekannte Litauen **neben** dem bekannten Russland“ in „das bekannte Russland **neben** dem bekannten.

Iteikta 2011 05 21

Parengta spaudai: 2011 09 09

JERONIMO PRAHIŠKIO PASAKOJIMAS APIE LIETUVIŲ RELIGIJĄ IR CHRISTIANIZACIJĄ*

Mangirdas Bumblauskas

Doktorantas (01 H)

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

El. paštas: mangirdasb@dtiltas.lt

Įvadas

Straipsnyje nagrinėjama Jeronimo Prahieško¹ misija (bus siekiama pagrįsti mintį, kad ji įvyko 1402–1404 m. Žemaitijoje) ir jos aprašymas² Enėjaus Silvijaus Piccolominio³ veikalų

* Straipsnis parengtas mokslo tyrimų projekto „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija, vaizdinys ir modernūs tapatumai“ metu. Projektą finansavo Lietuvos Mokslo Taryba, sutarties Nr. VAT-19/2010.

¹ Bendriausią Jeronimo Prahieško biografiją ir bibliografiją apie jį žr.: *Jasas R.* Jeronimas Prahieškus // Visuotinė lietuvių enciklopedija, t. 8. Vilnius, 2005, p. 643; *Jakštas J.* Jeronimas Prahieškus // Lietuvių enciklopedija, t. 9. Boston, 1956, p. 385–386; *Zathey J.* Hieronim Jan Silvanus z Pragi // *Polski Słownik Biograficzny*, t. IX/4 (zesz. 43). Wrocław, Warszawa, Kraków, 1961, S. 507–509; Hieronymus von Prag // *Wetzer und Welte's Kirchenlexikon* (2. Aufl.), Bd. 5. Freiburg im Breisgau, 1888, S. 2036–2037.

² Naujausia šio šaltinio publikacija – *Piccolomini Enėjas Silvijus*. Kosmografija, arba Azijos ir Europos aprašymas. 1477. XXVI skyrius. Apie Lietuvą [toliau – ESP. Apie Lietuvą] // Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai [toliau – BRMŠ], t. 1. Vilnius, 1996, p. 593–596.

³ E. S. Piccolominis vėliau tapo popiežiumi Pijumi II (1458–1464). Jo biografiją ir veikalų bibliografiją žr.: *Piccolomini, Aeneas Silvius* (Papst Pius II) // *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, Bd. 7. Berlin, New York, 1989, p. 634–669; *Bachmann A.* Pius II // *Allgemeine Deutsche Biographie*, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 26 (1888), S. 206–219 (internete: http://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Pius_II.&oldid=1532418); E. S. Piccolominio kūrybą lituanistinai požiūriu aptarė: *Ulčiniai E.* Lietuva Piccolominio veikaluose // [Vilniaus universiteto] mokslinės bibliotekos metraštis, 1972, p. 201; eadem in: BRMŠ, t. 1, p. 588.

„Apie Europą“⁴ (parašytas 1458, išspausdintas 1477 m.) skyrelyje „Apie Lietuvą“.

Lietuvių istoriografijoje E. S. Piccolominio užrašytas Jeronimo Prahieško pasakojimas apie misiją Lietuvoje paprastai nagrinėjamas dviem aspektais – religijotyriu ir krikščionybės istorijos. Pirmuoju ir šiuolaikinėje lietuvių humanitarikoje dominuojančiu aspektu – kaip svarbus lietuvių religijos ir mitologijos šaltinis (visų pirma minėtini A. J. Greimo, N. Vėliaus ir G. Beresnevičiaus darbai⁵). Nepaisant

⁴ Tai tik dalis dar stambesnio nebaigto geografinio-istorinio veikalų, vadinamo „Kosmografija“, kurį turėjo sudaryti trys dalys – „Europa“, „Azija“ ir „Afrika“. Parašytos buvo tik dvi pirmosios ir pirmą kartą išleistos 1477 m. Venecijoje, jau po autoriaus mirties, pavadinimu „Pii II Pontificis Maximi Historia rerum ubique gestarum, cum locorum descriptione, non finita Asia Minor incipit“. Veikalas vėliau daug kartų perleistas: Memingene 1491, Venecijoje 1501 m. (abu leidimai apėmė tik „Europos“ dalį), Paryžiuje 1509 ir 1534, Kelne 1531, Bazelyje 1551, 1571, Helmštate 1699 m. Įdomu, kad pirmuoju veikalų leidimu naudojosi pats Kristoforas Kolumbas, kuris būtent iš jo buvo susidaręs vaizdinis apie rytinę Azijos pakrantę, o priplaukęs Veragua (šiandien – provincija Panamoje) manėsi priplaukęs Aziją. Apie tai jis rašė Ispanijos karaliui 1503 m. liepos 7 d. laiške iš Jamaikos. Žr.: *Humboldt A. v.* *Kritische Untersuchungen über die historische Entwicklung der geographischen Kenntnisse von der Neuen Welt und die Fortschritte der nautischen Astronomie in dem 15ten und 16ten Jahrhundert*, Bd. 1. Berlin, 1836, S. 540 (internete: <http://books.google.lt/books?id=VY0IAQAAMAAJ>).

⁵ *Greimas A. J.* Tautos atminties beiškant. Vilnius–Chicago, 1990; *Vėlius N.* Lietuvių mitologijos rekonstrukcija // *Tautosakos darbai*. 1993, Nr. 2 (9),

mokslininkų pabrėžto šio šaltinio patikimumo ir autentiškumo, jis nėra sulaukęs išsamios religijotyrynės analizės.

Vis dėlto misijos Viduramžiais buvo christianizacijos proceso dalis – rengiamos ne pagonybę aprašinėti, o ją įveikti. Būtent šiuo aspektu misija ir jos aprašymas ir buvo įtraukti į Lietuvos istoriografijos mokslinę apyvartą (1928 m. A. Janulaitis⁶, 1937 m. M. Andziulytė-Ruginienė⁷). Jais remdamasis Z. Ivinskis (1938) darė išvadas, kad „Jeronimas yra pirmasis, kuris pats betarpiškai matė žemaičių liaudies kultus“ ir kad „Jeronimo Prahieško pranešimas yra, galima sakyti, paskutinis autentiškas Lietuvos tikybinių papročių aprašymas“⁸. Tačiau vėliau Jeronimo Prahieško misijos analizė krikščionybės ir pagonybės santykių aspektu nebebuvo tęsiama, todėl būtina ją atnaujinti

p. 54–69; *Beresnevičius G.* Lietuvių religija ir mitologija: sisteminė studija. Vilnius, 2004 (antras leidimas: Vilnius, 2008); *Toporov V.* Baltų mitologijos pastabos // *Idem.* Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai / Sud. N. Mikhailov. Vilnius, 2000, p. 11–34 (pirmą kartą publikuotas rusų kalba 1972 m.); *Топоров В. Н.* К балтоскандинавским мифологическим связям // *Dopum Balticum Stockholm*, 1970, p. 534–543.

⁶ *Janulaitis A.* Enėjas Piccolomini bei Jeronimas Prahieškis ir jų žinios apie Lietuvą XIV/XV a.: Istorijos kritikos piešinys. Kaunas, 1928. 63 p.

⁷ *Andziulytė-Ruginienė M.* Žemaičių christianizacijos pradžia (L'introduction du christianisme en Samogitie; Die Anfänge des Christentums in Žemaiten). Kaunas, 1937. Tas pats tekstas, tik kaip tik be Jeronimo Prahieško misijai skirto pirmo skyriaus ir Piccolominio raštui apie Lietuvą skirto priedo išspausdintas anksčiau: Atheneum. 1936, t. 7, p. 3–64. Tiesa, kaip galima suprasti iš 1923 m. Šveicarijoje apgintos, bet nepublikuotos disertacijos pavadinimo, istorikė Jeronimo Prahieško misiją nagrinėjo jau tada: *Andziulytė-Ruginienė M.* Die Anfänge des Bistums Samaiten (mit einer Untersuchung über den Bericht des Aeneus Sylvio de Piccolomini (Pius II) über Litauen). Diss. Fribourg, 1923.

⁸ *Ivinskis Z.* Medžių kultas lietuvių religijoje // *Lietuvių mitologija*, t. 2 / Sud. N. Vėlius. Vilnius, 1997, p. 355, 357 (pirma publikacija: Soter, 1938, Nr. 2 (27), p. 159–176). Taip pat paskelbta: *Ivinskis Z.* Rinktiniai raštai, t. 2. Roma, 1986, p. 348–408.

vadovaujantis šiuolaikinėmis christianizacijos ir šalies konversijos⁹ teorijomis, kurios savo ruožtu leidžia įvertinti Jeronimą Prahieškį kaip paskutinį misionierių Europoje. Antra vertus, istoriniai argumentai, leidžiantys Jeronimo Prahieško pasakojimą pamatyti kaip unikalų lietuvių pagonybės aprašymą, nėra pakankamai įvertinti ir religijotyryniu aspektu, kuriuo šis šaltinis laikomas svarbiu, bet ne svarbiausiu.

Tad straipsnis ir siekia pažvelgti į Jeronimo Prahieško misiją derinant abu aspektus, pateikiant Jeronimą Prahieškį kaip realią istorinę asmenybę, o misiją suvokiant kaip Vytauto ir Jogailos konversinės politikos dalį. Tam turėtų tarnauti ir siekis dar sykį peržiūrėti istoriografijoje koegzistuojančias skirtingas Jeronimo Prahieško misijos datavimo ir lokalizavimo versijas.

1. Kada ir kur Lietuvoje apaštalavo Jeronimas Prahieškis?

Vienintelis šiandien žinomas Jeronimo Prahieško misiją Lietuvoje liudijantis tiesioginis šaltinis yra Enėjaus Silvijaus Piccolominio veikalas „Apie Europą“. Misija neatsispindėjo nei misionierių rėmusių valdovų Jogailos ir Vytauto korespondencijoje, nei paties misionieriaus paliktuose raštuose (jie daugiausia sukurti 1420–1433 m.)¹⁰,

⁹ Šiuolaikinėje Europos istoriografijoje plačiai vartojama šalies konversijos sąvoka (angl. *conversion*, vok. *Bekehrung*) yra suprantama kaip lemtingas christianizacijos etapas, kurio metu politiniais sprendimais ir veiksmais šalyje oficialiai įvedama krikščionybė. Žr., pavyzdžiui, *Schäferdiek K.* Bekehrung und Bekehrungsgeschichte // *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* (2. völlig neu bearb. Aufl.). Bd. 2. Berlin, New York, 1974, S. 180–188; *Idem.* Christentum der Bekehrungszeit // *Ten pat*, t. 4, 1980, p. 501–510.

¹⁰ Išsamiausias Jeronimo Prahieško traktatų sąrašas (28 pozicijos) yra pateikiamas: *Stejskal J.* Podivuhodný přiběh Jana Jeronýma. Praha, 2004. p. 85–89.

nei Vokiečių ordino ir Lenkijos polemiko-
se Konstanco bažnytiniame susirinkime
(1414–1418 m.), taip pat nei vėliau Lietuvos
konversijos įvykius aprašiusio lenkų kroni-
kininko Jono Dlugošo kronikoje.

Taigi, pradėkime nuo žinių, kurias apie
misionierių Jeronimą Prahieškį pateikė
E. S. Piccolominis: „*Pažinojau aš Jeronimą
Prahieškį, labai gerai išmanantį šventuosius
mokslus, pagarsėjęsį doru gyvenimu bei
nepaprastu iškalbingumu; daugiau kaip
dvidešimt metų jis atgailavo kamaldulių vie-
nuolynė etruskų Apeninuose, o kilus Čekijoje
husitų erezijai, bėgdamas nuo šitų pražūtingų
nuodu, persikėlė į Lenkiją. Ten, gavęs raštu
karaliaus Vladislavo rekomendacijas, atvyko
pas Lietuvos kunigaikštį Vytautą skelbti Kris-
taus Evangelijos ir, naudodamasis Vytauto
palankumu, daug tautų atvertė į išganingąjį
Dievo Kristaus tikėjimą.*“

Kadangi E. S. Piccolominis savo apra-
šyme nepaminėjo jokios tikslesnės datos,
natūralu, kad ilgainiui misijos chrono-
logija apaugo įvairiausiomis versijomis.
Tiesa, Vytauto kaip Lietuvos kunigaikščio
paminėjimas leido jau gana anksti misijos
datavimą apriboti Vytauto valdymo laiko-
tarpiumi (1392–1430). XVI a. kronikininkas
M. Strijkovskis misijos aprašymą savaip
inerpretuodamas¹¹ įterpė į pasakojimą apie
1387 m. Lietuvos krikštijimą (XVII a.
tai darė ir juo sekęs A. Kojelavičius¹²), o
XIX a. pirmoje pusėje įdėmiau E. S. Pic-
colominio veikalą perskaitęs T. Narbutas¹³
misiją datavo Vytauto valdymo pradžia –
1392–1393 m.

¹¹ Pasak M. Strijkovskio, Jeronimas kerta Perkūno
stabą – BRMŠ, t. 2. Vilnius, 2001, p. 564.

¹² BRMŠ, t. 3. Vilnius, 2003, p. 523.

¹³ Narbutt T. Dzieje starożytnie narodu litewskiego,
t. 1. Wilno, 1835, p. 471.

Tyrimai pajudėjo į priekį tik XIX a. vidu-
ryje pirmą kartą publikavus Jono Dlugošo
„Krokvos vyskupijos beneficijų knyga“
(1470–1480 m.)¹⁴, kurios skyriuje apie Kro-
kvos vyskupijoje 1410 m. Jogailos įkurtą
premonstratiečių vienuolyną Naujajame Son-
če (Nowy Sącz) buvo kalbama ir apie Jeroni-
mą Prahieškį. Čia buvo paskelbtas 1432 m.
birželio 5 d. Jeronimo Prahieškio kvietimas į
Bazelio susirinkimą, o vienuolyno įkūrimo
iniciatoriumi laikomas tas pats asmuo (būtent
jo prašymu Jogaila įkūręs šį vienuolyną), tik
kitu vardu – Jonas Prahieškis (Johannes de
Praga), ilgametis Jogailos pamokslininkas
ir nuodėmklausys, dviejų pamokslų rinkinių
autorius. Šis Jonas Prahieškis, anot J. Dlugošo,
Jogailos buvo paskirtas ir pirmuoju vienuo-
lyno abatu, o vėliau 1433 m. buvo dar kartą
atvykęs į Lenkiją pas Jogailą kaip Bazelio
susirinkimo pasiuntinys įtikinti karalių atsi-
sakyti karo su Vokiečių ordinu ir spręsti ginčą
Bazelio susirinkime.

XIX a. pabaigos lenkų mokslinė istori-
ografija patvirtino visus šiuos J. Dlugošo
teiginius. Aleksanderis Brückneris (1892,
1902, 1904)¹⁵, tyrinėjęs Jeronimą Prahieškį
kaip pamokslų rinkinių autorių, patvirtino
Jeronimo Prahieškio tapatumą su J. Dlugošo
minimu Jonu Prahieškiu, taip pat nustatė jo
sukurtų pamokslų rinkinių chronologiją:

¹⁴ Joannis Dlugossii Senioris Canonici Cracoviensis
Opera omnia. Vol. 9, T. 3: Liber beneficiorum dio-
ecesis cracoviensis nunc primum e codice autographo
editus [toliau – Liber beneficiorum] / Wyd. A. Przez-
dziecki. Cracoviae, 1864, p. 79–82.

¹⁵ Brückner A. Literatura religijna w Polsce śre-
dniowiecznej. T.1: Kazania i piesni. Warszawa, 1902,
s. 23–37; *Idem*. Starożytna Litwa: Ludy i bogi: Szkice
historyczne i mitologiczne / Opr. J. Jaskanis. Olsztyn,
1979, p. 74–80 (pirmas leidimas: Warszawa, 1904). Ši
šaltinį yra panaudojęs ir kituose, smulkesniuose darbuo-
se. Žr. Lietuvių mitologija, t. 1, sud. N. Vėlius. Vilnius,
1995, p. 461, 487–488.

„Linea salutis“ buvo parašytas Lenkijos vyskupų pavedimu 1405 m. (išlikę penki nuorašai), „Exemplar salutis“ buvo užbaigtas 1409 m. (išlikę keturi nuorašai). Trečiasis pamokslų rinkinys „Quadragesa salutis“ buvo baigtas tik 1436 m. jau Italijoje, tačiau pradėtas rašyti 1406 m. Lenkijoje (išlikę penki nuorašai). Visi trys pamokslų rinkiniai sudarė kiekvienos metų dienos pamokslų ciklus. Kitas lenkų tyrinėtojas, Janas Sygański (1892, 1902)¹⁶, patvirtino dokumentais Jono (Jeronimo) Prahieško būvimą Naujojo Sončo premonstratiečių vienuolyno pirmuoju abatu. Pagal savo surastą vienuolyno dokumentų XVIII a. nuorašų rinkinį¹⁷ jis publikavo kelis dokumentus: 1409 m. balandžio 10 d. Jogailos fundaciją raštą, kuriame minima, kad vienuolyno abatu skiriamas vienuolis atsiskyrėlis (eremitas) premonstratiečių ordino brolis Jonas, pagarsėjęs pamokslavimu¹⁸; 1412 m. sausio 8 d. donacinį aktą vienuolynui, kuriame minimas abatas eremitas Jonas¹⁹; taip pat 1410–1781 m. vienuolyno abatu sąrašą, ku-

¹⁶ Sygański J. Nowy Sącz: jego dzieje i pamiątki dziejowe. Nowy Sącz, 1902; Sygański J. Nowy Sącz: jego dzieje i pamiątki dziejowe. Nowy Sącz, 1892.

¹⁷ Summarium Privilegiorum, Inscriptionum, Transactionum conventui sandecensi sacri ordinis Praemonstratensis servientium. Ex authenticis depromptum et transsumptum A. D. 1766. Žr.: Sygański J. Nowy Sącz: jego dzieje i pamiątki dziejowe. Nowy Sącz, 1902, s. 61.

¹⁸ „In quo quidem monasterio religiosum Joannem heremitam, fratrem ejusdem ordinis Praemonstratensis, qui sacris praedicationibus, honestae vitae moribus, et efficacibus suae praedicationis exemplis, plebi Christicolae praebet salutaria documenta, in abbatem et gubernatorem hospitalis et infirmariae in ibidem praefigimus“ – Sygański J. Nowy Sącz, 1902, p. 173. To paties dokumento nauja publikacija: Zbiór dokumentów małopolskich. Cz. 6: Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386–1417 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i p. Kuraś. Wrocław, 1974, nr 1724, s. 294–296.

¹⁹ „<...> venerabili religiosisque viris dominis, Johanni heremite abbati“ – Sygański J. Nowy Sącz, 1902, p. 177.

riame pirmuoju įrašytas Jonas iš Prahos²⁰: „Jan z Pragi, kanonik regularny klasztoru strahowskiego pod Pragę, św. teologii doktor, opat sandecki, obrany i potwierdzony przez generała zakonu, Piotra de Hermi, na kapitule generalnej w Prémontré 11. października 1410²¹, rządził do roku 1412.“ Vis dėlto minėti lenkų tyrinėtojai nesiryžo spręsti Jeronimo Prahieško misijos chronologijos klausimo.

Pirmasis ėmėsis nuodugniai tyrinėti Jeronimo Prahieško biografiją buvo čekų mokslininkas Jaroslavas Bidlo (1895)²². Jis iškėlė versiją misiją vykus Žemaitijoje 1395–1398 m. Būtent jis nustatė, kad Jeronimas Prahieškis gimė Prahėje²³ apie 1369 m.²⁴, kartu su Jonu Husu ir kitais studijavo Prahos universitete (Vaclovo kolegijoje)²⁵, kad 1393 m.²⁶ turėjo baigti tei-

²⁰ Sygański J. Nowy Sącz, 1902, p. 228. Plg.: Sygański J. Nowy Sącz, 1892, p. 74, išn. 2.

²¹ Šis Jono iš Prahos patvirtinimo Naujojo Sončo abatu premonstratiečių ordino generalinėje kapituloje Prémontré (Prancūzija) dokumento nuorašas taip pat yra minėtoje kronikoje, tačiau J. Sygański jo nepublikavo. Žr. Sygański J. Nowy Sącz, 1902, p. 228, išn. 1.

²² Bidlo J. Čeští emigranti v Polsku v době husitské a mnich Jeroným Pražský // Časopis Musea království Českého. Roč. 69, rok 1895, p. 118–128, 232–265, 424–452.

²³ Kai kuriuos savo raštus yra pasirašęs eilėraščiu, prasidedančiu šitai: „Ille ego, quem genuit urbs olim pia Pragensis, quem tenet inclusum eremus sacra Camaldulensis“ – J. Bidlo, p. 246, išn. 38.

²⁴ Data nustatoma iš tolesnio teiginio, kad Jeronimas Prahieškis studijavo kartu su Jonu Husu ir kitais – vadinasi, turėję būti bendraamžiai. Žr. Bidlo J., p. 246.

²⁵ Taip yra pasisakęs savo „Traktate prieš keturis čekų artikus“ (1433 m.): „Nos quoque bohemi iuvenes in Praga studentes cum Johanne Huss et Jeronymo, item Jacobello et Marco et aliis constudentibus morabamur in collegio Regis Wenceslai“ – Bidlo J., p. 246.

²⁶ Šią datą J. Bidlo nustatė patikrinęs tik Prahos universiteto Teisės fakulteto matrikulų (iš kelių Jonų iš Prahos parinkęs būtent šį) ir dėl šaltinių trūkumo negalėjęs patikrinti Teologijos fakulteto matrikulų – Bidlo J., p. 247. Šaltinis: Monumenta historica universitatis Pragensis, t. 2: Album seu Matricula facultatis juridicae universitatis Pragensis ab anno Christi 1372 usque ad an-

sės fakultetą ir tapti kanonų teisės daktaru, o po universiteto baigimo įstoti į Strahovo (Prahos senamiestis, netoli Hradčanų pilies) premonstratiečių vienuolyną²⁷. Pasak J. Bidlo, 1394 m.²⁸ Jeronimas išvyko į Lenkiją ir tapo Jogailos nuodėmklausiu ir pamokslininku. Jeronimo Prahieško buvimo Naujojo Sončo abatu gyvenimo epizodą J. Bidlo papildė dar vienu šaltiniu: 1410 m. spalio 20 d. Premontre (Prémontré) (Prancūzija) premonstratiečių ordino generalinės kapitulos ir jos generolo buvo patvirtinta Jogailos Naujojo Sončo vienuolyno fundacija ir brolio Jono išrinkimas abatu: „<...> *fratrem Joannem, Alberti filium, Canonicum monasterii montis Sion Pragensis nostri Praemonstratensi ordinis* <...> *in N. Sandeck abbate* <...> *canonice et concorditer, formaliter electum et per ipsum dominum abbatem Brenensem confirmatum.*“²⁹ J. Bidlo studija rėmėsi visi vėlesni Jeronimo Prahieško tyrinėtojai, tarp jų ir lietuvių istorikai.

Lietuvių mokslinėje istoriografijoje misijos chronologijai ir tikslesnei lokalizacijai buvo paskirtos A. Janulaičio (1928 m.)³⁰ ir

M. Andziulytės-Ruginienės (1937)³¹ studijos. Abu lietuvių autoriai, nors iš esmės nepaneigė ankstesnės J. Bidlo versijos, pateikė savąsias versijas. A. Janulaitis teigė, kad misija vyko kažkur etninės Lietuvos rytiniuose ar pietiniuose pakraščiuose 1406–1409 m. O M. Andziulytė-Ruginienė, polemizuodama su A. Janulaičiu, tvirtino, kad misija turėjo vykti Žemaitijoje 1401–1404 m.³²

Vėlesnėje lietuvių istoriografijoje misijos chronologijai ir lokalizacijai specialių studijų nebeskirta. Lyg ir labiau pritarta M. Andziulytės-Ruginienės versijai³³, tačiau liko egzistuoti ir J. Bidlo versija³⁴. Naujausioje lietuvių istoriografijoje M. Andziulytės-Ruginienės versiją parėmė Žemaitijos 1380–1410 m. istorijos tyrinėtojas V. Almonaitis³⁵. O Bažnyčios istorikas Paulius Rabikauskas išskėlė naują versiją apie dukartinį Jeronimo lankymąsi ir misionieriavimą Lietuvoje: 1394–1398 ir 1411–1413³⁶, tiesa, niekuo nepagrįsdamas, bet, regis, sekdamas naujau-

num 1418, pars I. Pragae, 1834, p. 45 (internetu: <http://books.google.com/books?id=EEABAAAAYAAJ&hl>).

²⁷ Apie Jeronimo Prahieško priklausymą Prahos premonstratiečiams rašo J. Dlugošas: „<...> frater ordinis praemonstratensis ex monasterio <...> supra Pragam sito“ – Liber beneficiorum, p. 80. Tai patvirtina ir premonstratiečių ordino vadovybė – žr. toliau 29 išnašą.

²⁸ Jogailos paizdininkio (Hinczek z Przemankowa) išlaidų registre ties 1394 m. rugpjūčio 30 d. yra įrašyta „za 10 lokci sukna brunatnego danego panu Janowi, spowiednikowi królu J.M. 3 grzywny, 8 wardunki“ – *Przeddziecki A. Życie domowe Jadwigi i Jagielly z regestrów skarbowych z lat 1388–1417*. Warszawa, 1858, p. 55 (internetu: <http://www.polona.pl/dlibra/docmetadata?id=10639&dirids=1>); *Bidlo J.*, p. 249.

²⁹ Visas dokumento tekstas: *Bidlo J.* Češti emigranti..., p. 261–262, išn. 93. Publikuota pagal: *Hugo Ch. L. Sacri Et Canonici Ordinis Praemonstratensis Annales*: In Duas Partes Divisi. T. II. Cusson, 1736, p. 755–758.

³⁰ *Janulaitis A.* Enėjas Piccolomini bei Jeronimas Prahieškis ir jų žinios apie Lietuvą XIV/XV a.: Istorijos kritikos piešinys. Kaunas, 1928. 63 p.

³¹ *Andziulytė-Ruginienė M.* Žemaičių christianizacijos pradžia (L'introduction du christianisme en Samogitie; Die Anfänge des Christentums in Žemaiten). Kaunas, 1937. 145 p. Tas pats tekstas, tik kaip tik be Jeronimo Prahieško misijai skirto pirmo skyriaus ir Piccolominio raštui apie Lietuvą skirtu priedo publikuotas anksčiau: Atheneum. 1936, t. 7, p. 3–64. *Andziulytė-Ruginienė M.* Die Anfänge des Bistums Samaiten (mit einer Untersuchung über den Bericht des Aeneus Sylvio de Piccolomini (Papst Pius II) über Litauen). Diss. Fribourg, 1923 (mašinėle rašyta, nespausdinta disertacija).

³² *Andziulytė-Ruginienė M.* Žemaičių christianizacijos pradžia..., p. 31.

³³ Žr., pavyzdžiui, Kraštas ir žmonės / Sud. J. Jurginis, A. Šidlauskas. Vilnius, 1983, p. 41.

³⁴ E. Ulčinaite pateikia dvi versijas: 1395–1398 ar 1401–1404 – BRMŠ, t. 1, p. 588. Taip pat mano ir R. Jاسas – Jeronimas Prahieškis // *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 8, Vilnius, 2005, p. 643.

³⁵ *Almonaitis V.* Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais. Kaunas, 1998, p. 139.

³⁶ *Rabikauskas P.* Žemaitijos christianizacija // *To paties. Krikščioniškoji Lietuva: istorija, hagiografija, šaltiniotyra* / Sud. L. Jovaiša. Vilnius, 2002, p. 69.

siomis lenkų istoriografijos tendencijomis³⁷. Dukartinis buvimas vis dėlto, atrodo, yra nepagrįstas ir gal net atsiradęs iš misionieriaus Jeronimo Prahieško painiojimo su bendravardžiu husitu Jeronimu Prahieškiu, besilankiusiu Lietuvoje 1413 m., tačiau 1411–1413 m. versija atskirai yra svarstyta. O naujausioje Vakarų istoriografijoje, kuriai atstovauja amerikiečių premonstratiečių ordino tyrinėtojas W. P. Hylandas³⁸ ir čekų istorikas J. Stejskalas³⁹, remiama tik J. Bidlo versija (W. P. Hylandas ją šiek tiek koreguoja: 1397–1398 m.) – apie lietuvių autorių iškeltas versijas netgi nėra žinoma.

Svarstydami istoriografijoje iškeltas versijas (1395–1398, 1401–1404, 1406–1409, 1410–1413 m.) galime pastebėti, kad visi šie laikotarpiai derinasi ir su Jeronimo Prahieško biografijos datomis: nuo 1394 m. jis yra žinomas kaip Jogailos nuodėmklausys

³⁷ Naujausioje lenkų istoriografijoje rašoma apie dukartinį 1394–1398 ir 1411 m. J. Prahieško buvimą Lietuvoje – *Ozóg K. Uczeni w monarchii Jadwigi Andegawenskiej i Władysława Jagiełły (1384–1434)*. Kraków, 2004, p. 312. Tą patį pakartoja: *Kuzmová P. Preaching Saint Stanislaus: Medieval Sermons on Saint Stanislaus of Cracow and Their Role in the Construction of His Image and Cult* (PhD Dissertation, Central European University). Budapest, 2010, p. 139, išnaša 75 (internete: <http://www.etd.ceu.hu/2011/mphkus01.pdf>).

³⁸ *Hyland William P. John-Jerome of Prague (ca. 1368–1440): A study in late medieval monastic intellectual culture*. [Diss.: Cornell University], 1992; *Idem. John-Jerome of Prague: Portrait of a Fifteenth Century Camaldolese* // *The American Benedictine Review*. 1995, vol. 46 (3), p. 308–334; *Idem. John-Jerome of Prague and Monastic Reform in the Fifteenth Century* // *The American Benedictine Review*. 1996, vol. 46 (3), p. 58–98; *Idem. John-Jerome of Prague (1368–1440): A Norbertine Missionary in Lithuania* // *Analecta Praemonstratensia*, 2002, 78, p. 228–254; *Idem. Abbot John-Jerome of Prague: Preaching and Reform in Early Fifteenth-Century Poland* // *Analecta Praemonstratensia*. 2004, vol. 47 (1), 80, p. 5–42. Platesnę šio autoriaus bibliografiją žr. internete: <http://www.snc.edu/cns/docs/hylandpublications.pdf>

³⁹ *Stejskal J. Podvuhodný příběh Jana Jeronýma. Praha, 2004.*

ir pamokslininkas, 1405, 1406 ir 1409 m. parašo pamokslų rinkinius Lenkijoje, o 1410–1412 m. yra Jogailos naujai įkurto Naujojo Sončo vienuolyno Lenkijoje abatas. 1413 m. Jeronimas Prahieškis jau įstoja į kamaldulių vienuolyną Italijoje.

Tačiau grįžkime prie vienintelio Jeronimo Prahieško misijos šaltinio – E. S. Piccolominio. Čia užfiksuotas Vytauto bijojimas „žmonių maišto“ leidžia sieti misiją su nuo Lietuvos valdovų mažiau priklausoma ir ne kartą (1382, 1398, 1404 m.) Vokiečių ordinui „užrašinėjama“ bei atsiimama Lietuvos dalimi – Žemaitija, ne kartą sukilusia ir prieš Vokiečių ordiną (1401, 1409 m.), ir prieš patį Lietuvos valdovą Vytautą (1418 m.). Žemaitija Vytautui priklausė 1392–1398, 1401–1404 m. ir nuo 1411 m. (realiai jau nuo 1409 m. sukilimo), o 1413 m. rudenį jau krikštijama pačių valdovų Jogailos ir Vytauto.

Vadinasi, iš istoriografijoje iškeltų keturių misijos versijų svarstytinios tik šios trys: 1395–1398, 1401–1404 ir 1410–1413 m. Misijos aprašyme minimi Vytauto vietininkai leidžia atmesti dar ir 1395–1398 m. versiją, nes Vytauto vietininkai Žemaitijoje anksčiausiai žinomi 1401–1404 m.⁴⁰ ir nuo 1409 m. sukilimo⁴¹.

⁴⁰ M. Andziulytė-Ruginienė apie 1401–1404 m. laikotarpį Žemaitijoje teigė: „Šis laikotarpis buvo tat Vytautui nepaprastai patogus savo valdžią konsoliduoti. Iš tikrųjų šiuo metu čia ji buvo ypačiai stipri. Niekieno netrukdomas, siuntinėjo jis čia savo vietininkus. Juo mažiau tat galėjo jam kas kliudyti pasiūsti čionai prisistačiusį misijonierių Jeronimą Prahieškį. 1401 m. Vokiečių Ordino pastangos žemaičius krikštėti galėjo Vytautą tik paskatinti tai juo noriau padaryti“ – *Andziulytė-Ruginienė M.*, p. 31. Plg. su V. Almonaičio teiginiu, kad iki 1401 m. Vytauto administracijos Žemaitijoje nebuvo – žemaičių bajorai tvarkėsi patys – *Almonaitis V.*, p. 135.

⁴¹ Vytauto paskirtas 1409 m. sukilimo vadu Rumbaudas kartu tapo ir Žemaitijos vyriausiuoju vadu, seniū-

1409–1413 m. versijos galimybę mažina keletas argumentų. Pirmasis – tai Jeronimo Prahieško 1410–1412 m. einamos abato pareigos naujai įkurtame vienuolyne. Antrasis – tai netiesioginis šaltinis (į jį pirmasis dėmesį atkreipė W. P. Hylandas), liudijantis, kad Jeronimas Prahieškis turėjo būti susipažinęs su pagonimis jau iki 1409 m. Būtent tais metais sudarytame pamokslų rinkinyje „Exemplar Salutis“ pamoksle apie šv. Steponą Jeronimas Prahieškis rašo apie pagonis, vardydamas jų garbinamas dievybes (planetos, ugnis, keturkojai ir gyvatės): „<...> non magne tenebre paganorum qui colunt planetas vel ignem pro deo vel quadrupedia aut serpentes at ab hiis opprimuntur.“⁴² Ši citata leistų spėti, kad Jeronimas Prahieškis jau iki to laiko (iki 1409 m.) turėjo būti pabuvęs kaip misionierius tarp lietuvių pagonių.

Trečiasis argumentas – tai kamaldulių ordino, į kurį Jeronimas Prahieškis įstojo 1413 m. Italijoje (Camaldoli vienuolyne) ir kuriame praleido visą likusį gyvenimą (mirė 1440 m. Venecijos kamaldulių vienuolyne), istorinė tradicija. Nors vėlyva (XVIII a.) kamaldulių autorių devynių tomų kronika⁴³ šiuolaikinių autorių kartais vadinama

nu – Codex Epistolaris Vixoldi; toliau (CEV), Nr. 408–409, p. 181; Nr. 411, p. 183; Nr. 412–414, p. 185–187; Nr. IV, p. 984–986. Į atskirus kraštus buvo paskiriami tikūnai – CEV, Nr. 411, p. 183; Nr. IV, p. 984 („dux Witoudus patrie Semogitarum se involvisset et in eam suum capitaneum et suos camerarios statuisset“). Plg. *Almonaitis V.*, p. 172–173.

⁴² *Hyland W. P.* John-Jerome of Prague (1368–1440): A Norbertine Missionary in Lithuania // *Analecta Praemonstratensia*. 2002, 78, p. 247, išnaša 63. Cituoja pagal rankraštį: Budapest, Loránd Eötvös Central University Library, Ms. 50, fol. 356 v.

⁴³ *Annales Camaldulenses Ordinis Sancti Benedicti: Quibus plura interseruntur tum ceteras Italico-monasticas res, tum historiam Ecclesiasticam remque Diplomaticam illustrantia* / D. Johanne-Benedicto Mit-

„nekritiška“⁴⁴, vis dėlto tų pačių autorių pripažįstama, kad ji sudaryta panaudojant iš Italijos bibliotekų ir archyvų surinktus šaltinius bei ankstesnių kronikų žinias⁴⁵. Būtent pagal ją šiandien atkuriamas Jeronimo Prahieško biografijos kamalduliškasis laikotarpis⁴⁶. Pavyzdžiui, tik iš jos yra žinomas Jeronimo Prahieško įstojimas į kamaldulių ordiną 1413 m.: „*Certe id contigit ante annum 1413, quo Hieronymus assumptus est major eremi et frater Nicolaus eius socius Polonus conversus deputatus est procurator et syndicus ad lites*“⁴⁷, dalyvavimas Sienos bažnytiniame susirinkime 1423 m. ir t. t. Taigi, kronikoje pateikiami tikslūs faktai iš Jeronimo Prahieško kamalduliškojo laikotarpio leidžia įtarti, kad kronika galbūt neklusta ir pateikdama 1402–1404 m. misijos Lietuvoje datas. Kol kas be gilesnių tyrimų neįmanoma atsakyti, ar kamaldulių autoriai misijos datą gavo atsitiktinai – atskaičiavę pasirinktą apvalią 30 metų sumą nuo Jeronimo Prahieško susitikimo su

tarelli & D. Anselmo Costadoni Presbyteris & monachis e Congregatione Camuldulensi Auctoribus. T. 1–9. Venetiis, 1755–1773 (internetė: <http://digital.bibliothek.uni-halle.de/hd/content/titleinfo/91441>).

⁴⁴ J. Bidlo ją vadina „nekritiška kompiliacija“, tačiau pripažįsta, kad joje yra pažodžiui nurašyti iš Italijos bibliotekų ir archyvų surinkti šaltiniai – *Bidlo J.*, p. 242, išn. 25. M. Andziulytė-Ruginienė ją vadina „ne visur ganėtinai kritiška“ – *Andziulytė-Ruginienė M.*, p. 31.

⁴⁵ Pasak M. Andziulytės-Ruginienės, šie autoriai nurodo, kad daug kur remiasi ankstesne XVIII a. pr. nepublikuota kamaldulių ordino kronika: *Baroncini E.*, *Chronicon Camalduli ex scriptoribus eius decerptum et ad nostra tempora deductum* (saugoma: Arezzo, Biblioteca Città di Arezzo, MS 343; Venetia, bibliotheca mon. p. Michaelis de Muriano, cod. 656). Žr. *Andziulytė-Ruginienė M.*, p. 26, išn. 39.

⁴⁶ Tiek J. Bidlo, tiek M. Andziulytė-Ruginienė remiasi išskirtinai šia kronika. Žr.: *Bidlo J.*, p. 263–265; *Andziulytė-Ruginienė M.*, p. 26–27, 31–33.

⁴⁷ *Annales Camaldulenses...*, t. 6, 1761, p. 227. Šiuo paminėjimu remiasi tiek J. Bidlo, tiek M. Andziulytė-Ruginienė. Žr. *Bidlo J.*, p. 250, išn. 54; *Andziulytė-Ruginienė M.*, p. 26.

E. S. Piccolominiu Bazelyje 1432 m.⁴⁸, ar vis dėlto naudojosi kokiais nors šaltiniais, t. y. turėjo iš anksčiau ateinančią istorinę tradiciją, perduotą verbališkai ar raštiškai (kokiame nors dar mokslininkų nežinoma ar netyrinėtame kamaldulių ordino šaltinyje) paties Jeronimo Prahieško. Šiaip ar taip, kamalduliškoji tradicija svarbi dar ir tuo, kad joje būtent dėl misionieravimo Lietuvoje Jeronimas Prahieškas yra įrašytas tarp kamaldulių palaimintųjų⁴⁹ ir net laikomas vertas „Lietuvos apaštalo“ ar net „šventojo“ vardo⁵⁰.

2. Konceptualiausias ir autentiškiausias lietuvių pagonybės aprašymas?

Lietuvių religijos šaltinių kritikos požiūriu ne vienas mokslininkas yra išsitaręs apie E. S. Piccolominio perteiktą Jeronimo Prahieško žinių apie lietuvių religiją ir mitologiją patikimumą. Apie tai yra pasisakę ir senesnieji (M. Andziulytė-Ruginienė⁵¹, Z. Ivinskis⁵²),

⁴⁸ „Trisdešimt metų“ kamaldulių autoriai tiesiogiai mini: „quae in Lithuania Hieronymus egit, ipsemet reulit Aeneae Sylvio Piccolomineo <...> comitibus post triginta annos tempore Basileensis concilii“ – *Annales Camaldulenses...*, t. 6, 1761, p. 224.

⁴⁹ Žr. *de Minis Th. Catalogus sanctorum et beatorum totius ordinis Camaldulensis. Florentiae, 1606*, p. 20 (internete: <http://www.archive.org/details/catalogussanctor00mini>).

⁵⁰ „evangelium predicandi illis gentibus non modicum in vinea domini profecit, multaue mirabilia patravit, ob quae & Lithuaniae Apostoli & Sancti nomen promeruit“ – *Annales Camaldulenses...*, t. 6, 1761, p. 223–224; *Ziegelbauer M. Centifolium Camaldulense. Venice, 1750*, p. 27 (internete: <http://books.google.lt/books?id=5nUPAAAAQAAJ&dq>); *Bollandus I. Acta Sanctorum, Februarius, t. 2*, p. 101. Apie tai žr. taip pat: *Andziulytė-Ruginienė M.*, p. 33.

⁵¹ M. Andziulytė-Ruginienė laikėsi nuomonės, kad Jeronimo Prahieško papasakotos ir E. S. Piccolominio užrašytos žinios yra „tinkamiausiu šaltiniu“ žemaičių ir lietuvių religijos kulturi ir būdingesniems požymiams pristatyti. *Andziulytė-Ruginienė M.*, p. 22–23.

⁵² Z. Ivinskio ypatingą šio šaltinio išskyrimą jau minėjome įžangoje: pirmas autentiškas paties lietuvių

ir šiuolaikiniai (A. J. Greimas⁵³, N. Vėlius⁵⁴) autoriai. G. Beresnevičius specialiai grindė tezę apie šio šaltinio autentiškumą⁵⁵ – Jeronimo Prahieško pasakojimas yra perduotas ne kokiame nors hagiografiniame ar kitaip ideologizuotame, pasakotoją šlovinančiame šaltinyje, o tiesioginiame ir konfidencialiame pokalbyje su Jeronimu. Pokalbis įvyko prie Bazelio kartūzų vienuolyne, kur buvo apsistojęs Jeronimas, ir kur specialiai atvyko su palyda pats pasakojimo perteikėjas Enėjus Silvijus Piccolominis, tuo metu buvęs Fermo (Italija) vyskupo Domenico Capranico sekretoriumi. Čia galima paminėti ir paties E. S. Piccolominio (rašiusio Renesanso epochoje jau atsiradus šaltinių kritikai; Lorenzo Valla, 1439–1440 m. įrodęs vadinamosios Konstantino dovanos popiežiams falsifikatą – jo amžininkas) pastangas suteikti Jeronimo Prahieško pasakojimo užrašymui patikimumo: misionieriui išklaudyti jis pasitelkė tris liudininkus – į Bazelį susirinkusių vyskupų sekretorius⁵⁶,

pagonybę mačiusio liudininko pasakojimas, paskutinis „nepaliestos“ pagonybės aprašymas.

⁵³ „<...> šis visai patikimas liudininkas – jo atskirai duoti gyvačių ir amžinosios ugnies kultų aprašymai tikslūs ir patvirtinami <...>“ – *Greimas A. J. Tautos atminties beiškant. Vilnius–Chicago, 1990*, p. 469.

⁵⁴ N. Vėlius: „<...> tos Piccolominio žinios apie lietuvių religiją ir mitologiją, kurias jis sakosi sužinojęs iš Jeronimo Prahieško, didesnių abejonių nekelia“ – *BRMŠ*, t. 1, p. 588.

⁵⁵ *Beresnevičius G. Protėvių kultas // To paties. Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas. Vilnius, 2001*, p. 149.

⁵⁶ ESP. Apie Lietuvą, p. 594: „Mikalojus Kastelinas, kuris tuomet tvarkė kardinolo Julijono reikalus, Baltramiejus Lutimanas, Milano arkivyskupo raštininkas, ir Petras Noksetanas, kardinolo Firmiano sekretorius“. Tai yra istorinės asmenybės – tiek abu kardinolai ir Milano arkivyskupas, tiek jų sekretoriai, kuriuos pasitelkė E. S. Piccolominis. Pavyzdžiui, Petras Noksetanas – tai akivaizdžiai Pietro da Noceto (Petrus de Noxeto; 1397–1467) žr.: http://www.archiwebmassacarrara.com/percorsi_dettaglio.php?ID=59. Yra išlikęs 1443–1444 m.

kaip pats teigė, „rimtus ir mokytus vyrus“, o pasakojimo pabaigoje pridūrė: „*Visa tai Jeronimas papasakojo mums ramiu veidu, nė kiek neabejodamas ir prisiekdamas. Kad verta juo pasikliauti, rodė jo rimta kalba, išsimokslinimas ir tikėjimas. O mes, ką suži- nojome, nepakeitę užrašėme. Neprisiimame abejotinų dalykų, tačiau ir mes, ir palydovai grįžome iš jo itikinti.*“

Taigi, galima pasakyti paprastai: Jeroni- mo Prahieškio pasakojimas – pirmas platus lietuvių pagonybės aprašymas. Iki Lietuvos krikšto panašių tiesioginių liudijimų nėra buvę, vėlyvesnio Dluogošo aprašymo (XV a. II p.) negalima laikyti tiesioginiu liudijimu, o dar vėlesni (XVI–XVII a.) lietuvių pagonybės aprašymai⁵⁷ yra jau išgalėjus krikščionybei, taigi kalba tik apie šeimos ar kaimo lygmeniu išsilaikiusią transformuotą religiją. Nors Jeronimas Prahieškis nepateikia dievų panteono, užfiksuoto XIII a. rusų metraščiuose (Voluinės ir Hipatijaus metraščiai), vis dėlto tai pirmas platus ir sistemingas pagoniškų kultų aprašymas. Ankstyvieji (XIII–XIV a.) baltų pagonybę (į akiratį pirmiausia pakliūdavo prūsai ir lyviai) fiksuojantys šaltiniai apsiribodavo tik kultų išvardijimu, nepateikdami jų aprašymų. Ši tezė tinka visiems baltų religinių

kultų išvardijimams nuo XIII a. pr. šaltinių apie Livonijos realijas (popiežiaus Inocento III bulė 1199 m., Livonijos kronikininko Oliverio Paderborniečio apie 1220 m.) iki XIV a. šaltinių apie prūsus (Petras Dusburgietis – 1326 m.; bei jį vokiškai sueilavęs Mikalojus iš Jerošino – 1335 m.). O Jeronimas Prahieškis pateikė daug platesnius ir „novatoriškus“ (t. y. pirmas išvelgė kai kurias detales) atskirų kultų – žalčių, ugnies, saulės ir kūjo, miškų – aprašymus.

Šiai tezei pagrįsti pažvelkime į kiekvieną šių kultų atskirai, ta pačia seka, kuria juos pateikė misionierius. Žalčių kultas, kurį Jeronimas aptiko pirmiausia („*Pirmieji lietuviai, pas kuriuos atvykau, garbino žalčius*“), nebuvo apskritai paminėtas ankstesniuose šaltiniuose. Tik labai apibendrintai apie „kvailų gyvulių“ garbinimą rašė Inocentas III (1199 m.)⁵⁸, o kiek konkrečiau – Petras Dusburgietis (1236 m.), paminėjęs „sparnuočių ir keturkojų, netgi rupūžių dievinimą“⁵⁹. Jeronimas Prahieškis žalčių kultą nupasakojo net su detalėmis: „*Kiekvienas šeimos tėvas savo namų kampe laikė žaltį, kurį maitino ir gulinčiam ant šieno aukojo aukas. <...> Tarp jų atsirado vienas, didesnis už kitus, kurio ugnis jokiū būdu neįveikė, nors daug sykių buvo į ją metamas.*“ Šis „didesnio už kitus“ žalčio⁶⁰ paminėjimas net vėlesnių šaltinių kontekste, atrodo, yra unikalus. Vėlesniuose istoriniuose šaltiniuose žalčių kultas paliudytas daug kartų, o jo apraiškų buvo aptinkama

E. S. Piccolominio susirašinėjimas su juo – Fontes Rerum Austriacarum. Österreichische Geschichts Quellen, Bd. 61. Wien, 1909, Nr. 70, p. 172–173; Nr. 97, p. 219–220; Nr. 119, p. 285–288, Nr. 163, p. 450. Mikalojus Kastelianas (Nicolaus Castellanus; Nicolaus de civitate castelli v. Tiferas) taip pat minimas E. S. Piccolominio laiškuose – ten pat, Nr. 73, p. 178; Nr. 97, p. 219.

⁵⁷ Plg., pavyzdžiui, N. Vėlius apie vėlyvesnius XVI–XVII a. šaltinius sako, kad jie fiksavo ne bendrą senosios lietuvių religijos vaizdą, o tik tą jos dalį, kuri funkcionavo žemdirbių ir gyvulių augintojų sferoje su jai būdingais dievais – *Vėlius N.* Senoji lietuvių religija ir pasaulėžiūra // Krikščionybė ir jos socialinis vaidmuo Lietuvoje. Vilnius, 1986, p. 25.

⁵⁸ BRMŠ, t. 1, p. 203.

⁵⁹ BRMŠ, t. 1, p. 344.

⁶⁰ Apie „didžiojo žalčio“ / „didžiosios gyvatės“ mitologiją rašė P. Dundulienė, nors į šią Jeronimo Prahieškio pasakojimo vietą nėra atkreipusi dėmesio – *Dundulienė P.* Žaltys ir jo simboliai lietuvių liaudies mene ir žodinėje kūryboje. Vilnius, 2005, p. 54–60.

net XX a. viduryje⁶¹. Su šiuo kultu M. Strijkovskis (1582)⁶² susiejo dievą Žemininką (*Ziemennik*) – jį šis kronikininkas, apibūdinęs kaip žemės dievą, įtraukė trečiuoju į savo sudarytą šešiolikos „lietuvių ir žemaičių dievų“ sąrašą ir aprašė matytas šio dievo garbei skirtos „svarbiausios pagonių šventės“ (švenčiamos spalio gale Livonijoje, Kurše, Žemaitijoje ir kai kur Lietuvoje) apeigas. Ch. Hartknochas (1679) liudijo žalčių kulto sąsają su „Dievu“⁶³.

Antrasis Jeronimo nupasakotas kultas – šventosios arba amžinosios ugnies („*Poto Jeronimas surado gentį, kuri garbino šventą ugnį ir vadino ją amžintąją*“). Kad tarp baltų genčių paplitęs ugnies kultas, žinota ir anksčiau⁶⁴ – jau Petras Dusburgietis apie prūsus rašė, kad „jie garbino, kaip buvo įprasta senovėje, negėstančiąją ugnį“⁶⁵. Jeronimo Prahieško pasakojime prie šio kulto yra paminėta šventykla ir žyniai, prižiūrintys, kad ugnis neužgestų („*Žyniai prižiūrėjo, kad šventykloje neužgestų ugnis*“). Kaip matysime vėliau, šventykla yra paminėta tik prie šio kulto, todėl galima manyti, kad tai – svarbiausias lietuvių kultas. Įsidėmėtina detalė – prie ugnies žyniai pranašauja sergančiųjų artimiesiems ligonio ateitį – mirs ar išgyvens. Iš vėlesnių šaltinių, kurie autentiškai galėjo

aprašyti amžinosios ugnies kultą⁶⁶, yra tik J. Dlugošas (buvęs šaltiniu šio kulto vėlesniam aprašymui M. Strijkovskio kronikoje), nes šis kultas, kaip svarbiausias, turėjo būti sunaikintas įvedant krikščionybę. J. Dlugošas, be jau žinomų iš Jeronimo Prahieško detalių, pridėjo, kad ugnis kūrenosi bokšte ant aukščiausio kalno, kad „šventąją ugnį prižiūrėjo mergelės, kaip Romoje vestalės, o jeigu nerūpestingai prižiūrėjo ir ugnis užgesdavo, jos atsakydavo savo galva“⁶⁷.

Trečiasis Jeronimo Prahieško aptiktas kultas – Saulės kultas, besireiškęs nepaprasto didumo geležinio kūjo garbinimu („*rado kitą gentį, kuri garbino Saulę ir labai pagarbiai laikė nepaprasto didumo geležinį kūjį*“). Prie šio kulto taip pat paminimi žyniai, kurie papasakoję visą mitą, paaiškinantį šio kulto kilmę („*Žyniai, paklausti, ką reiškia šis garbinimas, atsakę, jog kadaise ištikus mėnesius nebuve matyti Saulės, kurią galingasis karalius buvo sugavęs ir uždaręs pačiame tvirčiausiame bokšte. Tada atėję Saulei į pagalbą Zodiako ženklai*“⁶⁸. *Didžiuliu kūju jie sudaužę bokštą, išlaisvinę Saulę ir gražinę ją žmonėms.*

⁶¹ Baltų religijos tyrinėtojas V. Toporovas aprašė savo paties liudijimą: apie 1956 m. Kriukuose prie Nemuno (šalia Seredžiaus) jis sutikęs senutę, vaikščiojusią į mišką pas gyvates, šnekėjusią su jomis ir girdžiusią jas pienu – V. Toporovas. Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai / Sud. N. Mikhailov. Vilnius, 2000, p. 81, išnaša 136.

⁶² BRMŠ, t. 2, p. 546, 548–549.

⁶³ BRMŠ, t. 3, p. 88.

⁶⁴ Pavyzdžiui, Konstantinopolio patriarchas 1380 m. Lietuvos kunigaikštį vadino ugnies garbintoju (*pyrsolatri*) – BRMŠ, t. 1, p. 427.

⁶⁵ BRMŠ, t. 1, p. 344.

⁶⁶ Jį reikia skirti nuo taip pat su ugnimi susijusio „aukuro“ kulto, o juo labiau vėliau paliudytų šeimos lygmens židinio ugnies dievybių (pvz., XVI a. J. Lasickis mini Gabiją, Polengabiją, Matergabiją – BRMŠ, t. 2, p. 595, 597; XVII a. M. Pretorijus – jautos, javų ir ugnies dievą Gabjaujį – BRMŠ, t. 3, p. 295–297) – žr. *Beresnevičius G.* Lietuvių religija ir mitologija, p. 219.

⁶⁷ BRMŠ, t. 1, p. 576, 580.

⁶⁸ A. Brückneris Zodiako ženklų motyvą laikė Piccolominio įvelta klaida – *Brückner A.* Kazania średniowieczne // Biblioteka warszawska. 1892, t. 1, p. 467. Tik G. Beresnevičius atkreipė dėmesį į vienintelį kartą kitur minimus Zodiako ženklus – XVI a. Rivijaus kronikoje Vilniaus Perkūno šventyklos aprašyme minima, kad aukuras stovėjęs ant 12 laiptelių, paskirstytų kiekvienam Zodiako ženklui. Žr. Zodiako ženklai // *Beresnevičius G.* Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas. Vilnius, 2001, p. 196.

Taigi esąs vertas pagarbos įrankis, kuriuo mirtingieji atgavę šviesą“). Nors Saulės garbinimas žinomas iš ankstesnių šaltinių (P. Dusburgietis Saulę paminėjo prūsų dievinamų „tvarinių“ sąrašo pradžioje: saulę, mėnulį, žvaigždes, griaustinį⁶⁹), vėliau saulė pasirodo tik tautosakoje. O niekur daugiau lietuvių religijoje nepaminėtas kūjo kultas kai kurių tyrinėtojų net yra laikomas problemiškesniausia Jeronimo Prahieško pasakojimo vieta (M. Andziulytė-Ruginienė⁷⁰), kartais net nelietuvišku, būdingesniu kitoms indoeuropiečių tautoms (Z. Ivinskis⁷¹). Tačiau jau A. Brūckeris šį mitą laikė įprastu soliariniu mitu, o Saulę kūju išvadavusį kalvį pradėjo sieti su rusų metraščiuose⁷² minimu vienu iš lietuvių svarbiausių dievų ketverto dievu Teliaveliu, nukalusiu Saulę ir užmetusiu ją ant dangaus⁷³. Šiais laikais šiam gretinimui pritarė N. Vėlius⁷⁴, o la-

⁶⁹ BRMŠ, t. 1, p. 344.

⁷⁰ M. Andziulytė-Ruginienė pažymi, kad Jeronimo pasakojimas apie tą kūjo kultą yra visos jo reliacijos problemiškesniausia vieta ir laikė jį arba pasiskolintu iš šiaurės germanų, arba kilusiu iš Saulės garbinimo, atsispindinčio lietuvių dainose. Ji taip pat pateikė vieną žemaičių pasakos pavyzdį, kuriame vienas jaunikaitis, patekęs į užburta kraštą, kūju numušą devynias skrynios spynas, tuo išlaisvindamas karališkąją šeiminą ir į kraštą sugrąžindamas saulės šviesą, p. 36–37.

⁷¹ Z. Ivinskio teigimu, „tas egzotiškas kūjo kulto aprašymas su visa ta legenda apie uždarytą saulę yra daugiau niekur kitur lietuvių mitologijos šaltiniuose nebesutinkamas“. Z. Ivinskis laikėsi nuomonės, kad jis savo kilmę nelietuviškas (nors žinojo ir latvių dangaus kūnų dainas, ir Malalos kronikos Kalvelį) – Ivinskis Z. Medžių kultas lietuvių religijoje // Lietuvių mitologija, t. 2 / Sud. N. Vėlius. Vilnius, 1997, p. 357.

⁷² VI a. Bizantijos kronikininko Jono Malalos kronikos X a. vertimo į bažnytinę slavų kalbą 1261 m. interpe ir Voluinės, kitaip dar vadinamame Hipatijaus metraštyje, datuojamame XIV a. pab.–XV a. – BRMŠ, t. 1, p. 263, 256.

⁷³ BRMŠ, t. 1, p. 268.

⁷⁴ Vėlius N. Senoji lietuvių religija ir pasaulėžiūra // Krikščionybė ir jos socialinis vaidmuo Lietuvoje. Vilnius, 1986, p. 22.

biausiai jį išplėtojo A. J. Greimas⁷⁵, prie šių dviejų mitų pridėdamas dar ir iš tautosakos žinomą Aušrinės mitą⁷⁶, kuriame karalaitis (A. J. Greimo identifikuojamas su dievu Kalveliu / Teliaveliu⁷⁷) pagrobia Aušrinę. Visi šie trys pasakojimai, pasak A. J. Greimo, ne tik vienas kitam neprieštarauja, bet ir vienas kitą papildo⁷⁸.

Paskutinis Jeronimo aptiktas kultas – tai miškų kultas, apimantis ir atskirų medžių – ažuolų – kultą. Tai buvo „dvasioms skirti miškeliai“, – pasakoja Jeronimas Prahieškis, o tarp miškelių buvęs vienas, „vertas didesnio garbinimo“. Jame augę šventi medžiai, o labai senas ažuolas miškio viduryje buvo žmonių laikomas šventesniu už visus medžius ir vadinamas „Dievo buveine“⁷⁹. Vėliau moterys, skųsdamosi Vytautui labiausiai garbinamo miškio išskirtimu ir senojo ažuolo (Dievo buveinės) nukirtimu, teigė, kad miškelyje „*paprastai visada meldavusios Dievą sulaukyti lietu arba saulę, o dabar nebežinančios, kur reikėsią ieškoti Dievo, iš kurio atimtas būstas*“, „*esą dar keletas mažesnių miškelių, kur jos galėtų garbinti dievus, bet ir juos Jeronimas norįs sunaikinti*“. Pažymėtina, kad, Jeronimo teigimu, šį kultą praktikavo ne viena „gentis“, o „gentys“, – taigi, jis

⁷⁵ Greimas A. J. Tautos atminties beiškant. Vilnius–Chicago, 1990, p. 349, 468–470.

⁷⁶ Pasaka „Saulė ir Vėjų motina“ iš: Pasakos, sakmės, oracijos / Surinko M. Davainis-Silvestraitis. Vilnius, 1973, p. 309–313.

⁷⁷ Greimas A. J. Tautos atminties beiškant. Vilnius–Chicago, 1990 p. 143–145, 470.

⁷⁸ Ten pat, p. 470.

⁷⁹ Šaltinio naujausiame lietuviškame vertime ši vieta verčiama netiksliai – „dievų buveine“. Tai pastebėjo: Razauskas D. Nepavykusi recenzija. Rec.: Ališauskas V. Sakymas ir rašymas: kultūros modelių tvėrmė ir kaita Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Vilnius, 2009 // Šiaurės Atėnai. 2010, sausio 8, Nr. 971.

turėjo būti labiau paplitęs nei kiti, tai patvirtina ir tolesnis teiginys – „*buvo šiame krašte labai daug miškų, tokių pat šventų*“. Miškų kultas šaltiniuose buvo minimas anksčiausiai ir dažniausiai (Adomas Brėmenietis XI a., Oliveris Paderbornietis apie 1220 m., Petras Dusburgietis 1236 m.⁸⁰), o ir aprašomas būdavo kiek detaliau nei kiti kultai⁸¹. Medžių kultas buvo paminėtas tik popiežiaus Inocento III bulėje (1199 m.)⁸². Tačiau Jeronimas Prahieškis miškų, o ypač atskirų medžių kultą ne tik kur kas plačiau nupasakojo, bet ir visiškai naujai jį paaiškino – buvo garbinami ne tiek šventais laikomi miškeliai, kiek juose gyvenančios dvasios, ne tiek atskiras medis, kiek jame gyvenantis Dievas. Ar šis Dievas atitinka šiuo vardu vadinamą vyriausiąjį dangaus Dievą, neaišku, nebent kai ką galima būtų spręsti iš jam priskirtų funkcijų „sulaukyti lietu arba saulę“⁸³. Taigi pakartokime – beveik kiekviename kultų aprašyme Jero-

nimas Prahieškis yra detalus ir išsamus, tai iš esmės patvirtina kiti tiek ankstesni, tiek vėlesni fragmentiškesni šaltiniai.

Ir vis dėlto svarbiausia Jeronimo Prahieškio pasakojime yra nuosekliai pateikta kultų sistema, o to ankstesniuose šaltiniuose nėra buvę. Jeronimo Prahieškio kultų sistemą iš esmės patvirtina J. Dlugošas, aprašęs tris iš keturių Jeronimo aptiktų kultų – ugnies, giraičių ir žalčių (neaprašė saulės-kūjo)⁸⁴ – ir juos apibūdinęs kaip svarbiausius: „<...> *svarbiausios iš jų [dievybių] buvo šios: ugnis, kurią laikė amžina ir kuri žynių kurs-toma malkomis degė dieną naktį; miškai, kuriuos garbino ir laikė neliečiamais; ir gyvatės bei žalčiai, nes tikėjo juose slypint ir gyvenant dievus.*“⁸⁵

Tačiau Jeronimo Prahieškio kultų sąrašas, pagonybės tyrinėjimuose akcentuojant dievų panteono rekonstrukcijos⁸⁶ idėją, yra nustumtas į antrą planą, o prioritetas teikiamas J. Dlugošui, susiejusiam lietuvių kultus su romėnų dievais. J. Dlugošas, prie minėtų trijų kultų (ugnies, miškų ir žalčių) pridėjęs dar ir žaibo kultą, pateikė tokius

⁸⁰ Miškų kultas paminėtas jau Adomo Brėmeniečio (XI a.) kalbant apie prūsus: „neleidžiama lankyti miškelių ir šaltinių, kuriuos, jų manymu, krikščionių lankymas suteršia“ – BRMŠ, t. 1, p. 191. Oliveris Paderbornietis (apie 1220) apie Livonijos, Estijos ir Prūsijos tautas rašė, kad „jie pasitikėjo miškeliais, kurių nė vienas kirvis nedrįso paliesti ir kuriuose šaltiniai ir medžiai, kalnai ir kalvos, uolos ir slėniai buvo garbinami, tarsi šie būtų galėję narsumo ir vilties jiems suteikti“ – BRMŠ, t. 1, p. 225. Petras Dusburgietis (1236) apie prūsus – „jie turėjo šventųjų miškų, laukų ir vandenių, kur niekas nedrįso nei medžio kirsti, nei žemės dirbti, nei žuvauti“ – BRMŠ, t. 1, p. 344.

⁸¹ Tiesa, gal ir todėl, kad jis labai būdingas visiems indoeuropiečiams, turėjo būti gerai pažįstamas krikščioniškai Europai – užfiksuotas tiek keltų (Lukanas, I a.), tiek germanų (Tacitas, I a.), tiek slavų (Helmoldas, XII a.) miškų kultas – žr. *Beresnevičius G.* Lietuvių religija ir mitologija, p. 53–57.

⁸² „Dievui prideramą garbę teikė <...> lapuotiems medžiams“ (*arboribus frondosis*) – BRMŠ, t. 1, p. 203.

⁸³ G. Beresnevičiaus nuomone, šios funkcijos turėtų priklausyti Perkūniui – dievui, valdančiam atmosferos reiškinius – *Beresnevičius G.* Lietuvių religija ir mitologija. Vilnius, 2004, p. 130.

⁸⁴ Kaip pažymėjo N. Vėlius, J. Dlugošo lietuvių religijos aprašymas daug kuo sutampa su Jeronimo Prahieškio žiniomis – *Vėlius N.* Senoji lietuvių religija ir pasaulėžiūra // Krikščionybė ir jos socialinis vaidmuo Lietuvoje. Vilnius, 1986, p. 22.

⁸⁵ BRMŠ, t. 1, p. 572.

⁸⁶ Centrinųjų panteono dievų rekonstrukcijas pagal istorinius šaltinius yra pateikę: *Greimas A. J.* Tautos atminties beiškant. Vilnius–Chicago, 1990, p. 166–169, 347–350, 379–396; *Vėlius N.* Lietuvių mitologijos rekonstrukcija // Tautosakos darbai. 1993, Nr. 2 (9), p. 54–69; *Beresnevičius G.* Lietuvių religija ir mitologija: sisteminė studija. Vilnius, 2004, p. 163–164, 195–196; *Tonopov B. H.* К балто-скандинавским мифологическим связям // *Donum Balticum*, Stockholm, 1970, p. 534–543; *Toporov V.* Baltų mitologijos pastabos // *Idem.* Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai / Sud. N. Mikhailov. Vilnius, 2000, p. 11–34 (pirmą kartą publikuotas rusų kalba 1972 m.).

atitikmenis⁸⁷: ugnyje lietuviai garbinę Vulkaną, žaibe – Jupiterį, miškuose – Dianą, žalčiuose – Eskulapą. Be to, romėnų Jupiterį J. Dlugošas identifikavo su vieninteliu jo žinotu lietuvių dievu Perkūnu. Būtent šiam J. Dlugošo keturių romėnų dievų sąrašui A. J. Greimas yra pateikęs XIII a. rusų metraščiuose užfiksuoto lietuvių dievų ketvertuko atitikmenis: Andajus / Nunadievīs atitinka Eskulapą; Teliavelis – Vulkaną; Perkūnas / Diviriksas – Perkūną; Žvorūna / Medeina – Dianą.

Vis dėlto šioje A. J. Greimo rekonstrukcijoje nebuvo atkreiptas dėmesys į tai, kad J. Dlugošas kultus dievams priskyrė nenuosekliai. Išsamesniuose kultų aprašymuose⁸⁸ jis teigė, kad šventojoje ugnyje garbintas Jupiteris (nebe Vulkanas!), o miškuose lietuviai manę gyvenus „miškų dievą Silvaną bei kitus dievus“ (Dianos šioje vietoje nepaminėjo). Aprašydamas šventuosiuose miškuose vykstančius aukojimus J. Dlugošas teigė, kad juose kiekviena šeima turėjo po ugniavietę ir „kiekvienas atnašaudavo ant savo aukuro aukas saviems pagoniškiems dievams, pirmiausia dievui, jų kalba vadinamam Perkūnui, tai yra griauštiniui“. Taigi, J. Dlugošas pateikė dvejopas tiek miškų, tiek ugnies kultų priskyrimo dievams versijas.

Dėl šio J. Dlugošo nenuoseklumo Jeronimo Prahieško kultų sąrašas, regis, galėtų būti nuosekliau susietas su XIII a. lietuvių dievų ketvertu. Juk Jeronimo Prahieško aprašytas kūjo kultas gali būti be išlygų priskirtas dievui Teliaveliui (apie jį rusų metraščiuose pasakyta, kad jis nukalęs Saulę ir užmetęs ant dangaus). Tokiu atveju amžinosios ugnies kultas liktų Perkūnui (tai gali būti

patvirtinama XVI a. S. Grunau kronika⁸⁹, ir kitais šaltiniais⁹⁰), miškų kultas – Žvorūnai / Medeinai, o žalčių – Andojui / Nunadievui. Teliavelį A. J. Greimas yra tvirtai susiejęs su tautosakoje žinomu dievu Kalviu⁹¹ (rusų metraščių Teliavelį net tiesiogiai siūlė skaityti kaip Kalvelį – mažybinę Kalvio formą⁹²), kuris savo funkcijomis dalijasi su Velniu (kalvis – tai Velnio pameistrys, nurungęs meistrą, o Velnias – požemių valdovas⁹³). Vis dėlto ne visi tyrinėtojai Kalviui priskiria savarankišką vaidmenį (pvz., V. Toporovas Teliavelį / Kalvį laikė tik Perkūno padėjėju⁹⁴), o tai yra susiję su skirtingu XIII a. rusų metraščiuose išvardytų

⁸⁹ BRMŠ, t. 2, p. 104. S. Grunau rašė apie tris pagrindinius prūsų dievus: Perkūną, Patimpą ir Patolą ir kiekvienam jų priskyrė „ženklus“, t. y. kultus: Perkūnui – be paliovos dieną naktį besikūrenančią ažuolinių malkų ugnį, Patimpui – gyvatę, kurią, laikomą dideliame puode uždengtą javų pėdais, vaidilutės penėjo pienu, Patolui – žmogaus, arklio ir karvės kaukolę, o šio dievo garbei per šventes buvo deginamas lajus.

⁹⁰ BRMŠ, t. 1, p. 581. Panašų paprotį yra aprašęs Livonijos katalikų kunigas Dionysijus Fabricijus savo kronikoje (1611–1620 m.): „Po šiai dienai tebesilaiko ir tokio papročio: kai trūkstant lietaus žemė yra labai išdžiūvusi, ant kalvelių miško tankmėje garbina griauštinių ir jam aukoja juodą telyčaitę, juodą ožį ir juodą gaidį; juos papjovus, pagal paprotį, susirenka visi kaimynai ir kartu valgydami bei gerdami šaukiasi Perkūno, tai yra Griausmo dievo, jam visų pirma įpila kaušą alaus, kurį apnešę tris kartus aplink ugnį ir ją pakurstę pagaliau išpila maldaudami Perkūną siūsti lietaus ir vandens“ – BRMŠ, t. 3, p. 572–573.

⁹¹ Kalbėdamas apie Jeronimo Prahieško pateiktą saulės-kūjo kulto mitą, A. J. Greimas teigė, kad kūjo savininkui Kalvelio vardas pats peršasi – ten pat, p. 469.

⁹² Ten pat, p. 169.

⁹³ A. J. Greimas, p. 349, 463. Teliavelio ir Velnio artimumui pritarė ir G. Beresnevičius, teigęs, kad Velnio ryšys su kalvyste tautosakos yra gerai paliudytas – *Beresnevičius G. Lietuvių religija ir mitologija*. Vilnius, 2004, p. 163–164. Apie tautosakoje kalvystės pradininku laikomą Velnią rašė ir N. Velius – BRMŠ, t. 1, p. 258

⁹⁴ *Toporov V. Baltų mitologijos pastabos // Idem. Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai / Sud. N. Mikhailov. Vilnius, 2000, p. 33.*

⁸⁷ BRMŠ, t. 1, p. 578.

⁸⁸ BRMŠ, t. 1, p. 576.

lietuvių dievų interpretavimu ir XIII–XIV a. dievų panteono rekonstravimu.

Šio klausimo neišspręsimė, todėl eikime prie to, dėl ko tyrinėtojai iš esmės sutaria – tautosakos duomenimis rekonstruojamo vyriausių lietuvių dievų panteono. Čia Velnias šalia Dievo ir Perkūno sudaro vyriškų dievų trejetą, o prie šio G. Beresnevičius priduria dar ir moterišką deivę⁹⁵. Būtent tokios sudėties panteonas yra patvirtinamas ir mitologinės geografijos realijų: visi teovardžiai sutelpta į keturias dalis – Dievo, Velnio, Perkūno ir Laumės / Laimės ir Mergos / Bobos / Raganos pavidalų deivės⁹⁶.

Grįžkime prie Jeronimo Prahieško. Svarbu yra atkreipti dėmesį dar į tai, kad jo pateikiamoje kultų sistemoje žyniai paminimi tik prie ugnies ir saulės / kūjo kultų (prie ugnies kulto minima dar ir šventykla). Ugnies kaip centrinio kulto statusą patvirtina ir J. Dluogošas, jis tik kartu su juo mini žynius ir šventyklą. O juk tai leidžia amžinosios ugnies ir kūjo kultus laikyti svarbiausiais instituciniais, atstovaujanciais suvereniems dievams Perkūnui ir Kalviui Velniui.

Vyriausių lietuvių dievų santykiai⁹⁷, jų teofanijos (apsireiškimai), talkininkai ir kulto atributai⁹⁸, o juo labiau lietuvių dievų

ir bendros indoeuropiečių trijų pagrindinių dievų sistemos atitikimas tebėra atvira didelė mokslo problema. Tačiau Jeronimo Prahieško pateikta lietuvių kultų sistema, iškelianti du svarbiausius institucinius ugnies ir kūjo kultus, atrodo, gali prisidėti ir prie lietuvių panteono rekonstrukcijos problemų sprendimo.

3. Jeronimo Prahieško misija christianizacijos požiūriu

Pakartokime: misijų tikslas yra ne aprašyti pagonybę, o ją naikinti. Net žymusis lietuvių religijotyrininkas G. Beresnevičius Jeronimo Prahieško liudijimo reikšmės vertinimą yra perkėlęs į Lietuvos konversijos problematikos lygmenį – iš Jeronimo Prahieško galima suprasti, kad Lietuvos krikštas nevykęs taip lengvai ir pergalingai, kaip norėjo pavaizduoti Jonas Dluogošas⁹⁹. Todėl Jeronimo Prahieško misiją reikia analizuoti ir christianizacijos požiūriu, matant visą Lietuvos konversijos įvykių kontekstą.

Banali tiesa, kad Lietuva – paskutinė pagoniška Europos šalis, o jai priklausanti Žemaitija – paskutinis Europos nekrikščioniškas regionas. Tai savaime dar nieko nereikštų, jei Lietuvos konversija nebūtų

⁹⁵ Žr. Mitologijos enciklopedija, t. 2, Vilnius, 1999, p. 236–238.

⁹⁶ Žr. *Bumblauskas A.* Senosios Lietuvos istorija: 1009–1975. Vilnius, 2005, p. 101.

⁹⁷ Skirtingai yra interpretuojamos Georgeso Dumézilio funkcijos, sferos, skirtingai matomos dievų hierarchijos. Plg.: *Greimas A. J.*, p. 167–169, 395; *Velius N.* Lietuvių mitologijos rekonstrukcija // Tautosakos darbai. 1993, Nr. 2 (9), p. 54–69; *Beresnevičius G.* Lietuvių religija ir mitologija: sisteminė studija. Vilnius, 2004; *Beresnevičius G.* Religijų istorijos metmenys. Vilnius, 1997 (2-as. pat. ir papild. leid.), p. 268–271.

⁹⁸ G. Beresnevičius laiko juos „mediatoriais“: ugnį, giraites ir žalčius laikė lietuvių „tarpininkais“ (arba „mediatoriais“) tarp atitinkamų sferų – dangaus,

žemės (ir atmosferos) ir požemių – dievų – *Beresnevičius G.* Lietuvių religija ir mitologija: sisteminė studija. Vilnius, 2008, p. 218.

⁹⁹ *Beresnevičius G.* Protėvių kultas // *To paties.* Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas. Vilnius, 2001, p. 149. Apie tai kalba ir užsienio istorikai – *Hyland W. P.* John-Jerome of Prague (1368–1440): A Norbertine Missionary in Lithuania // *Analecta Praemones-tratensia.* 2002, 78, p. 252: „Lenkų ir lietuvių istorikai stengėsi pabrėžti konversijos lengvumą, ir dažnai pirmiausia priešpriešindavo sėkmingas Lenkijos bažnyčios misionieriškas pastangas žiauriems Vokiečių ordino metodams.“

įvykusi net keturiais šimtmečiais vėliau nei kitose Vidurio ir Šiaurės Europos šalyse, kur kas raštingesnėje krikščioniškos Europos epochoje – jau išplitus universitetų tinklui, prasidėjus Renesansui ir tuoj prasidėsiant knygų spausdinimui. Čia verta prisiminti jau lenkų istoriografijoje pastebėtą faktą¹⁰⁰, kad Lietuvos konversijos įvykių vaizdavimas tapo pagrindu Jono Dlugošo Lenkijos konversijos įvykių aprašymui, o tai leidžia svarstyti apskritai geresnį Lietuvos konversijos įvykių atsispindėjimą šaltiniuose visos Europos šalių christianizacijos kontekste¹⁰¹.

Geresnis Lietuvos konversijos dokumentuotumas pasireiškia visų pirma kai kuriuose tiesioginiuose dokumentuose, kurie leidžia tiksliai fiksuoti valdovų vykdytas akcijas: Jogailos ir Vytauto privilegijos, ankstyvieji Bažnyčios aktai, korespondencija, užsienio šalių valdovų sveikinimo laišakai ir t. t. Tiesa, sunkiau yra palyginami

¹⁰⁰ Lenkų istorikas Zygmuntas Sulowski neabejoja, kad J. Dlugošas, pirmasis pateikęs sistemiską Lenkijos krikšto aprašymą, ėmė pavyzdį iš Lietuvos krikšto – *Sulowski Z. Chrzeszt Polski // Zeszyty naukowe Katolickiego Uniwersytetu lubelskiego: kwartalnik. Lublin, 1966. R. IX. Nr. 1–2 (33–34), p. 7. Beveik tą patį pakartoja kitame savo straipsnyje: Z. Sulowski. Chrzeszt Polski // Encyklopedia katolicka. T. III. Lublin, 1995, p. 374.*

¹⁰¹ Europos christianizacijos istorijos šiuolaikinės sintezės: *Fletcher R. The barbarian conversion: From Paganism to Christianity. New York, 1998 (to paties veikalo kitas leidimas: Fletcher R. The conversion of Europe: From Paganism to Christianity 371–1386 A.D. London, 1998); Padberg L. v. Die Christianisierung Europas im Mittelalter. Stuttgart, 1998; Jones P., Pennick N. A history of pagan Europe. London, New York, 1997; Handbuch der Kirchengeschichte / Hrsg. von H. Jedin. Bd. 2: Die Reichskirche nach Konstantin dem Großen, Hlbd. 2: Die Kirche in Ost und West von Chalkedon bis zum Frühmittelalter (471–700); Bd. 3: Die mittelalterliche Kirche, Hlbd. 1: Vom kirchlichen Frühmittelalter zur gregorianischen Reform. Freiburg, Basel, Wien, 1966.*

naratyviniai šaltiniai. Mat Vakarų Europa¹⁰² yra turtingesnė misionierių hagiografinių biografijų, o Šiaurės Europa¹⁰³ turi sagų tradiciją, kurioje atsispindi ir šių šalių konversijos įvykiai. Tačiau lyginant su Vidurio Europos šalimis¹⁰⁴, teturinčiomis tik fragmentiškus konversijos aprašymus vėlyvose kronikose, Lietuvos konversija yra šiek tiek turtingesnė netgi šiuo požiūriu. Ir tai lemia būtent Jeronimo Prahieškio ir Jono Dlugošo pasakojimai, pasižymintys netgi reportažiškai atspindėtais dialogais dėl tikėjimo, kurie gali būti aktualūs ir visos Europos šalių konversijų kontekste.

Abu pasakojimai vienas kitą papildo. Jonas Dlugošas aprašė tik pergalingąją ir „šventiškąją“ Lietuvos konversijos pusę – evangelizaciją, pagonybės naikinimą, krikštijimą, bažnytinės organizacijos įkūrimą, o Jeronimo Prahieškio pasakojime atsispindi pradiniam christianizacijos etapui būdingi aspektai: evangelizacija, pagoniškų kultūrų naikinimas (arba depagonizacija¹⁰⁵), taip pat „užkulisinė“ Lietuvos konversijos

¹⁰² Žr. bendrąsias Europos christianizacijos sintezes, taip pat: *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte. Bd. 2: Die Kirche des frühen Mittelalters. Hlbd. 1 / Hrsg. von K. Schäferdiek. München, 1978.*

¹⁰³ *Sanmark A. Power and Conversion – A Comparative Study of Christianization in Scandinavia. Uppsala, 2004; Fraesdorff D. The Power of Imagination: The Christianitas and the Pagan North during Conversion to Christianity (800–1200) // The Medieval History Journal. 2002, no. 5, p. 309–332.*

¹⁰⁴ *Sedlar J. W. East Central Europe in the Middle Ages, 1000–1500. Seattle, London, 1994; Longworth Ph. The Making of Eastern Europe. London, 1992; Lowmiański H. Religia słowian i jej upadek. Warszawa, 1979; Vlasto A. P. The Entry of the Slavs into Christendom: the medieval history of the slavs. Cambridge, 1970; Dvornik F. The making of Central and Eastern Europe. London, 1949;*

¹⁰⁵ Depagonizacijos sąvoką vartoja: *Sanmark A. Power and Conversion – A Comparative Study of Christianization in Scandinavia. Uppsala, 2004, p. 31.*

pusė – pagoniškoji opozicija. Pastaruoju aspektu Jeronimas Prahieškis esmingai koreguoja vėliau J. Dluogošo sukurtą vaizdinį.

Iš Jeronimo Prahieškio sužinome, kad depagonizuojant buvo naikinami keturi pagoniški kultai. Iš jo paties pasakojimo aiškėja, kad jam pavyko sunaikinti visus kultus, išskyrus giraičių. Tačiau J. Dluogošo aprašyta po dešimties metų (1413 m.) vykusio valdovo Jogailos misija Žemaitijoje parodė, kad vėl iš naujo teko naikinti tiek amžinosios ugnies, tiek giraičių, tiek žalčių kultus. Taigi, Jeronimui Prahieškiui pavyko negrįžtamai sunaikinti tik saulės-kūjo kultą.

Evangelizacija Jeronimo Prahieškio misijoje atsispindi susipynusi su pagonybės kultų naikinimu. Prieš sunaikindamas vieną ar kitą kultą jis įtikinėjo žmones šių kultų klaidingumu. Garbinantiems ugnį Jeronimas paaiškines, „kad tai yra apgaulė“, „įtikines tautą, sugriovė šventyklą, išžarstė ugnį ir įvedė krikščioniškus papročius“. Prieš kūjo garbintojus, Jeronimas „išjuokė jų naivumą“, paaiškino, kad jų tikėjimas – tik „kvaila pasaka“, ir įtikino, kad „saulė, mėnulį ir žvaigždes sukūręs Dievas, kad jais labai papuošęs dangų ir įsakęs jiems amžinai šviesti žmonių labui“. Vienai iš genčių, garbinusių miškus, Jeronimas „daug dienų kalbėjo, aiškino mūsų tikėjimo tiesas, pagaliau liepė miškelį iškirsti“.

Evangelizacijos kulminacija Jeronimo Prahieškio misijos aprašyme – stebuklas, kuriuo pagonybės įtikinami patys naikinti pagonybę. Šventojoje giraitėje drąsiausias iš pagonių ėmėsi kirsti didįjį ažuolą (Dievo buveinę) persikerta sau blauzdą ir leisgyvis krinta ant žemės. Šią nelaimę kiti pagonybės ėmė aiškinti šventosios giraitės išniekinimu

ir kaltinti Jeronimą. O misionierius susižeidusiam liepęs atsikelti ir parodęs jį esant sveikut sveikutėlį. Po šio įvykio jau ir kiti pagonybės ėmėsi kirsti, nukirtę ne tik ažuolą, bet ir iškirte visą giraitę. Europoje taip pat pasitaiko „stebuklų“ aprašymų misijų metu (pvz., VIII a. Vokietijoje šv. Bonifacijaus „stebuklas“, kai storiausias ažuolas nukertamas vienu kirtėju, o krisdamas medis suskyla į keturias lygias dalis ir įtikina pagonis krikščionių dievo galingumu¹⁰⁶).

Jeronimo Prahieškio pasakojimą apie evangelizaciją galima papildyti unikaliu Jono Dluogošo pasakojimu apie 1413 m. Jogailos ir Vytauto valdovinės misijos į Žemaitiją metu vykusias diskusijas. Po Jogailos ir jo pamokslininkų įtikinėjimo žemaičiai sutikimą priimti krikščionybę išreiškia tokiais savo atstovo žodžiais: „Kadangi mūsų dievai, kuriuos garbinome protėvių pavyzdžiu, tavo ir tavo karių, šviesiausiasis karaliau, buvo sunaikinti ir, būdami silpni bei nepajėgūs, buvo lenkų Dievo nugalėti, apleidžiame tuos savo dievus ir apeigas ir šliejamės prie lenkų ir tavo Dievo, kaip stipresnio“. Tačiau vėliau, karaliaus pamokslininkui Mikalojui Venžikui detaliai pasakojant apie pasaulio sukūrimą, tarp žemaičių atsiradęs vienas, kuris, nepatikėjęs šiuo pasakojimu, pratrūko: „Šviesiausiasis karaliau, šis kunigas, skelbdamas, kad šis pasaulis sukurtas, meluoja, juk, jei žmogus neilgaamžis, tai kaip jis gali liudyti atsimenąs pasaulio sukūrimą? Tarp mūsų yra žmonių daug vyresnių, yra ir šimtą metų pranokusių, bet jie neprisimena to sukūrimo; žino tik, kad už tų kalvų ir upių visada švietė saulė, mėnulis ir žvaigždės.“

¹⁰⁶ Padberg L. v. Die Christianisierung Europas im Mittelalter. Stuttgart, 1998, S. 245.

Karaliui tekę nutildyti žemaitį ir paaiškinti, kad pamokslininkas „tikrą teisybę kalbėjęs“ ir pasakojęs ne apie savo matytus, o prieš šešis tūkstančius ir šešis šimtus metų, vykusius įvykius¹⁰⁷.

Pagoniškosios opozicijos pateikimu Jeronimas Prahieškis pranoksta net ir J. Dlugošą, praleidusį Lietuvos konversijos „šventiškam“ vaizdavimui neparankius faktus – tiek 1418 m. žemaičių sukilimą, vos nenubraukusį visų 1413–1417 m. christianizacijos rezultatų (buvo išvyti 1417 m. įkurdinti dvasininkai), tiek pačią Jeronimo Prahieškio misiją. Į Jeronimo Prahieškio pastangas įvesti krikščionybę žemaičiai reaguoja skųsdamiesi Vytautui. Žemaičių moterys rauda dėl sunaikintos „Dievo buveinės“ ir Jeronimo ketinimo sunaikinti paskutinius miškėlius (kuriuose jos dar galėtų „ieškoti Dievo“), o vyrai atvirai pasisako, kad „negalį pakęsti naujo tikėjimo ir geriau sutinką palikti tėvynę ir namus, negu atsižadėti iš protėvių paveldėto tikėjimo“. Vytautas, bijodamas žmonių maišto, nusprendžia „geriau tegu liaudis nusigręžia nuo Kristaus, negu nuo jo“ ir įsako Jeronimui palikti šalį¹⁰⁸. Čia galima prisiminti ir kaip žemaičiai priešinosi krikščionybės įvedimui dar iki Lietuvos krikšto. 1382 m. Jogailos nuo sosto nuverstas Kęstutis prašėsi žemaičių pagalbos, o šie jam atsakė: „Jogailą pripažįstame mūsų valdovu, neatsisakysime jo su sąlyga, kad Jogaila laikysis stabmeldžių tikėjimo („ritum originis“) ir savo tautos. O jeigu jis panorės tapti krikščionimi, mes jo neklausysime.“ Per pasiuntinius jau pačiam Jogailai žemaičiai

pareiškia: „<...> jeigu jis manęs laikytis protėvių tikėjimo, būsią jam visame kame paklusnūs, o jei norįs tapti krikščionimi, jie iškelsią savo karaliumi Kęstutį.“

Minėti Vytauto žodžiai, kaip ir apskritai pagonių toleravimas savo šalyje, nesiderino su jo kaip krikščioniško valdovo įvaizdžiu, kurį jis jau buvo pradėjęs formuoti pirmuoju laišku Europos šalių valdovams 1401 m.¹⁰⁹ Todėl visiškai natūralu, kad misija neatsispindėjo nei Vytauto korespondencijoje, nei kituose šaltiniuose. Juk Vytautas ir apie 1418 m. žemaičių sukilimą stengėsi nutylėti ir rašė apie jį tik priverstas Vokiečių ordinui aiškintis dėl per sukilimą užpultų Ordino pilių. Todėl apie religinį sukilimo pobūdį – kaip pagonišką reakciją prieš bažnyčią – žinome tik iš Ordino šaltinių¹¹⁰. Pats Vytautas sukilimą aiškino „prastų žmonių“ sąmokslu prieš bajorus – taigi, socialinėmis, o ne religinėmis priežastimis. O Posilgės kronikos tęsėjas teigė kaip tik priešingai – Vytautas nukirsdino 60 geriausių krašto vyrų¹¹¹, o apie sukilimą piktdžiugiškai

¹⁰⁹ 1401 03 20 Vytauto laiškas Europos valdovams dėl Ordino elgesio – CEV, Nr. 238, p. 75–76. 1403 m. pradžioje Jogaila ir Vytautas laiške Vokietijos imperatoriui vėl skundžia Ordiną – CEV, Nr. 262, p. 90.

¹¹⁰ Visa susirašinėjimo dėl sukilimo chronologija tokia: 1418 06 03 VO didžiojo magistro laiškas Vytautui – CEV, Nr. 777, p. 408–409; 1418 06 11 Vytauto laiškas VO didžiajam magistrui – CEV, Nr. 781, p. 411–412; Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 1, p. 66–67; 1418 07 18 VO didžiojo magistro laiškas Livonijos magistrui – Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch, V., 1867, Nr. 2261, p. 402–403; 1418 08 10 VO didysis magistras dėkoja Vytautui už sukilėlių nubaudimą – CEV, Nr. 788, p. 414–415. Iš Posilgės kronikos žinome, kad per sukilimą buvo išvartas vyskupas, sudegintos bažnyčios – Scriptorum rerum Prussicarum (toliau – SRP), t. 3. Leipzig, 1866, p. 376: „Sy vortrebin erin bischoff und dy pfaffin, und vorbrantin dy kirchin und blebin, als sy vor worin...“

¹¹¹ „<...> lys LX man der bestin koppin der lande“ – SRP, t. 3. Leipzig, 1866, p. 376.

¹⁰⁷ BRMŠ, t. 1, p. 583.

¹⁰⁸ *Iygasdas Marburgietis*. Naujoji Prūsijos kronika / Vertė R. Jاسas. Vilnius, 1999, p. 181. Plg. taip pat: *Almonaitis V*, p. 94.

pasakė, kad vilko prigimties nepakeisi¹¹². O juk lygiai tiek pat – 60 žemaičių vyrų – Vytautas 1415 m. pats siuntė į Konstanco bažnytinį susirinkimą. Galima prisiminti ir kitus Vytauto „nutylėjimus“. Nenaudinga jam buvo prisiminti ir kaltinimą Jogailai motinos nužudymu, tvirtinant ją ilgai ir laimingai gyvenus¹¹³. Ar ne šiame kontekste reikia aiškinti ir netikėtą Vytauto siekį atiduoti Vokiečių ordinui Palangą (1425 m., tebevykstant deryboms dėl galutinio sienų nustatymo tarp Lenkijos ir Lietuvos su Vokiečių ordinu) su motinos realiu ar simboliniu kapu ant pagoniškos šventvietės¹¹⁴? Palangos atiduoti neleido Jogaila, bet ir jis, regis, nieko nepadarė, kad bent kaip pažymėtų ar įamžintų pagonio tėvo sudeginimo vietą.

Jeronimo Prahieško misija pasibaigė nepriėjusi nei iki suaugusiųjų gyventojų krikštijimo, nei iki bažnytinės organizacijos steigimo ir krikščionybės įtvirtinimo. Tačiau pradėjusi naikinti pagonybę misija laikytina Jogailos ir Vytauto Žemaitijos konversinių planų pradžia. Juk nepavykus šiam pirmajam bandymui Jogaila ir Vytautas neatsisakė savo planų ir juos tęsė, jau po pergalės Žalgirio mūšyje išsprendę Žemaitijos priklausomybės klausimą. Todėl be šių „šventinių“ akcijų – 1413 m. Žemaitijos krikštijimo, 1415 m. žemaičių pasiuntinybės Konstanco bažnytiniame susirinkime, 1416–1417 m. krikštijimo ir bažnytinės

organizacijos įkūrimo – į Žemaitijos konversijos įvykių grandinę būtina įtraukti ir kitas politines akcijas – tiek pagoniškosios reakcijos numalšinimą po 1418 m. sukilimo, tiek tarptautinį Žemaitijos konversijos pripažinimą 1421 m. popiežiaus sveikini-me. Būtina įtraukti ir Jogailos ir Vytauto remiamą 1402–1404 m. Jeronimo Prahieško misiją, kuri, nors ir skiriama dešimtmečio pertraukos, laikytina Žemaitijos konversijos įvykių grandinės pradžia.

Išvados

1. Mokslinėje istoriografijoje yra kelios Jeronimo Prahieško misijos laiko ir vietos versijos: 1395–1398 m. Žemaitijoje, 1401–1404 m. Žemaitijoje, 1406–1409 m. Lietuvos pietiniame ar vakariniame etniniame paribyje arba 1410–1413 m. Žemaitijoje. Didžiausia tikimybė, kad misija vis dėlto turėjo vykti pagoniškausioje Lietuvos dalyje – Žemaitijoje. Tokiu atveju Vytauto vietininkų paminėjimas šiame šaltinyje pagrindžia būtent 1401–1404 m. versiją, o ją patvirtina nors ir vėlyva (XVIII a.), bet informatyvi kamaldulių ordino rašytinė tradicija.
2. Jeronimo Prahieško misijos aprašymas, užrašytas Enėjaus Silvijaus Piccolomini „Europoje“ pagal paties misionieriaus pasakojimą, yra ne tik pirmasis, bet ir paskutinis tikrai autentiškas lietuvių religijos viešųjų kultų aprašymas. Todėl istoriografijoje jis yra pagrįstai laikomas fenomenaliu šaltiniu. Aprašydamas kelturis lietuvių kultus – žalčių, amžinosios ugnies, saulės-kūjo ir giraičių-ąžuolų – Jeronimas Prahieškis pateikia išsamesnį nei Dlugošas kultų sąrašą, o prie dviejų

¹¹² „Dy bewisetin ir alde tocke in desym somir, wend eyn alt wolff ist bose bendig zcu machin“ – ten pat.

¹¹³ Taip sako Lietuvos ir Lenkijos pasiuntiniai 1416 m. Konstanco susirinkime – žr.: *Mickūnaitė G. Vytautas Didysis. Valdovo įvaizdis*. Vilnius, 2008, p. 268–269.

¹¹⁴ Žr. ten pat, p. 185.

kultų – ugnies ir saulės-kūjo – jo minima žynių institucija leidžia šiuos kultus išskirti kaip svarbiausius institucinius. Remiantis lietuvių dievų panteono rekonstrukcijomis šiuos kultus galima susieti su dviem iš trijų ar keturių suverenių dievų: amžinosios ugnies kultą su Perkūnu, o saulės-kūjo – su Velniu / Kalviu.

3. Misija vyksta paskutinėje naujakrikštiškoje šalyje, kurios konversijos įvykiai yra geriausiai dokumentuoti visos Europos mastu, o naratyviniai šaltiniai pasižymi

unikaliu reportažiškumu. Misijos aprašymas, apimantis kelias svarbias pradinio christianizacijos proceso sudedamąsias dalis – evangelizaciją, depagonizaciją (pagoniškų kultų naikinimą) ir pagonišką opoziciją, – ypač pastaruoju aspektu svariai papildo ir net koreguoja J. Dlugošo pateiktą „šventišką“ Lietuvos konversijos vaizdinį. Su Jogailos ir Vytauto žinia bei parama vykusi misija yra valdovų konversinės politikos Žemaitijoje, o kartu – Žemaitijos konversijos, prasitęsiosios 1413–1421 m. akcijomis, pradžia.

JOHN-JEROME'S OF PRAGUE NARRATION ABOUT LITHUANIAN RELIGION AND CHRISTIANISATION

Mangirdas Bumblauskas

A b s t r a c t

John-Jerome's of Prague narration about his mission in Lithuania recorded in Enea Silvio Piccolomini's work "About Europe" (1477) is an important source of both the history of Lithuania's Christianisation and Lithuanian religion. Specialists in both spheres have no doubts about its reliability. This is one of two descriptions of the destruction of Lithuanian pagan cults alongside "Chronicles of Poland" by Jan Długosz (around 1480) that outstrips the latter in both its earliness (the narration took place during Basel meeting in 1432) and in its authenticity (the participant in the events himself narrated it). Nonetheless, the possibilities of the said source have not been fully exhausted yet: the fact of the mission supported by the rulers has not been assessed within the context of the events of Lithuania's conversion, and the data about the cults that Lithuanians practiced have not been interpreted from the point of view of the Lithuanian religious system of cults and the pantheon of gods.

To introduce John-Jerome's of Prague mission more extensively into both above-mentioned contexts of investigations a specific establishment of the place and time of the mission is necessary. Thus far different versions of the mission's chronology have existed in historiography, which place the mission in the Polish period of John-Jerome's of Prague biography between 1394 and 1413. It is reasonably thought that the mis-

sion supported by the rulers of Lithuania Jogaila and Vytautas had to be carried out in Samogitia, the most pagan part of Lithuania, and Lithuania had to compete with the Teutonic Order for the right to baptise it. In this case the mission could have been carried out during the periods of Samogitia's direct subordination to the Ruler of Lithuania Vytautas (1392–1398, 1401–1404, after 1409). Vytautas' deputies mentioned in the narration are known during the latter two periods. As in 1410–1412 John-Jerome's of Prague acted as Abbot of Nowy Sącz monastery in Poland, the version of the 1401–1404 mission chronology is most convincing. It is confirmed by the late (the 18th century) but quite informative historical tradition of the Camaldul Order, which dates the mission 1402–1404.

John-Jerome of Prague was the first to provide information about Lithuanian public religious cults – worship of grass snakes, eternal fire and oak-tree groves; also, he was the only one to have uniquely recorded the sun-hammer cult. A complete picture of the system of Lithuanian cults presented by John-Jerome of Prague lends itself to being related to the 13th century pantheon of four main Lithuanian gods. It is true that Jan Długosz who related four (having added worship of *Perkūnas* (Thunder) too) Lithuanian cults (true, differently in different places) to the names of four Roman gods is usually considered to be more

handy for this purpose. Algirdas Julien Greim found the following equivalents to the list of gods made by Jan Długosz: Aesculap (the cult of grass snakes) corresponds to *Andai/Nunadievis*; Volcano (the cult of fire) is identical to *Teliavelis*; Jupiter (or *Perkūnas* (Thunder); the cult of thunder; in another place – the cult of fire) is equivalent to *Perkūnas/Diviriksas*; Diana/Silvanas (the cult of groves) corresponds to *Žvorūna/Medeina*. The cult of eternal fire differently attributed by Jan Długosz, on the basis of other sources is sooner to be related to *Perkūnas*. Meantime the sun-hammer cult described by John-Jerome of Prague, which also presents the myth of its origin (the sun was liberated by a hammer) is directly attributable to god Teliavelis who forged the sun and who is identical to god *Kalvis/Velnias* (Blacksmith/Devil) in threesome of Lithuanian gods (adding also a goddess) being reconstructed according to folklore data. Institution of prophets mentioned by John-Jerome of Prague alongside the sun-hammer and fire cults confirms once again the relation of these cults with sovereign gods of the Lithuanian pantheon.

The mission is carried out in the last newly Christianised European country the events of conversion of which are documented best in the entire history of Christianisation of Europe; and sources of the narration are noted for their unique reporting character. Narrations of John-Jerome of Prague and Jan Długosz presenting quotations from Samogitian speeches about faith complement one another. The description of the mission covers several important aspects of the initial process of Christianisation: Evangelisation, depaganisation (the destruction of pagan cults) and pagan opposition. It is from the latter aspect that John-Jerome of Prague corrects significantly the “festive” image of Lithuania’s conversion presented by Jan Długosz, which records only triumphant facts and passes over the unhandy ones in silence (for example, the 1418 Samogitian uprising). The mission that was carried out with Jogaila and Vytautas’ knowledge and support and that ended in pagan opposition is to be regarded as the beginning of the Rulers’ policy of conversion in Samogitia, and at the same time conversion of Samogitia, which continued in the 1413–1421 campaigns.

Įteikta 2011 08 20
Parengta skelbti 2011 09 09

BAŽNYTINĖS KNYGOS RUSĖNŲ KALBA IR RELIGINIAI IDENTITETAI SLAVIŠKOSE LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS ŽEMĖSE XIV–XVIII AMŽIUJE: PROTESTANTŲ IR UNITŲ TRADICIJOS*

Sergejus Temčinas

Profesorius habilituotas humanitarinių mokslų daktaras

Lietuvių kalbos instituto

Kalbų ir kultūrų sąveikos skyriaus vadovas

Vyriausiasis mokslo darbuotojas

P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

El. paštas: sergejus.temcinas@flf.vu.lt

Įvadas

Straipsnio tikslas – aptarti rusėnų kalba rašytų bažnytinių knygų sąsajas su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) rusėnų žemėse XIV–XVIII a. egzistavusiais religiniais identitetais. Stačiatikių tradicijai buvo skirtas pirmasis šio tyrimo etapas¹. Dabartiniame etape taikoma ta pati metodologija, bet skirtas jis kitam objektui – protestantų ir unitų tradicijoms. Ypatingas dėmesys rodomas šių tradicijų dvi- ir daugiakalbystės požymiams (taip pat bažnytinės slavų kalbos elementams rusėniškai rašytuose tekstuose), padedantiems rekonstruoti autorių požiūrį į dviejų slavų rašytinių kalbų funkcionavimą LDK ir Lenkijos Karalystės rusėnų žemė-

se. Atsižvelgiant į verstinių tekstų autorių (t. y. vertėjų) konfesinę priklausomybę, analizuojami jų naudoti kitakalbiai originalai, parodantys kultūros veikėjų konfesinius ir kalbinius prioritetus. Šio tyrimo uždaviniai – nusakyti protestantų ir unitų bažnytinės raštijos sąsajas su rusėnų (LDK oficialiąja) kalba, nustatyti ir apibūdinti šių sąsajų savitumą. Straipsnyje taip pat išryškunami ir aiškinami stačiatikių ir unitų tradicijų tarpusavio skirtumai, aprašomas laipsniškas rusėnų kalbos nykimas stačiatikių tradicijoje (šis procesas vadinamas *reslavizacija*), šios kalbinės tradicijos tąsa unitų raštijoje ir jos galutinis nykimas. Vydant šį tyrimą remtasi tiek šiai temai skirta įvairiakalbe mokslinė literatūra, tiek dar neskelbtais pirminiais šaltiniais – įvairių šalių bibliotekose ir archyvuose saugomais rankraščiais.

Ištyrus rusėnų kalbos funkcionavimą stačiatikių, protestantų ir unitų bažnytinėse knygose, galima tiksliau, nei ligšiolinėje mokslinėje literatūroje, apibūdinti rusėnų ir bažnytinės slavų kalbos funkcinių pasiskirstymą, koreliuojantį su bažnytinių

* Straipsnis parengtas mokslo tyrimų projekto „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija, vaizdinys ir modernūs tapatumai“ metu. Projektą finansavo Lietuvos mokslo taryba, sutarties Nr. VAT-19/2010.

¹ Temčinas S. Bažnytinės knygos rusėnų kalba ir religiniai identitetai slaviškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos žemėse XIV–XVIII a.: stačiatikių tradicija (toliau – Temčinas S. Bažnytinės knygos rusėnų kalba) // Potašenko G. (red.), Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos“. Vilnius, 2008, p. 129–156.

tekstų hierarchija. Tai savo ruožtu leidžia tiksliau nei anksčiau apibrėžti tiek rusėnų, tiek bažnytinės slavų kalbos funkcijas kirilinėse bažnytinėse knygoose. Skirtingai nuo ankstesnių bandymų, kurie rėmėsi šiuolaikinės kalbotyros teorijomis, šiame tyrime laikomasi anų laikų rašytiniuose šaltiniuose atsispindinčių Viduramžiams būdingų mąstymo schemų.

Rusėnų kalba protestantų raštijoje

Protestantų rusėniškosios raštijos pradžia susijusi su Simonu Budno (apie 1530–1593) veikla². Gimęs tikriausiai slaviškose LDK žemėse³, nuo 1558 m. jis dėstė Katekizmą Vilniaus kalvinistų bažnyčioje, nuo 1561 m. pamokslavo Mikalojui Radvilai Juodajam priklausiusiame Klecke. Apie 1563 m. tapęs antitrinitoriumi, nuo 1565 m. buvo Jono Kiškos ir kitų mecenatų dvarų pamokslininkas.

Būdamas kalvinistu, Simonas Budnas rašė rusėniškai – 1562 m. Nesvyžiuje išleistas jo parengtas Katekizmas ir veikalas *Apie nuodėmingo žmogaus pasiteisinimą prieš Dievą*⁴, tačiau, pradėjęs linkti į anti-

trinitarizmą, rašė tik lenkiškai ir lotyniškai. Kalbinės politikos pokytį rodo tai, kad jau 1563 m. buvo parengtas vos metais anksčiau išleisto rusėniškojo Katekizmo lenkiškas vertimas⁵.

Mūsų temai aktualus Simonas Budno parengtas originalus (ne verstinis) Katekizmas: čia Biblija cituojama tik bažnytine slavų kalba⁶, o kiti tekstai pateikiami rusėniškai (su polonizmais)⁷. Taigi matome *lingua sacra* ir *lingua profana* priešpriešą⁸.

va, 1985, c. 10–20, 29; *Галенчанка Г. Я.* (ред.). Книга Беларусі, 1517–1917: Зводны каталог. Мінск, 1986, c. 55–57 (№ 4–5).

⁵ Ši aplinkybė leidžia suabejoti apibendrintu teiginiu, kad kalbinės politikos srityje kalvinistai laikėsi konservatyvių pažiūrų, o antitrinitoriai aktyviausiai vartojo nacionalines kalbas – *Клімаў І. П.* Рэфармацыя ў гісторыі літаратурных моў славян: Уклад польска-беларускага і славенска-харвацкага пратэстантызму 16 ст.: Даклад на XIII Міжнародным з'ездзе славістаў. Мінск, 2003, c. 13. Plg. dar pastabas apie LDK kalvinistų ir liuteronų literatūros skirtumą vartotų kalbų atžvilgiu: *Лабынцаў Ю.* Пачатак Скарынам: Беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнесансу. Мінск, 1990, c. 167.

⁶ Ši kalba ir vėliau išlaikė Simonas Budno akyse didelį autoritetą: jo rengtos 1572 m. Nesvyžiaus Biblijos kai kurių knygų (pvz., Psalmyno) lenkiškasis tekstas labiau priklauso nuo bažnytinės slaviškos versijos nei nuo Vulgatos – *Клімаў І. П.* [Recenzija], p. 287. Šiame vertime esama skolinių iš bažnytinės slavų kalbos – *Peplowski F.* Zmiany językowo-stylistyczne w „Nowym Testamencie“ Szymona Budnego z 1574 r. (toliau – *Peplowski F.* Zmiany językowo-stylistyczne) // *Mayenowa M. R.* (red.), *Tekst. Język. Poetyka. Zbiór studiów.* Wrocław, 1978, s. 332–334; *Frick D. A.* Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation: Chapters in the History of the Controversies (1551–1632). Berkeley, 1989, p. 104–106, plg. p. 111–115. Tačiau vėliau Simonas Budnas stengėsi eliminuoti iš lenkiškų bibliinių tekstų tokius skolinius: jo rengtame 1574 m. Naujajame Testamente jų gerokai mažiau – *Peplowski F.* Zmiany językowo-stylistyczne, s. 332.

⁷ *Супрун А. Е.* Мова Катэхізіса 1562 г.: Паміж Slavia Orthodoxa і Slavia Latina // *Belarusistyka* = Беларусістыка: Die wissenschaftliche Zeitschrift für aktuelle Fragen des weißrussischen Sprache. Berlin, 1999, S. 14–23.

⁸ Natūralu, kad vienoje knygoje išlikęs jos savininko Simonas Budno ankstyvas (1557 m.) įrašas,

² Žr. jam skirtą literatūrą: *Падокшын С. А.* Будны Сымон // Пашкоў Г. П. (ред.), *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, т. 1, 2-е выданне. Мінск, 2007, c. 352–353; *Fleischmann S.* Szymon Budny: Ein theologisches Portrait des polnisch-weißrussischen Humanisten und Unitariers (ca. 1530–1593). Köln–Weimar–Wien, 2006 (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte: Neue Folge, Reihe A: Slavistische Forschungen, 53).

³ *Клімаў І. П.* [Recenzija:] Kamieniecki J., Szymon Budny: Zapomniana postać polskiej Reformacji. Wrocław, 2002 (toliau – *Клімаў І. П.* [Recenzija]) // Беларускі гістарычны агляд. 2005, т. 12, сш. 1–2 (22–23), c. 282–283.

⁴ Apie šiuos leidinius žr.: *Лабынец Ю. А.* Описание изданий Несвижской типографии и типографии Василия Тяпинского (toliau – *Лабынец Ю. А.* Описание изданий Несвижской типографии). Моск-

Manoma, kad šis leidinys buvo skirtas stačiatikiams ir visų pirma šventikams (tarp kurių, anot Antano Seliavos, buvo populiarus).

Prie Simono Budno rusėniškosios raštinijos chronologiškai šliejasi rankraštiniai Krechovo Apaštalų darbai ir laiškai su Apokalipse (Lvovas, Ukrainos nacionalinė V. Stefanyko mokslinė biblioteka, № BM 1291), Voluinėje arba Polesėje dirbusio anoniminio protestanto versti į rusėnų kalbą iš kalvinistų rengtos lenkiškosios 1562 m. Bresto (Radvilų) Biblijos. Verčiant tekstas redaguotas: vienur trumpintas, kitur praplėstas. Kaip papildomais šaltiniais naudotasi kataliko M. Šarfenbergerio 1556 m. lenkiškai leistu Naujuoju Testamentu, Skorinos 1525 m. bažnytine slavų kalba spausdintais Apaštalų darbais ir laiškais, kitais tektais bažnytine slavų ir graikų kalbomis. Vėliau Krechovo nuorašas taisytas pagal antitrinitoriaus Martyno Čechovičiaus rengtą lenkiškąjį 1577 m. Naujajį Testamentą⁹.

Antitrinitorius ir rusėnų patriotas Vasilijus Tiapiniškis prieš 1580 m. nelokaluotoje tipografijoje išleido Evangelijos rusėniškąjį vertimą lygiagrečiai su originalu bažnytine slavų kalba¹⁰, atspindinčiu maskvietišką

rašytas būtent rusėniškai: „Симон Будный. АФНЗ [1557] у Вилкярних“ – *Голенченко Г. Я.* Идейные и культурные связи восточнославянских народов в XVI–середине XVII в. Минск, 1989, с. 51 (išnašoje).

⁹ *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол 1560-х рр.: Літературна-лінгвістична монографія, т. 1–2. Варшава, 1930 (Студії до української граматики, кн. 7–8).

¹⁰ Leidimas liko nebaigtas (tikriausiai dėl lėšų stokos): išspausdintos Mato ir Morkaus evangelijos ir Luko evangelijos pradžia (iki mūsų dienų išlikęs tekstas trumpesnis: Mato evangelija ir Morkaus evangelijos dalis); leidinio pratarmė žinoma vien iš rankraštinės kopijos. Žr. šio leidinio ir abiejų išlikusių jo egzempliorių

originalą¹¹. Manytina, kad leidinys tikriausiai skirtas ne tik bendraminčiams protestantams¹², bet ir stačiatikiams¹³. Pratarmėje pažymėta, kad joks stačiatikių hierarchas nenorėjo imtis Evangelijos vertimo į rusėnų kalbą. Rusėniškasis vertimas, kuriame yra polonizmu¹⁴ ir skolinių iš bažnytinės slavų kalbos¹⁵, atliktas iš čia pat išleistos bažnytinės slaviškos versijos, atsižvelgiant į Simono Budno rengtą lenkiškąjį tekstą¹⁶.

Apie 1581 m. Choroševe (Voluinė) antitrinitorius Valentinas Negalevskis išvertė savo bendraminčio Martyno Čechovičiaus rengtą lenkiškąjį 1577 m. Naujajį Testamentą į rusėnų kalbą (joje esama ukrainiečių ir baltarusių tarmių elementų) dievobaimingiems mokytiems žmonėms, kurie lenkiškai (t. y. lotyniškais raidėmis rašyto teksto) skaityti nemoka, o skaitydami kiriliniiais rašmenimis rašytą bažnytinį slavišką tekstą, žodžių prasmės nesupranta. V. Negalevskio rankraštis

aprašumą ir pratarmės publikaciją: *Лабынцев Ю. А.* Описание изданий Несвижской типографии, с. 20–22, 30–35, 61–67.

¹¹ *Клімаў І. П.* Пераклад Евангелля В. Цяпінскім (toliau – *Клімаў І. П.* Пераклад Евангелля В. Цяпінскім) // Беларуская лінгвістыка. 1997, вып. 47, с. 59–60.

¹² Vasilijų Tiapiniškį buvus antitrinitorių rodo Simono Budno leidinių tekstai – *Brückner A.* Bibliographisches // Archiv für slavische Philologie. 1896, Bd. 18, S. 628–629; *Клімаў І. П.* Да біяграфіі Васіля Цяпінскага, перакладчыка і выдаўца Евангелля (toliau – *Клімаў І. П.* Да біяграфіі Васіля Цяпінскага) // Беларускі гістарычны агляд. 2002, т. 9, сш. 1–2 (16–17), с. 31–55.

¹³ Nors pats leidėjas perėjo į protestantizmą tikriausiai ne iš stačiatikybės, o iš katalikybės – *Клімаў І. П.* Да біяграфіі Васіля Цяпінскага..

¹⁴ *Клімаў І. П.* Польскамоўны кампанент у «Прадмове Васіля Цяпінскага» // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта: Серыя 4. 1994, № 1, с. 25–28.

¹⁵ *Жураўскі А. І.* Гісторыя беларускай літаратурнай мовы, т. 1. Мінск, 1967, с. 204–214.

¹⁶ *Клімаў І. П.* Пераклад Евангелля В. Цяпінскім.

vėliau skaitytas įvairių stačiatikių – užrašė savo pastabas paraštėse¹⁷, ir naudotas Kijevo Auksaviršiamie šv. Michailo vienuolyne. Iš lenkų kalbos versta taip tiksliai, kad šis rusėniškasis vertimas primena lenkiškojo originalo kirilinė transliteraciją¹⁸.

XVIII a. pradžios rankraštyje (Lvovas, Ukrainos nacionalinė V. Stefanyko mokslinė biblioteka, F. 77, АСП–102, l. 181–182v) surašytas rusėniškas Katekizmas, verstas iš kalvinisto Stavislovo Sudrovijaus rengto ir Vilniuje 1600 m. leisto lenkiško Kancionalo¹⁹.

Apibendrinant išdėstytą medžiagą reikia pabrėžti, kad rusėnai protestantai dažniausiai rinkosi lenkų kalbą, o rusėniškoji protestantų raštija sukurta tos mažumos, kuri vienaip ar kitaip tęsė savo pirmines (kirilines) raštijos tradicijas. Rusėniškai protestantai dažniausiai rengė Naujojo Testamento ir Katekizmo tekstus, kuriuose neatsisakyta ir bažnytinės slavų kalbos: Simonas Budnas vartojo ją kaip *lingua sacra*, Vasilijus Tiapiniškis – lygia greta su rusėnų kalba.

Rusėnų kalba unitų raštijoje

Po 1596 m. Bresto unijos atsiradusi unitų raštija iš pradžių iš esmės nesiskyrė nuo

¹⁷ *Левицкий О.* Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси // Киевская старина. 1882, т. 2, кн. 5, с. 200–202.

¹⁸ *Назаревский А. А.* Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского. Киев, 1911 (= Университетские известия. Киев, 1911, кн. 8, 11, 12); *Огієнко І.* Новий завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581 року: Нарис з історії культурного життя старої Волині. Тарнов, 1922.

¹⁹ *Корзо М. А.* Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований (toliau – *Корзо М. А.* Украинская и белорусская катехетическая традиция). Москва, 2007, с. 194 (прим. 1).

stačiatikiškosios, iš kurios buvo kilusi: Romos popiežiaus jurisdikciją pripažinę unitai išlaikė savo senąsias bažnytines apeigas. Vėliau jos palaipsniui ir stichiškai igydavo vis daugiau katalikiškų bruožų. 1720 m. Zamostės sinodas įteisino unitų liturginės praktikos (ir atitinkamos bažnytinės raštijos) suartėjimą su katalikiškąja²⁰.

Kaip ir LDK stačiatikių tradicijai, unitų bažnytinėms knygoms būdingas rusėnų ir bažnytinės slavų kalbų funkcinis pasiskirstymas: kanoniniai ir liturginiai tekstai užrašomi bažnytine slavų kalba, o liturginiai nurodymai ar bažnytinių apeigų aprašymai pateikiami rusėniškai. Taigi bažnytinė slavų kalba funkcionuoja čia kaip *lingua sacra*²¹. Unitas Juozapas Kuncevičius rašė: „Skaitant Evangeliją arba kurią nors maldą balsu <...> nereikia versti bažnytinės slavų kalbos žodžių rusėniškai, bet skaityti taip, kaip parašyta. Tačiau perskaičius Evangeliją arba šventųjų gyvenimo aprašymus žmonėms beskaitant, galima išversti.“²² Šios rekomendacijos, kurios buvo ir stačiatikių teikiamos, liudija buvus (tik vargu ar plačiai paplitusią) praktiką skaityti per

²⁰ *Senyk S.* The Ukrainian Church and Latinization // *Orientalia Christiana Periodica*. 1990, vol. 56, no 1, p. 174.

²¹ Dviejų – sakralinės ir profaninės – kalbų skirtumas būdingas ne tik LDK stačiatikių ir unitų literatūrai. Lietuvos totorių musulmoniškuose chamailuose (maldyнуose) arabų ir senąja turkų kalbomis surašytos maldos paaiškinamos rusėniškai arba (vėliau) lenkiškai naudojant arabiškąjį raidyną (tačiau tefsiruose šios kalbos funkcionuoja kitaip), žr. *Антонович А. К.* Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система (toliau – *Антонович А. К.* Белорусские тексты, писанные арабским письмом). Вильнюс, 1968, с. 17–18, 140, 351–352.

²² *Карский Е. Ф.* Белорусы, т. 3: Очерки словесности белорусского племени, вып. 2: Старая западнорусская письменность (toliau – *Карский Е. Ф.* Старая западнорусская письменность). Петроград, 1921, с. 143.

mišias Evangeliją rusėniškai. Tačiau tikinčiųjų katekizacija (pirma savanoriška, o nuo 1626 m. jau privaloma visiems unitų vienuolynams) unitų vienuolių vykdyta rusėniškai iki XVII a. vidurio²³. Ši tradicija buvusi tokia gajai, kad net lenkų kalba leistuose unitų katekizmuose maldos ir tekstai, kuriuos tikintieji turėjo išmokti, spausdinti rusėniškai, nors ir lotyniškais raidėmis²⁴, tačiau unitų vienuoliai, kitaip nei liaudis, mokyti ne rusėniškai, o lenkiškai²⁵. XVII a. pabaigoje unitai jau pataria su rusėnakalbiais žmonėmis pagrindines maldas kalbėti rusėniškai, o su lenkakalbiais – lenkiškai (ir taip pat vykdyti katekizaciją)²⁶.

Bažnytinės slavų ir rusėnų kalbų funkcinių pasiskirstymą unitų bažnytinėse knygose galima pailiustruoti nauju miros pašventinimo apeigų teksto vertimu (iš graikų kalbos), esančiu Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje saugomame XVII a. pabaigos Supraslio rankraštyje F 19-197 (l. 364v–366v). Čia miros paruošimo būdas aprašytas rusėniškai smulkiu raštu, o maldos tekstas pateiktas bažnytine slavų kalba stambiu raštu. Įdomu, kad toks kalbinis skirtumas matomas jau teksto antraštėje: (stambiu raštu) **ЧИНЪ ѠСЦЇЕНІА ВЕЛІКАГО МЇРА** (smulkiu raštu) **Ѡ ЕПІА КОТОРОЕ ПО ГРЕЦКОУ НАЗЫВАЕТСА МЕГАХРЪСМА З ГРѢЧЕСКАГО ЕѠХОЛОГІОНА НА РОУСКІИ ПРЕЛОЖЕНО**. Taip pat verta pažymėti, kaip pavadinta vertimo kalba, – **на роускіи**, nors

ilga malda teksto viduje surašyta bažnytine slavų kalba.

Rusėnų kalba unitų liturgijoje leistina tais atvejais, kai nuo ištariamų žodžių prasmės priklauso tikinčiojo išganymas arba teisinis statusas, t. y. per išpažintį (ypač priešmirtinę), santuoką ir pan. Štai XVII a. unitų rankraštinėje mišiaknygėje F 19-190 rusėnų kalba taikoma (kitiems nei maldų tekstams užrašyti) pirmiausia santuokos (l. 117–126) ir išpažinties (l. 157v–160) apeigų aprašymams. Priminsime, kad panašiai rusėnų kalba vartojama ir stačiatikiškame Petro Mogilos Apeigyne (1646 m.).

Net vėlesniuose unitų katekizmuose paprastai liaudžiai skirti katechetiniai tekstai rašomi rusėniškai, o išsilavinusiems žmonėms (dvasininkijai) skirtos didaktinės istorijos ir knygos pratarmė – bažnytine slavų kalba (1768 ir 1778 m. leistas unitų Katekizmas)²⁷. 1790 m. Lvovo unitų leistas *Elementorius* pataria mokytojui mokant vaiką maldų bažnytine slavų kalba aiškinti jam jų turinį rusėniškai, kad besimeldamas vaikas suprastų, ko iš Dievo prašo²⁸.

Tačiau vėlesnė unitų literatūra savo formaliaisiais požymiais gerokai skiriasi nuo stačiatikiškosios – čia, pavyzdžiui, pasitaiko greitraščio²⁹ ir net lotyniškojo raidyno tai-

²⁷ Ten pat, p. 470–473.

²⁸ Ten pat, p. 536.

²⁹ Antrosios pietų slavų įtakos metu Rytų Slavijoje greitraštis atsirado kaip ypatingas neknyginiio rašto tipas, siejamas su gyvąja kalba ir aiškiai skiriamas nuo knyginiio rašto (ustavo ar pusustavio), taikyto bažnytiniam tekstams. Rusijoje greitraštis pradėtas taikyti bažnytine slavų kalba rašytiems tekstams tik XVIII a., kai literatūrinė kalba buvo perorientuojama į šnekamąją kalbą – *Успенский Б. А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, издание 3-е, исправленное и дополненное (toliau – *Успенский Б. А. История русского литературного языка*). Москва, 2002, с. 295–301.

²³ *Senyk S. Rutskyj's Reform and Orthodox Monasticism: A Comparison. Eastern Rite Monasticism in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Seventeenth Century // Orientalia Christiana Periodica. 1982, vol. 48, no 2, p. 424.*

²⁴ *Корзо М. А. Украинская и белорусская катехетическая традиция, с. 455.*

²⁵ Ten pat, p. 457.

²⁶ Ten pat, p. 461–464.

kymas bažnytine slavų kalba rašytam tekstui. Pavyzdžiui, XVII–XVIII a. sąvartoje unitų rašytame Supraslio oktoiche F 19-176 himnografiniai tekstai (tarp jų ir Juozapatui Kuncevičiui skirta pamaldų seka) užrašyti greitraščiu. Žinomame unitų leidinyje Ohilewicz P., *Ecphonemata liturgiey Greckiey* (Wilno, 1671), liturginiai tekstai bažnytine slavų kalba pateikti lotyniškais raidėmis („Ięzykiem Słowieńskim, a Charakterem Polskim“) ir lydimi lenkiškų vertimų.

Vis labiau plintant lenkų kalbai ir lotyniškajam raidynui (kuris jau gali būti taikomas rusėniškai ir bažnytine slavų kalba rašytiems tekstams), unitų tradicijoje kirilinė abėcėlė įgyja simbolinių funkcijų, priskirdama tekstą rusėniškai tradicijai: pavyzdžiui, Vilniuje 1633 m. tikriausiai unitų lenkiškai leistame *Elementorijuje* gausios graviūros lydimos kirilinių užrašų³⁰.

Unitų naudotose bažnytinėse knygose (taip pat tose, kurios rašytos dar prieš Uniją) atsiranda tekstų ne tik lenkų, bet ir lotynų kalba. Pavyzdžiui, XVII a. greitraščiu (rusėnų ir bažnytine slavų kalba) rašytame rankraštyje (Vilnius, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, F 19-107) aptinkama lotyniškų eilių su vertimu į rusėnų kalbą (l. 251v)³¹. Į 1519 m. rašytą Supraslio metrašį XVIII a. arba XIX a. pradžioje įrašyta lenkiškos giesmės *Już Cię żegnam* (iš katalikiškojo giesmyno) pradžia (l. 85v, 174v) ir Maskvos didžiųjų kunigaikščių sąrašas lotyniškai³².

³⁰ Корзо М. А. Украинская и белорусская катехетическая традиция, с. 491–492.

³¹ Добрянский Ф. Н. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русских. Вильна, 1882, с. 241.

³² Темчин С. Ю. О времени появления Супрасльской летописи (списка 1519 г.) в Супрасльском

Pasikeitė taip pat unitų liturgija: iš katalikiškosios tradicijos perimtos stačiatikiams nebūdingos šventės (ir atitinkami tekstai), tradicinė pamaldų struktūra modifikuota pagal katalikiškąjį modelį, sukurtos pamaldų sekos unitų šventiesiems (Juozapatui Kuncevičiui), atsisakyta švęsti kai kuriuos Bizantijos ir slavų kilmės stačiatikių šventuosius³³.

Taigi unitų bažnytinėje tradicijoje lenkų kalba funkcionavo kaip neutrali, kuriai buvo priešpriešintos tiek bažnytinė slavų (specifinė *lingua sacra*), tiek rusėnų (specifinė *lingua profana*) kalbos.

Rusėnų kalbos funkcionavimas ir bažnytinių tekstų hierarchija

Kaip jau žinome, rusėnų kalba, buvusi LDK pagrindinė raštijos kalba iki XVI a. vidurio (kai prasidėjo Lietuvos visuomenės aukščiausiųjų socialinių sluoksnių kalbinė polonizacija), yra kilusi iš Kijevo Rusioje vartotos senosios rusų kalbos, nors ir labai skyrėsi nuo pastarosios savo aukštu kultūrinio statusu.

Iš tiesų, Kijevo Rusioje knyginės kalbos funkciją atliko iš Bulgarijos perimta bažnytinė slavų kalba, o vietinės kilmės senoji rusų kalba anuomet neturėjo kultūrinio sta-

монастыре // Ruthenica, t. 5. Київ, 2006, с. 152–153, 161.

³³ Одицов Н. Ф. Униатское богослужение в XVII и XVIII веках по рукописям Виленской публичной библиотеки. Вильна, 1886; Зноско К. Латинизация православного богослужения в Униатской Церкви. Варшава, 1932; Naumow A. Wiara i historia: Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich. Kraków, 1996 (Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne: Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim, t. 1), s. 97–141; Naumow A. Domus Divisa: Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej. Kraków, 2002 (Biblioteka tradycji literackich, nr 18), s. 141–157.

tuso: ja rašyti tik originalūs (ne verstiniai) teisiniai, taip pat dalykiniai ir buitiniai tekstai, nepriklausę (krikščioniškosios) kultūros sferai³⁴. Kijevo Rusios neknyginės senosios rusų kalbos virtimas knygine (LDK oficialiaja) rusėnų kalba buvo susijęs ne tiek su pačios kalbinės struktūros, kiek su kalbos visuomeninės padėties pokyčiais.

Gavusi LDK oficialųjį statusą, rusėnų kalba pradėta vartoti taip pat stačiatikių (o vėliau ir unitų) bažnytinėje raštijoje, kur iki tol vartota vien tik bažnytinė slavų kalba. Rusėnų kalbos funkcionavimą šioje sferoje mėginta apibūdinti įvairiai:

- a) rusėnų kalba nefunkcionavo liturginėje sferoje (liturgikonuose, euchologionuose, horologionuose ir pan.), tačiau iš dalies vartota kanoninėje (Šventasis Raštas) ir homiletinėje, hagiografinėje ir katechetinėje literatūroje³⁵;
- b) rusėnų kalba nefunkcionavo oficialiuose religiniuose tekstuose, bet vartota neliturginėje religinėje literatūroje ir konfesinėje propagandoje³⁶;
- c) bažnytinė slavų kalba vartota kaip aukštesniojo, o rusėnų kalba – kaip žemesniojo rango sakralinė kalba³⁷.

Akivaizdu, kad visais atvejais turima galvoje tam tikra bažnytinių tekstų hierarchija, kurios detaliausia schema³⁸ atrodo taip (dešinėje nurodysime, ar atitinkamoje sferoje vartota rusėnų kalba):

<i>Šiuolaikinė bažnytinių tekstų hierarchija</i>	<i>Rusėnų kalbos vartojimas</i>
1. Konfesinė liturginė literatūra	taip
2. Konfesinė himnografinė literatūra	ne
3. Hagiografinė literatūra	taip
4. Panegirinė literatūra	taip
5. Konfesiniai pamokslai ir patristika	taip
6. Konfesinė juridinė literatūra	taip ³⁹
7. Apokrifinė literatūra	taip

Taip analizuodami rusėnų kalbos vartojimą bažnytinėje literatūroje, gauname nelogišką ir sunkiai paaiškinamą vaizdą: pasirodo, kad ši kalba taikyta paties aukščiausio (Nr. 1) ir pačių žemiausių (Nr. 3–7) rangų tekstams, bet taip ir nepateko į tarpinę padėtį turėjusią konfesinę himnografinę literatūrą (stačiatikių ir unitų himnografija visuomet rašyta tik bažnytine slavų kalba)⁴⁰.

³⁴ Žr. detalesnę dėstymą: *Успенский Б. А. История русского литературного языка*, c. 86–111.

³⁵ *Толстой Н. И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI–XVII в.)* (toliau – *Толстой Н. И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка*) // Толстой Н. И. *История и структура славянских литературных языков*. Москва, 1988, c. 69–70.

³⁶ *Ivanov V. V., Dini P. U. Languages / Writings / Linguistic Ideas / Religions / Cultures in the Great Duchy of Lithuania and Neighbouring Areas in XIV–XVII c. a. d. (Sociolinguistic situation / Polyglossia)* // Назарова Е. Л. (ред.), *Балты и Великое княжество Литовское: Историко-лингвистический взгляд. Памяти Эгидиуса Банёниса*. Москва, 2007, c. 97.

³⁷ *Иванов В. В. Языки, языковые семьи и языковые союзы внутри Великого княжества Литовского* //

Ivanov V. V., Verkholtantsev J. (eds.), Speculum Slavicae Orientalis: Muscovy, Ruthenia and Lithuania in the Late Middle Ages. Moscow, 2005 (University of California, Los Angeles. UCLA Slavic Studies, New Series, vol. 4), p. 112–113.

³⁸ *Толстой Н. И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка*, c. 168.

³⁹ Šis atsakymas bus teisingas, jei prie konfesinės juridinės literatūros taip pat priskirsime *Tipikoną* (bažnytinių mišių laikymo vadovą).

⁴⁰ Visai kitas dalykas, kaip vieni ar kiti autoriai mokėjo bažnytinę slavų kalbą: nepakankamas kalbinis parengimas neišvengiamai nulemdavo dažnesnį ar retesnį rusėnų (o vėliau ir lenkų) kalbos elementų vartojimą bažnytine slavų kalba rašytuose tekstuose. Apie šios tendencijos kraštutinumus žr. *Naumow A. Cerkiewnosłowiańska hymnografia unitów* // *Luźny R., Ziejka F., Kępiński A. (eds.), Unia breska: geneza, dzieje i kon-*

Šis nesusipratimas aiškintinas tuo, kad šiuolaikinis bažnytinių tekstų hierarchijos suvokimas gerokai skiriasi nuo Viduramžiais egzistavusiojo: anais laikais svarbiausi, kaip matysime, buvo anaip tol ne bažnytinių kūrinių žanrai (kuriais paremta pirmiau nurodyta klasifikacija), o kitos dvi kategorijos: 1) teksto kilmė: dieviškoji (Šventasis Raštas) ar žmogiškoji (visa kita bažnytinė literatūra); 2) teksto adresatas: Dievas (liturginė literatūra) ar žmonės (neliturginiai kūriniai). Abiem atvejais buvo svarbi dieviškojo ir žmogiškojo prado priešprieša.

Sujungę abi kategorijas, gauname tris realias hierarchiškai struktūruotų požymių kombinacijas:

nuo Dievo žmogui: Šventasis Raštas,

nuo žmogaus Dievui: liturginė literatūra (Šventasis Raštas ir himnografija),

nuo žmogaus žmogui (apie Dievą): homiletika.

Nesunku pastebėti, kad Šventojo Rašto padėtis šioje sistemoje nevienoda ir priklauso nuo konkrečios situacijos. Būdamas dieviškosios kilmės, šis tekstas gali turėti skirtingus adresatus: iš pradžių jis paties Dievo dovanotas žmogui ir lieka tokiu, t. y. Dievo Žodžiu, naudojant jį ne liturgiškai, tačiau per mišias žmogus lyg grąžina jį Dievui, ir tuomet tas pats tekstas tampa *žodine auka*, kurią žmonės aukoja savo Kūrėjui. Kartu liturginės literatūros antrasis dėmuo – himnografija, būdama žmonių kūrinys, visuomet skirta Dievui ir negali turėti kitokio adresato. Pagaliau, homiletika kaip žmonėms skirtas žmonių kūrinys, griežtai

tariant, nėra liturginės literatūros dalis, nors ir visada pasakoja apie dieviškumą.

Tai, kad rusėnų kalba taikyta Šventajam Raštui ir homiletikai, bet ne himnografijai, nedviprasmiškai rodo, jog iš dviejų anksčiau aprašytų kategorijų adresatas buvo pagrindinė (dominuojanti), o teksto kilmė – papildoma (antrinė) kategorija. Atitinkamai Viduramžiams būdingą bažnytinių tekstų hierarchiją galima pavaizduoti taip:

<i>Viduramžiška bažnytinių tekstų hierarchija</i>	<i>Rusėnų kalbos vartojimas</i>
1. Himnografija: nuo žmogaus Dievui	ne
2. Šventasis Raštas: nuo Dievo žmogui ir nuo žmogaus Dievui	taip
3. Homiletika: nuo žmogaus žmogui (apie Dievą)	taip

Kad ir kaip paradoksalu atrodytų iš pirmo žvilgsnio, aukščiausių poziciją šioje hierarchijoje užima himnografija (giedamoji liturginė literatūra), nes jos vienintelis adresatas yra Dievas, o vienintelė funkcionavimo sfera – bažnytinės mišios. Todėl būtent jį turėjo būti laikoma sakrališkiausia bažnytinės literatūros dalimi, t. y. sakraline literatūra *par excellence*. Šventasis Raštas yra sakralinės literatūros dalis tik liturgiškai (antriniu būdu) jį naudojant, kai jis būna (per)adresuojamas Dievui, o pagal savo pirminę funkciją jis skirtas žmonėms ir todėl, pagal anksčiau nustatytą Viduramžiams būdingą klasifikacinių kategorijų hierarchiją, traktuotinas kaip profaninės literatūros dalis, nepaisant jo dieviškosios kilmės (kuri, kaip jau žinome, buvo antrinė kategorija, lyginant su adresatu). Pagaliau, homiletika sudarė profaninės literatūros centrą.

Reikia pabrėžti, kad šioje klasifikacijoje terminai *sakralinis* ir *profaninis* taikomi ne

sekwencje w kulturze narodów słowiańskich. Kraków, 1994, s. 340–342.

teksto turiniui (kuris bažnytinėje literatūroje visada sakralinis pagal apibrėžimą), o jo naudojimui, todėl būtų tiksliau kalbėti apie sakralinį ir profaninį bažnytinės literatūros *taikymą*.

Lietuvos ir Lenkijos stačiatikių ir unitų tradicijoje bažnytinė slavų kalba visuomet vartota sakraliniais tikslais – himnografijoje (visada) ir Šventajame Rašte (liturgiškai jį skaitant), o rusėnų kalba vartota tuomet, kai bažnytiniai tekstai būdavo skirti žmonėms, t. y. homiletikoje (visada) ir Šventajame Rašte (neliturgiškai jį skaitant)⁴¹.

Viduramžiams būdingą bažnytinių tekstų hierarchiją galima atitinkamai patikslinti:

Viduramžiška bažnytinių tekstų hierarchija	Rusėnų kalbos vartojimas
1. Himnografija: nuo žmogaus Dievui	ne
2a. Šventasis Raštas: nuo žmogaus Dievui (liturgiškai naudojant)	ne
2b. Šventasis Raštas: nuo Dievo žmogui (neliturgiškai naudojant)	taip
3. Homiletika: nuo žmogaus žmogui (apie Dievą)	taip

Šią išvadą galima paremti rusėnų kalbą XVI–XVII a. vartojusių žmonių pasisakymais⁴², patikimai liudijančiais, jog, rinkdamiesi bažnytinės literatūros kalbą, jie sekė šv. apaštalo Pauliaus žodžiais (visose

⁴¹ Šventojo Rašto dvigubo naudojimo galimybę vaizdingai rodo dvikalbiai (lygiagrečiai bažnytine slavų ir rusėnų kalbomis leisti ar rašyti) tekstai – protestanto Vasilijaus Tiapiniško iki 1580 m. leista Evangelija ir Vakarų Ukrainos unito XVII a. pradžioje rašyta Liturginė evangelija (Lvovas, Istorijos muziejus, Nr. 133/153).

⁴² Žr. jų apžvalgą: *Bolek A.* Rozwój poglądów na tak zwaną „mowę prostą“ w XVI i XVII wieku // *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, DCXXXIII, Prace Językoznawcze, zes. 74.* Kraków, 1983, s. 27–33.

citatosė kursyvas mano – S. T.): „vis dėlto bendruomenės susirinkime verčiau ištarsiu penkis žodžius savo protu, kad *pamokyčiau ir kitus*, negu tūkstančius žodžių kalbomis“ (1 Kor 14, 19). Verta pažymėti, kad Meletijaus Smotrickio *Mokomosios Evangelijos* (Vievis, 1616) pratarmėje, kurią jis rašė dar būdamas stačiatikis, po šios šv. Pauliaus citatos skliausteliuose pridurta: **ВЪ НАДЦЕ ЗВЛЌЦА ДО НАРѠДА**⁴³.

Joanikijaus Galiatovskio pasisakymas (*Pamokslo mokslas, arba kūrimo būdas*, Kijevo Olų vienuolynas, 1659) irgi rodo, kad pamokslams tinka rusėnų, bet jokiū būdu ne bažnytinė slavų kalba, kurią paprasti žmonės menkai supranta: **ЕСЛИ БѠДЕШЪ СЛѠВО БЖОЕ ПРОПОВѠДАТИ, А НѠКТО ЕГО НЕ ЗРОЗУМѠЕТЪ, СЕБѠ САМОГО БѠДѠ ПРОПОВѠДАТИ Й ВЫСЛЛѠТИ, А НЕ СЛѠВО БЖІЕ**⁴⁴.

Rusėnų kalba buvo tinkama mokyti liaudį, o Dievui skirtuose tekstuose tiko vartoti tik bažnytinę slavų kalbą, kuri, pasak Ivano Vyšniškio (1955: 23), „ест плодоноснѣйший от всѣх языков и Богоу любимший“.

Viduramžiais paplitęs suvokimas, kad bendravimas gali vykti dviem kryptimis (nuo Dievo prie žmogaus ir atvirkščiai)⁴⁵,

⁴³ Cituojama pagal faksimilinį leidinį: *Frick D. A.* (ed.). *The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj* (toliau – *Frick D. A.* (ed.) *The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj*). Cambridge (Massachusetts), 1987 (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. 2), p. 21, 26.

⁴⁴ Cituojama pagal: *Житецкий П. Г.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века. Киев, 1889, с. 145.

⁴⁵ Šis suvokimas glūdi pačioje krikščionių liturgijoje, plg.: „Senasis lotyniškas mišių Kanonas reiškė labai archajišką Eucharistijos koncepciją: pagal ją, po pasakojimo apie tai, kaip Kristus įvedė Eucharistiją per

aiškiai išreikštas Meletijaus Smotrickio *Pamoksle tėvo Leontijaus Karpovičiaus garbingoms laidotuvėms* (Vilnius, 1620), kuriame apie velionį pasakyta: **вѣсъ свѣой чась ѡлбо на читанію трѣвилъ, гдѣ бѣгъ з' нѣмъ розмовлѣлъ: ѡлбо на молітвѣ, гдѣ ѡнъ з' бѣгомъ розмѣвъ мѣлъ**.⁴⁶ Galima neabejoti, kad šiuo atveju skaitymas buvo neliturginis.

Bažnytinės slavų ir rusėnų kalbos vartojimo bažnytinėje literatūroje taisykles aiškiai išdėstė unitų vyskupas Juozapas Kuncevičius: **кгда тежъ читаю евангеліе, албо іакъю молітвѣ в голѣ, дбо ектеніи, не маю выкладѣ словѣскій словъ по рѣкѣ, але такъ читати іакѣ написано. ѡчитаное за евангеліе дбо житіе-стѣи читаючи люде, могу выкладати**.⁴⁷ Šia Dievui per mišias garsiai skaitomi tekstai (Evangelijos ir maldos) aiškiai priešpriešinami žmonėms skirtiems kūriniams (tačiau abi tekstų grupės iš dalies sutampa dėl dvejopą paskirtį turinčio Šventojo Rašto).

Dar anksčiau tas pačias rekomendacijas išsakė Ivanas Vyšniškis: „Евангелиа и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворочайте. По литургии

Paslaptingąją vakarienę, besimeldami atnašaudavo Dievui amžinojo gyvenimo duoną ir amžinojo išganyto taure kaip atminties apie Kristaus kančias, mirtį ir prisikėlimą auką ir meldavo, kad Dievo angelas – galbūt pats Kristus – iškeltų ją ant dangaus altoriaus. Bažnyčia tiki, kad tiesioginiu Kristaus paliepimu jos atnešama auka bus Dievo priimta, ir tuomet ji, Bažnyčia, galės priimti tas pačias dovanas atgal, bet jau Dievo dovanų – Kristaus kūno ir kraujo – pavidalu.“ – *Уайбру Х. Православная литургия: Развитие евхаристического богослужения византийского обряда*. Москва, 2000, с. 31.

⁴⁶ Cituojama pagal: *Маслов С. И.* Казанье Мелетия Смотрицкого на честный погреб о. Леонтия Карповича. Киев, 1908 (Отгиск из Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 20, вып. 2–3), с. 47.

⁴⁷ Cituojama pagal: *Карский Е. Ф.* Старая западно-русская письменность, с. 143.

ж для зрозуменя людского попросту толкуйте и выкладывайте. Книги церковные всѣ и уставы словенским языком друкуйте.“⁴⁸

Ivano Vyšniškio ir Juozapato Kuncevičiaus rekomendacijos rodo, jog kartais rusėnų kalba vis dėlto skambėjo skaitant per mišias maldas ar Šventąjį Raštą (juk priešingu atveju pačios šios rekomendacijos būtų buvusios nereikalingos), tačiau šių kultūros veikėjų bendras reikalavimas skaityti Biblijos tekstus du kartus – bažnytine slavų kalba (per mišias) ir rusėniškai (per pamokslą) – neleidžia abejoti, kad tai buvo būtent nukrypimai nuo visuotinai pripažintų normos. Bažnytinėje vartosenoje rusėnų kalbos visuomeninis prestižas buvo visuomet menkesnis, palyginti su bažnytine slavų kalba. Tai patvirtina Meletijaus Smotrickio *Mokomosios Evangelijos* (Vievis, 1616) pratarmėje pateikta abiejų kalbų lyginamoji charakteristika: **а затѣ то которѣи тѣи часѣ хѣ в' зацнѣишѣ, пѣкнѣишѣ, зѣлнѣишѣ, съптѣнѣишѣ и дослѣдѣнѣишѣ іазыкѣ словѣскѣ, пре неспособеность слѣхачѣи, не мнѣишѣ пожиточѣ бѣи: тепѣ хѣ в' полѣишѣ и простѣишѣ іазыкѣ, мнѣишѣ, албо рачей и всѣ рѣского іазыка, іакѣкѣвѣ ѡумѣнѣи, потрібѣи и пожиточѣ бѣити мѣглѣ**.⁴⁹

Turint visa tai galvoje, tenka patikslinti A. Kamčiatnovo išvadą apie Ivano Vyšniškio kalbinę savimonę:

Языковое сознание Вишенского проникнуто одной по существу идеей: в славянском языке он констатирует встречу

⁴⁸ *Иван Вишенский.* Сочинения, подготовка текста, статья и комментарии И. П. Еремина. Москва–Ленинград, 1955, с. 23.

⁴⁹ *Frick D. A.* (ed.). The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj, p. 21, 26.

мира имманентного человеческого сознания с миром трансцендентным, божественным, причем трансцендентное внедряется в имманентный славянский язык с такой полнотой, которая неведома другим языкам; не столько человек говорит о Боге, сколько сам Бог говорит о себе на славянском языке. Согласиться с такой реконструкцией языкового сознания Иоанна Вишенского вынуждает нас то, что в свете именно этой реконструкции делаются понятными и связными все остальные его утверждения.

В самом деле, язык может быть инобытием всего двух сущностей – Божественной и человеческой и нести в себе их энергии. Глубокое своеобразие церковнославянского языка заключается в том, что он является инобытием только и исключительно Божественной сущности, поскольку Первоучители славянства намеренно создали этот язык как язык православно-христианского богослужения. Центральное место в богослужении, как известно, занимают таинства – священнодействия, в которых под видимым образом подается невидимая благодать, в которых происходит реально переживаемое обожение человека по благодати, причастие человека Богу. При этом таинства без соответствующих молитвословий, главным в которых является призывание Имени Божия, просто не могут состояться, не будут действительными. Этот литургический момент, неустранимый из языкового сознания верующих, по-видимому, дает основание Вишенскому утверждать, что человек простым чтением по церковнославянски приводится к Богу. Поскольку Бог свят, то и славянский язык, будучи инобытием Божественной сущности, не может содержать в себе ничего иного, кроме науки и искусства святости. Евхаристическое слово сла-

вянского языка, являющееся безусловным выражением Божественной сущности, есть одновременно и дело, поэтому нет и не может быть ни малейшей дистанции между словом и делом: кто читает по-славянски, тот непременно и живет по-славянски, то есть по заповедям Божиим. Именно этот смысл имеют слова Вишенского о святых, от языка и письма славянского постившихся.

Ясно теперь и то, в чем заключается преимущество славянского языка перед латинским и греческим. Церковнославянский язык есть выражение в инобытии одной Божественной сущности, вмещении божественных энергий, тогда как на латинском и греческом, помимо Божественной, выражается еще и человеческая сущность; как известно, всякъ человекъ ложь (Пс 115, 2), поэтому человеческая языческая, поганская, мудрость по стихиям мира сего, украшенная риторическими, диалектическими и силлогистическими ухищрениями, пробуждает гордость ума, самомнение, следствием которых бывает отпадение от Бога.⁵⁰

Mano duomenys rodo, jog, priešingai nei mano A. M. Kamčiatnovas, bažnytinės slavų kalbos vartojimo sfera nepriklausė nei nuo teksto kilmės, nei nuo jo turinio, nes Dievo Žodis (kuriuo „pats Dievas apie save kalba“) ne tik galėjo, bet ir turėjo – esant tam tikroms sąlygoms – skambėti rusėniškai (kad būtų suprantamas liaudžiai). Pasak Ivano Vyšniškio, Šventojo Rašto dieviškoji prigimtis puikiai galėjo būti išreikšta skirtingomis kalbomis (plg.: „По литургии ж для зрозуменя людского попросту

⁵⁰ Камчатнов А. М. Страница из истории борьбы за церковнославянский язык // Ежегодная Богословская конференция Православного Свято-Тихоновского богословского института – 1997. Москва, 1997, с. 73–74.

толкуйте и выкладывайте.“). Bažnytinės slavų kalbos sakrališkumą lėmė tai, jog ji laikyta liturgine, kreipimosi į Dievą, kalba net tais atvejais, kai žmogus prabildavo į Jį ne dieviškosios, o žmogiškos kilmės tektais (tokia yra, pavyzdžiui, himnografija). Mus dominančioje kultūrinėje tradicijoje bažnytinė slavų kalba, būdama liturginės prigimties, vartota vien tik per mišias.

Taigi rusėnų kalba anaipol nebuvo „žemesniojo rango“ sakralinė kalba, kaip kartais manoma. Net taikoma Šventajam Raštui, ji visada likdavo kreipimosi į žmones kalba (*lingua ad homines*), priešpriešinama bažnytinei slavų kaip kreipimosi į Dievą kalbai (*lingua ad Deum*).

Komunikacijos teorijos ir istorijos požiūriu ši išvada labai pamokanti ir įdomi: pasirodo, Viduramžiais paplitęs komunikacijos suvokimas buvo labiau orientuotas į bendravimo situaciją (į pasisakymo autorių ir ypač į adresatą) ir todėl dialogiškesnis nei į vidines teksto ypatybes orientuotos šiuolaikinės teorijos.

Polonizacija ir palaipsnis rusėniškios raštijos nykimas

Po 1569 m. Liublino unijos, sujungus LDK ir Lenkijos karalystę į Abiejų Tautų Respubliką (toliau – ATR), prasidėjo spartus Lietuvos visuomenės aukštesniųjų socialinių sluoksnių lenkėjimas⁵¹ (pirmieji jo požymiai buvo pasirodę kiek anksčiau). Jau 1551 m. Vilniaus miesto taryba pirmą kartą suformulavo savo sprendimą lenkiškai, nors Kijevo valdžia ir vėliau (1571 m.)

⁵¹ Išsamiai apie tai žr.: *Martel A.* La langue polonaise dans les pays ruthènes: Ukraine et Russie Blanche: 1569–1667. Lille, 1938.

sakėsi nesuprantanti lotyniškojo rašto ir lenkų kalbai būdingų lotynizmų⁵². Nuo XVII a. lenkėjimas gerokai išplito. Kelios datos leidžia pamatyti šio proceso dinamiką. Lietuvos statuto 1566 ir 1588 m. redakcijos fiksuoja teisę vartoti rusėnų kalbą įstatymų leidyboje (ir tai liudija apie šios tradicijos nykimo grėsmę), o 1697 m. ši teisė likviduota. Nuo XVI a. pabaigos rusėnai pasirašo raštus lotyniškėmis raidėmis, o rusėniškojo 1588 m. Lietuvos Statuto egzemplioriuose atsiranda lenkiškų priedašų, 1595 m. Kiškų giminei priklausiusiame Adučiškyje šis tekstas transkribuotas lotyniškėmis raidėmis⁵³, o 1614 m. išleistas jo vertimas į lenkų kalbą. Stačiatikiams, o vėliau bazilijonams priklausiusio Žirovių vienuolyno turtas iki 1633 m. surašomas rusėniškai, o nuo 1634 m. – jau lenkiškai⁵⁴, kaip rodo iki mūsų dienų išlikęs originalus rankraštis (Sankt Peterburgas, Rusijos mokslų akademijos biblioteka, Dobrochotovo fondas, Nr. 47).

XVII a. pirmojoje pusėje LDK stačiatikių socialinis elitas taip pat pereina į lenkų kalbą, kurią išsilavinę stačiatikiai pradeda vartoti net tuomet, kai tekstas aiškiai nėra skirtas kitų konfesijų skaitytojams. Pirmasis stačiatikių poleminis leidinys išleistas lenkiškai 1597 m., o po 1628 m. visa tarpkonfesinė polemika vyko vien lenkiškai⁵⁵.

⁵² *Огієнко І.* Історія української літературної мови. Київ, 1995 (pirmasis leidimas: Winnipeg, 1949), c. 101.

⁵³ *Мякишев В.* Литовский Статут на пути от „русской“ редакции к польскому переводу (о рукописном экземпляре из фондов Берлинской королевской библиотеки) // *Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne: Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim*, t. 3. Kraków, 2001, s. 173–192.

⁵⁴ *Нікалаеў М.* Палата кнігапісная: Рукпісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях. Мінск, 1993, c. 124.

⁵⁵ *Shevelov G. Y.* A Historical Phonology of the

1668 m. Žuchovicų (prie Naugarduko) cerkvės šventikas Lukas, perrašęs bažnytine slavų kalba surašytą tekstą (Apaštalų darbai ir laišakai kartu su Evangelijomis), prirašė nuo savęs tris tekstelius: tradicinį kolofoną bažnytine slavų kalba (kuria, be abejo, mokėjo), skaitytojams adresuotą prašymą atleisti jam netyčines perrašymo klaidas – rusėniškai ir netrumpą prieraišą apie šio rankraščio parašymo aplinkybes – lenkiškai (F 21-815)⁵⁶. Vargu ar galima abejoti, kad šiam visas tris kalbas mokėjusiam stačiatikių šventikui būtent lenkų kalba buvo pagrindinė, rusėnų kalba jis kreipėsi į bendratikius (kurie tik ir galėjo perskaityti jo rankraštį), o bažnytinę slavų kalbą laikė sakraliaja (ir tradicine).

Lenkų kalba palaipsniui išstumdavo rusėnų kalbą ne tik raštvedyboje (kur iki 1696 m. išliko tik tradicinės rusėniškos formulės, o pats tekstas dažniausiai rašytas lenkiškai) ir kai kuriose unitų liturginėse knygos, sueidama į funkcinio pasiskirstymo santykius su bažnytine slavų kalba. Kaip pavyzdį galima nurodyti XVIII a. antrojo ketvirčio unitų rankraštinių rinkinių F 22-87, kur l. 16v lenkiškai surašytas trumpas pamokslas lydymas prieraišų bažnytine slavų kalba.

Kalbinės polonizacijos procesas neaplenkė ir Lietuvos totorių. Jų musulmoniškos knygos (kitabai), XVII a. rašytos rusėniškai (naudojant arabiškąjį raidyną), XVIII a. jau

rašomos lenkiškai (taip pat arabiškomis raidėmis)⁵⁷.

Stačiatikių raštijos reslavizacija

Po 1387 m. Lietuvos krikšto ir ypač po 1569 m. Liublino unijos rusėnai turėjo progos įsitikinti vakarietiškosios (katalikiškos ir protestantiškos) mokymo sistemos pranašumais. Ši patirtis kėlė nepasitenkinimą tradicine rusėniškąja edukacija, o tai skatino rusėnų denacionalizacijos procesus per stačiatikybės atsisakymą ir / ar kalbinę asimiliaciją. Įvertinę šią padėtį, rusėnai ėmėsi aktyvios religinės ir pasaulietinės švietėjiškos veiklos, stiprindami stačiatikybės pozicijas. Šiomis sąlygomis vyko bažnytinės slavų kalbos atgimimas ir vis didesnis populiarėjimas, kuriuos galima sąlygiškai vadinti *kalbine reslavizacija*

Pirmasis šio proceso etapas prasidėjo 1576 m., Konstantinui Ostrogiškiui įsteigus Ostroge mokyklą, kurioje dėstytos klasikinės – bažnytinė slavų, graikų ir lotynų – kalbos. ATR stačiatikių brolijos sukūrė plačią švietimo sistemą, kurioje daug dėmesio skirta bažnytinės slavų kalbos dėstymui: 1585 m. įsteigta Lvovo brolijos, 1588–1589 m. – Vilniaus brolijos mokykla, kurių modelį perėmė daugelis kitų tos pačios paskirties mokyklų. Netrukus pasirodė pirmosios bežnytinės slavų kalbos mokymo priemonės: tradicinė (verstinė) gramatika (Vilnius, 1586), Laurentijaus Zizanio (Vilnius, 1596) ir Meletijaus Smotrickio (Vievis, 1619) gramatikos, Laurentijaus Zizanio sudarytas pirmasis bažnytinės slavų–rusėnų kalbų žodynėlis („Leksis“) kaip elementoriaus dalis

Ukrainian Language (toliau – *Shevelov G. Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language*). Heidelberg, 1979 (*Historical Phonology of the Slavonic Languages*, vol. 4), p. 566.

⁵⁶ *Кобяк Н. А., Морозова Н. А., Турилов А. А. Кириллические рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов 21 и 22 БАН Литвы // Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne: Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim*, t. 2. Kraków, 1997, s. 71–72.

⁵⁷ *Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом*, с. 23.

(Vilnius, 1596), išsamus Pamvos Beryndos *Leksikonas* (Kijevas, 1627) ir kt. Kijeve svarbų vaidmenį atliko 1615 m. įkurta miesto stačiatikių brolijos mokykla, 1631 m. įėjusi į Petro Mogilos kolegiją, pasižymėjusią ypač aukštu mokymo lygiu. Visa tai laidavo vis geresnį bažnytinės slavų kalbos mokėjimą ir kartu silpnino su ja konkuravusios rusėnų rašytinės kalbos pozicijas.

Tolesnis kalbinės reslavizacijos etapas (pradidėjęs po trumpo laikotarpio, kai rusėnų kalba buvo oficialioji Bohdano Chmelnickio kontroliuojamose Ukrainos žemėse po 1648–1654 m. sukilimo)⁵⁸ vyko Kijeve ir visoje kairiakrantėje Ukrainoje, šioms teritorijoms patekus į Rusijos sudėtį pagal 1667 m. Andrusovo paliaubų sąlygas: nuo to laiko (ypač pajungus 1686 m. Ukrainos Bažnyčią Maskvos Patriarchatui) Kijevo rašytinė kultūra buvo stipriai veikiamą Rusijoje egzistavusio kultūrinio modelio, kuriame viešpatavo vienintelė – bažnytinė slavų – rašytinė kalba (rusėnų kalba ten nevirta)⁵⁹. Šis maskvietiškosios tradicijos poveikis taip pat turėjo įtakos vietinei mokyklinei dramai – pradžioje ji rašyta rusėniškai, o vėliau – bažnytine slavų kalba⁶⁰. Kai kurie istoriniai veikalai ir vėlyvieji metraščiai taip pat rašyti nebe rusėniškai, o bažnytine slavų kalba⁶¹, pavyzdžiui, Inokentijaus Gizelio *Synopsis* (1674 m.) arba Grigorijaus Grabiankos kazokiškasis *Me-*

traštis (1710 m.). Petru I išleidus 1720 m. įsaką, draudžiantį rusėniškai spausdinti knygas, Ukrainoje vis labiau plito bažnytinė slavų ir rusų kalbos, išstumiančios iš vartojimo rusėnų kalbą⁶². Tik Galicijoje ir Užkarpatėje rusėniškoji tradicija gyvavo iki XIX a. pirmosios pusės⁶³.

XVI ir ypač XVII a. pagrindiniai rusėniškosios kultūros centrai pasislinko iš LDK į pietus, kur sparčiai didėjo Lvovo, Ostrogo, Lucko ir pagaliau Kijevo reikšmė⁶⁴. Dėl aktyvios ir sėkmingos Petro Mogilos švietėjiškos veiklos Kijevas dar prieš Andrusovo taiką buvo įgijęs svarbiausio rusėnų kultūros centro visoje Abiejų Tautų Respublikoje statusą. Šio miesto perėjimas Rusijos valdžion ir aktyviai jame vykusi kalbinė reslavizacija sustiprino bažnytinės slavų kalbos pozicijas (ypač stačiatikių raštijoje) net tose rusėnų žemėse, kurios liko ATR sudėtyje (visų pirma per Kijeve leistus kirilinius leidinius).

Rašto semiotizacija

LDK kalbinei situacijai būdingas rašto semiotizavimas, kai ne pati kalba, o būtent raidynas suvokiamas kaip teksto konfesinės priklausomybės (o dažnai ir adresato) rodiklis. Rezultatas buvo tas, kad ta pačia kalba, bet skirtingais raidynais surašyti tekstai būdavo suvokiami kaip tekstai skirtingomis kalbomis (plg. rusėnišką tekstą, surašytą

⁵⁸ *Shevelov G. Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, p. 577.

⁵⁹ *Успенский Б. А. История русского литературного языка*, с. 426–428. Apie Maskvoje leistų elementorių tikėtiną poveikį analogiškiems Ukrainos leidiniams žr. *Корзо М. А. Украинская и белорусская катехетическая традиция*, с. 555, 559–560.

⁶⁰ *Мозер М. Что такое „простая мова“? (toliau – Мозер М. Что такое „простая мова“?) // Studia Slavica Hungarica*. 2002, vol. 47/3–4, p. 236.

⁶¹ *Shevelov G. Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, p. 576.

⁶² *Moser M. Ostukrainische Urkunden- und Geschäftssprache im 18. Jahrhundert // Zeitschrift für slavische Philologie*. 1998, Bd. 57, S. 379–407; *Ісаєвич Я. Історія українського книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів, 2002, с. 249, 252.

⁶³ *Мозер М. Что такое „простая мова“?*, p. 256.

⁶⁴ Todėl pačioje rusėnų kalboje sumažėjo baltarusių ir padaugėjo ukrainiečių tarmių elementų – *Shevelov G. Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language*, p. 566–567.

kirilinėmis, lotyniškėmis ir arabiškėmis raidėmis), todėl paprasčiausia transliteracija laikyta vertimu iš vienos kalbos į kitą. Rašto semiotizavimas leido laisvai derinti kalbas ir raidynus: vienas raidynas naudotas skirtingomis kalbomis rašytiems tekstams, o ta pačia kalba rašytam tekstui galėjo būti pritaikyti skirtingi raidynai⁶⁵. Maskvos Rusijoje tokio reiškinio nebuvo.

Rašto semiotizacija sunyko unitų tradicijoje XVII a. antroje pusėje, pradėjus naudoti lotyniškąjį raidyną rusėniškai ir bažnytinę slavų kalba rašytiems tekstams.

Išvados

Rusėniškai protestantai dažniausiai rengė Naująjį Testamentą ir Katekizmą, tačiau ši veikla truko neilgai: beveik visi žinomi tekstai sukurti 1562–1581 m. Tik nedidelė (skaičiuojant pagal apimtį) dalis buvo išspausdinta, tad protestantų rengti rusėniškieji kūriniai negalėjo būti plačiai paplitę. Juose neatsisakyta tradicinės bažnytinės slavų kalbos: Simonas Budnas vartojo ją kaip *lingua sacra*, Vasilijus Tiapiniškis – lygia greta su rusėnų kalba. Pastaruoju atveju rusėniškasis vertimas turėjo atlikti pagalbinę (didaktinę) funkciją – paaiškinti bažnytinę slavų kalba surašytą tekstą (kitaip pastarasis vargu ar būtų išspausdintas lygiagrečiai su rusėniškuoju vertimu)⁶⁶.

Tiek Simono Budno, tiek Vasilijaus Tiapiniškio bažnytinę slavų kalbai teikiamas

prioritetas prieš rusėnų kalbą neleidžia visiškai pritarti plačiai paplitusiai nuomonei, kad rusėnai protestantai, sekdami savo bendratiškių Vakarų Europoje pėdomis, pasisakė už bažnytinės raštijos kalbinę demokratizaciją ir siekė, kad Šventasis Raštas būtų prieinamas tikintiesiems išverstas į jų gimtąją kalbą. Rusėnai protestantai dažniausiai rinkosi lenkų kalbą, o rusėniškai kūrė tik tie asmenys, kuriems buvo brangi tradicinė kirilinė raštija. Tokių veikėjų kultūrinės ir kalbinės nuostatos (taip pat dviejų rašytinių – bažnytinės slavų ir rusėnų – kalbų vartojimas) greičiausiai perimtos iš chronologiškai senesnės (stačiatikių ir katalikų kurtos) kirilinės rašytinės tradicijos⁶⁷. Šia prasme rusėniškai rašę protestantai laikytini ne naujovių kūrėjais, o atvirksčiai – tradicijos tesėjais.

Po 1596 m. atsiradusi unitų raštija skiriasi nuo stačiatikiškosios, iš kurios buvo kilusi, ne tiek kalbiniais požymiais, kiek formaliai (greitraščio taikymas bažnytinėse knygose rusėnų ir bažnytinę slavų kalbomis; lotyniškai rašytų tekstų ir / ar įrašų buvimas kirilinėse knygose; iš lotynų kalbos versti nauji liturginiai tekstai). Pagrindinė kalbinė naujovė ta, kad į bažnytinę unitų raštiją patekusi lenkų kalba suvokta kaip neutrali, priešpriešinta tiek bažnytinę slavų (specifinė *lingua sacra*), tiek rusėnų (specifinė *lingua profana*): lenkų kalba pradėta vartoti ir bažnytinę slavų kalba rašytų tekstų aiš-

⁶⁵ LDK laikais gimusi laisvo kalbų ir raidynų derinimo tradicija, implikuojanti konfesinį grafikos suvokimą, pasirodė esanti tokia gyvybinga, kad gyvavo ir vėlesniais laikais. Pavyzdžiui, XIX a. Lietuvoje kai kurie pasaulietiniai karaimų tekstai rašyti rusiškai žydiškėmis raidėmis.

⁶⁶ Plg. *Мозер М.* Что такое „простая мова“?, p. 233, plg. dar p. 249. Apie kognityviąsias ir didaktines di- ir poliglotas žr.: *Temčinas S.* Bažnytinės knygos rusėnų kalba, p. 134–135.

⁶⁷ Rusėnų rašto kalba aktyviai funkcionavo jau XV amžiaus viduryje, kai beveik tuo pačiu metu atsirado rusėniškai rašyti bibliniai, homiletiniai, religiniai, filosofiniai, istoriniai ir teisiniai tekstai, versti net iš trijų skirtingų kalbų – hebrajų (su žyduų pagalba), čekų ir lotynų. Tik šiek tiek vėliau atlikti pirmieji vertimai iš bažnytinės slavų kalbos – *Temčinas S.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos rusėniškoji literatūra kaip kultūrinės integracijos modelis // *Bumblauskas A., Potašenko G.* (eds.), Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai. Vilnius, 2009, p. 82.

kinamuosiuose vertiniuose (anksčiau tam vartota rusėnų kalba), ir kaip pagrindinė išsilavinusių žmonių religinės edukacijos priemonė (anksčiau tam vartota bažnytinė slavų kalba).

XVI a. viduryje prasidėjusi LDK visuomenės kalbinė polonizacija, XVII a. pradžioje įgijusi platų mastą, ilgainiui išstūmė rusėnų kalbą iš daugelio jos vartojimo sferų, taip pat ir iš ten, kur rusėnų kalba turėjo papildomos distribucijos santykius su bažnytine slavų kalba. Gilus lenkų kalbos išsiskverbimas į unitų bažnytinę raštiją prisidėjo prie rašto semiotizacijos nykimo ATR sociolingvistinėje situacijoje. Rusėnų

kalbos vartojimo sfera siaurėjo ir dėl vietinių stačiatikių raštijoje vykusios kalbinės reslavizacijos (bažnytinės slavų kalbos atgimimo ir platesnio vartojimo).

Renkantis vieną (rusėnų ar bažnytinę slavų) iš dviejų rašytinių kalbų LDK ir Lenkijos karalystės rusėnams svarbiausia buvo vertikalią komunikacijos ašį Dievas – žmogus, todėl rusėnų ir bažnytinės slavų kalbos funkcinio pasiskirstymo pagrindinis pamatas buvo ne teksto turinys ar kilmė, o adresatas: rusėnų kalba laikyta kreipimosi į žmones kalba (*lingua ad homines*), o bažnytinė slavų – kreipimosi į Dievą kalba (*lingua ad Deum*).

THE USE OF THE RUTHENIAN LANGUAGE IN ECCLESIASTICAL BOOKS AND ITS RELATION TO THE RELIGIOUS IDENTITIES IN THE RUTHENIAN LANDS OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 14TH–18TH CENTURIES: THE PROTESTANT AND UNIAT TRADITIONS

Sergejus Temčinas

S u m m a r y

The paper aims at describing the use of the Ruthenian language in ecclesiastical books in its relation to the religious identities in the Ruthenian lands of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) in the 14th–18th centuries. The Eastern Orthodox written tradition was described in this respect in a previous article, published by the author in 2008. The present study, based on the same methodology, focuses on both the Protestant and Uniat written traditions. The main focus is placed on the features of bi- and multilingualism (including the presence of certain Old Church Slavonic elements in the texts written in Ruthenian) which help us reconstruct different attitudes toward the use of the two Slavic written languages in the Ruthenian lands of the GDL. The ultimate task is to identify and describe the peculiarities of the use of Ruthenian (as the official language of the GDL) in the Protestant and Uniat ecclesiastical writings. The research is based on both secondary literature and primary sources (still unpublished) kept in Lithuanian and foreign manuscript repositories.

After having researched the use of the Ruthenian language in the three – Eastern Orthodox, Protestant and Uniat – confessional traditions it is now possible to describe in more details the functional distribution of the two – Ruthenian and Old Church Slavonic – written languages within the Cyrillic written tradition of the GDL. The author argues that this distribution is dependent on the hierarchy of ecclesiastical texts, as it was perceived during the 14th–18th centuries.

The closing part of the paper presents the semiotization of the alphabet as a cultural phenomenon which was apparently unique to the written tradition of the GDL: the alphabet (and not the linguistic structure of any level: vocabulary, grammar or syntax) was understood as the main feature and the most important symbol of a specific language. As a result, a simple transliteration from one alphabet into another was perceived as a translation from one language into another.

In conclusion the main linguistic processes which took place in the Protestant and Uniat ecclesiastical writings, and generally in the Cyrillic tradition of the GDL are described.

*Įteikta 2011 07 14
Parengta skelbti 2011 09 09*

LIETUVOS POLITINIŲ PARTIJŲ UŽSIENIO POLITIKOS NUOSTATOS 1918–1919 METAIS: ORIENTACIJA Į DIDŽIAJĄ BRITANIJĄ

Andrius Grodis

Doktorantas
Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto Naujosios istorijos katedra
Tel. 268 72 86
El. paštas: angrodis@yahoo.com

Įvadas

Užsienio politikos orientyrų nustatymas, o ilgalaikeje perspektyvoje ir strategijos, kuri turėtų užtikrinti saugią, visavertę tautos egzistenciją, suformavimas – vienas pamatinių valstybės uždavinių. 1918 m. Nepriklausomybę paskelbusios Lietuvos politikams lyderiams brėžti užsienio politikos prioritetus teko Pirmojo pasaulinio karo sukeltos suirutės sąlygomis. Karas lietuviams, kaip ir kitoms Vidurio ir Rytų Europos tautoms, suteikė geopolitinę galimybę kurti modernias nacionalines valstybes. Tačiau buvę rytinės žemyno dalies hegemonai – didžiųjų Vakarų valstybių parklupdyta Vokietija ir revoliucijos bei tarpusavio vidaus kovų nualinta Rusija – nesirengė lengvai atsisakyti buvusių teritorijų. Pastarojoje įsitvirtinęs bolševikinis režimas pamatiniu užsienio politikos principu paskelbė permanentinės revoliucijos doktriną, kuri grėsmę kėlė ne tik tai suirusių imperijų valdose besikuriančioms tautinėms valstybėms, bet ir seniesiems tarptautinės bendruomenės nariams Vakarų Europoje. Nepasiduoti po Kompjeno paliaubų pasirašymo kilusiam

optimistiniam tikėjimui ilgalaikę visuotinę taiką atsikuriančios Lietuvos politikus vertė rusų ir vokiečių okupacijų patirtis, šių šalių valdančiųjų sluoksnių karo laikotarpio manipuliacijos tautinėmis aspiracijomis ir valstybingumu. 1919 m. sausį antrosios koalicinės Lietuvos vyriausybės posėdyje ministras pirmininkas Mykolas Sleževičius atvirai išdėstė savo nuogastavimus: „Ir vokiečiai, ir rusai turės agresyvius planus dėl Lietuvos“, todėl, anot jo, „vieni mes valstybės neišlaikysime“¹. Įvardijęs atsikuriančiai valstybei kylančias geopolitines grėsmes premjeras teigė, kad „mums reikėtų ieškoti paramos tokioj valstybėj, kuri neturėtų jokio intereso kištis į mūsų vidaus reikalus. Tokia valstybė galėtų būti Anglija“². Po diskusijų M. Sleževičiaus siūlymui pritarė ministrų kabineto dauguma.

Ar šis vyriausybės pasiryžimas – orientuotis į Didžiąją Britaniją – sudėtingos vidaus ir tarptautinės padėties padiktuotas trumpalaikis taktinis sprendimas, ar priori-

¹ Ministrų Kabineto 1919 01 23 posėdžio protokolas // Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau LCVA), f. 923, ap. 1, b. 24, l. 225.

² Ten pat, l. 225–226.

tetinis uždavinys, kurį įgyvendinti siekė ir kiti koaliciniai ministrų kabinetai, o palaike savo atstovus į juos delegavusios partijos? Kodėl Nepriklausomybės išsaugojimo ir įtvirtinimo viltys visų pirma sietos su Britų imperijos, o ne pokarinę Europos tvarka taip pat projektavusių Jungtinių Amerikos Valstijų arba Prancūzijos parama? Atsakyti į šiuos klausimus padėtų išsami svarbiausių valstybingumo atkūrimo procese dalyvavusių Lietuvos politinių partijų: Lietuvių krikščionių demokratų partijos (LKDP), Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijos (LSLDP) ir Lietuvos valstiečių sąjungos (LVS)³, Tautos pažangos partijos (TPP), Lietuvos socialdemokratų partijos (LSDP) užsienio politikos nuostatų analizė. Pažymėtina, kad valstybingumo atkūrimo specifika Lietuvos partijoms suteikė kur kas daugiau funkcijų nei įprasta nusistovėjusiose demokratinėse politinėse sistemose. Į vyriausybę deleguoti partijų atstovai ne tik prisidėdavo prie bendrosios šalies užsienio politikos formavimo, bet ir atlikdavo profesionalių diplomatų pareigas: atstovavo Lietuvai užsienyje, dalyvavo derybose, vykdavo į įvairias misijas. Atsikurianti valstybė neturėjo diplomatų rengimo tradicijų, o ir apskritai trūko kompetentingų, kelias užsienio kalbas mokančių žmonių, kurie galėtų deramai atstovauti Lietuvai. Šis partijų veiklos aspektas tyrimui ypač aktualus, nes didžiąją 1919 m. dalį Lietuvos

³ Nors LSLDP ir LVS iki susijungimo į Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungą (LVLS) 1922 m. gruodį išlaikė atskirą organizacinę struktūrą, jos abi priklausė liaudininkų politinei srovei, kurios lyderiai buvo M. Sleževičius, Kazys Grinius, Felicija Bortkevičienė, Jonas Vileišis ir kt. *Liaudininkų* terminas apibūdinant šias partijas, jų aktyviausius veikėjus įsigalėjo tarpukario Lietuvos viešajame diskurse, o vėliau ir istoriografijoje. Jis bus vartojamas ir šiame straipsnyje.

atstovu Didžiojoje Britanijoje buvo vienas socialdemokratų partijos lyderių Vincas Čepinskis, o pasiuntinybėje dirbo krikščionis demokratas Kazimieras Bizauskas. Partijų pasirinkimas analizės objektu taip pat leidžia praplėsti diplomatijos ir tarptautinių santykių tyrimų lauką ir įvertinti politinėje sistemoje besivaržančių ideologijų (nacionalizmo, socializmo ir kt.), kurios yra partijų vertybinis pamatas, poveikį valstybės užsienio politikai.

Nors Lietuvos Respublikos (1918–1940) užsienio politika – viena populiariausių temų istoriografijoje, tyrimų, kuriuose būtų analizuojamos lietuvių partijų nuostatos dėl Didžiosios Britanijos, nėra. Neparašyta ir bendresnio pobūdžio diplomatiniais Lietuvos ir Britanijos santykiams skirta studija. Sovietinėje istoriografijoje⁴ lietuvių politinių lyderių orientacija į Londoną vertinta kaip paramos prieš „revoliucinius“ visuomenės sluoksnius paieška, o vyriausybės ketinimai prašyti Britanijos protektorato – kaip akivaizdus „buržuazinio valstybingumo“ silpnumo „įrodymas“. Tiesa, kai kuriems okupuotoje Lietuvoje dirbusiems istorikams privalomas marksistinės istoriografijos klišės pavykdavo neutralizuoti išsamiais empiriniais tyri-

⁴ *Fainhauzas D.* Lietuvos liaudies kova prieš amerikinius–angliškuosius interventus 1918–1919 metais // Vilniaus Valstybinio universiteto darbai, visuomeninių mokslų serija. 1954, t. 1, p. 84–109; *Šarmaitis R.* Amerikos–Anglijos imperialistų intervencija Lietuvoje 1918–1919. Vilnius, 1955; *Bezverchnis A.* Imperialistų siekimai įtraukti Lietuvą į karą prieš Tarybų Rusiją antro Antantės žygio metu // Už socialistinę Lietuvą. Vilnius, 1960, p. 135–164; *Навицкас К.* Литва и Антанта (1918–1920 гг.). Вильнюс, 1970; *Žiugžda R.* Po diplomatijos skraiste: Klaipėdos kraštas imperialistinių valstybių planuose 1919–1924 metais. Vilnius, 1973; *jo paties:* Lietuva imperialistinių valstybių planuose 1917–1940. Vilnius, 1983.

mais. Regina Žepkaitė pirmojoje Lietuvos užsienio politikos problematikai skirtoje monografijoje⁵ atskleidė, jog britų politika Baltijos regione nebuvo statiška, o lietuvių diplomatai operatyviai reaguodavo į naujas Londono iniciatyvas. Išeivijos istorikams ne tik analizuoti partijų užsienio politikos nuostatas, bet ir atlikti išsamius bendresnio pobūdžio Lietuvos tarptautinės padėties tyrimus trukdė pirminių šaltinių, visų pirma, archyvinių dokumentų stygius. Antano Smetonos biografas Aleksandras Merkelis ir Pranas Čepėnas užsiminę, jog Didžioji Britanija tvirčiausiai iš didžiųjų Vakarų valstybių rėmė Lietuvos pastangas įtvirtinti Nepriklausomybę, suteikė jai gyvybiškai reikalingą karinę ir finansinę pagalbą⁶, lietuvių politikų su Londono parama siejamų planų neanalizavo.

Šiuolaikinė lietuvių istoriografija dėmesį sukongcentravo į opiausias tarpukario Lietuvos Respublikos užsienio politikos problemas: konfliktiškus santykius su Lenkija, laipsnišką Kauno gravitaciją į Maskvos–Berlyno ašį, geopolitinius sukrėtimus Antrojo pasaulinio karo išvakarėse. O Britanijos veiksnys liko šių tyrimų periferijoje. Apie lietuvių siekius paramos Nepriklausomybei ieškoti Britanijoje užsimenama valstybės veikėjų, partinių lyderių veiklai⁷, konkre-

čioms užsienio politikos problemoms⁸ skirtuose darbuose ir straipsniuose arba bendresnio pobūdžio Lietuvos tarptautinę padėtį nagrinėjančiuose veikaluose⁹.

Tyrimui aktualių užsienio istorikų darbuose¹⁰ dažniausiai vadinamojo Rusijos

Kaunas, 1999, p. 13–38; *Kasparavičius A.* Mykolo Sleževičiaus profilis tarpukario Lietuvos užsienio politikoje // *Ten pat*, p. 197–227.

⁸ *Eidintas A.* Views on Foreign Policy within the Lithuanian State Council 1917–1919 // *Contact or Isolation? Soviet–Western Relations in the Interwar Period. Studia Baltica Stockholmiensia*, no 8, 1991, p. 373–380; *Laurinavičius Č.* Pasvarstymai naujųjų laikų Lietuvos valstybės pripažinimo klausimu // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia). Vilnius, 1991, p. 271–289; *jo paties: Lietuvos–Sovietų Rusijos Taikos sutartis: (1920 m. liepos 12 d. sutarties problema)*. Vilnius, 1992; *jo paties: Politika ir diplomatija. Lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*. Vilnius, 1997; *jo paties: Lemties ir garantijų apviltos (Baltijos valstybių dalia)* // *Darbai ir dienos*. 2002, nr. 30, p. 7–16; *Lopata R.* Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 9. Vilnius, 1996; *Čičinienė D.* Tarp nacionalinio identiteto ir demokratijos. Krikščionių demokratų santykiai su tautininkais 1918–1920 metais // *Darbai ir dienos*. 1998, nr. 7 (16), p. 91–120; *Rudis G.* Pirmosios Lietuvos vyriausybės valstybės saugumo koncepcija // *Praetities byrauose*. Vilnius, 1999, p. 281–288; *Gruzdienė E.* Užsienio valstybių karinės misijos Pirmojoje Lietuvos Respublikoje 1919–1920 m. Daktaro disertacija. Kaunas, 2011.

⁹ *Laurinavičius Č., Motieka E., Statkus N.* Baltijos valstybių geopolitikos bruožai. XX amžius. Vilnius, 2005; *Zalys V.* Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940). Vilnius, 2007, t. 1.

¹⁰ *Ullman R.* Anglo–Soviet Relations, 1917–1921. II: Britain and the Russian Civil War, November 1918–February 1920. Princeton, 1968; *Debo R.* Mese-tente Glaciale: Great Britain, France and the Question of Intervention in the Baltic, 1918 // *Canadian Journal of History*. 1977, vol. 12, no 1, p. 65–86; *Hovi O.* The Baltic Area in British Policy 1918–1921. Vol. I: From the Compiègne Armistice to the implementation of the Versailles Treaty, 11.11.18–20.1.20. Helsinki, 1980; *Hiden J.* From War to Peace: Britain, Germany and the Baltic States 1918–1921 // *Journal of Baltic Studies*. vol. 19, no 4, p. 371–382; *jo paties: On the Edge of Diplomacy? Britain, the Baltic States and East–West Relations between the Wars* // *Contact or Isolation? Soviet–Western Relations in the Interwar Period. Studia Baltica Stockholmiensia*, no 8, 1991, p. 311–319; *Neil-*

⁵ *Žepkaitė R.* Lietuva tarptautinės politikos labirintuose (1918–1922 m.). Vilnius, 1973.

⁶ *Merkelis A.* Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla. New York, 1964, p. 229; *Čepėnas P.* Naujųjų laikų Lietuvos istorija. Chicago, 1986, t. 2, p. 375–377, 706–707.

⁷ *Rudis G.* Augustinas Voldemaras – nemokėjęs pralaimėti politikas // Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940). Vilnius, 1997, p. 11–69; *Čepas R.* Ministras pirmininkas Mykolas Sleževičius // *Ten pat*, p. 71–117; *Skirius J.* Prof. Augustinas Voldemaras ir tarptautinis Lietuvos valstybingumo įteisinimo procesas // Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940.

klausimo (*Russian Question*) kontekste analizuojama Britanijos politika Baltijos regione. Pabaltijiečių geopolitiniai orientyrai į šių autorių akiratį pakliūdavo gana retai. Tiktai Alfredas Erichas Sennas konceptualioje ir iki šiol aktualumo nepraradusioje Lietuvos valstybingumo įtvirtinimui skirtoje studijoje¹¹ detaliau aptarė lietuvių užsienio politikos prioritetus.

Taigi, turtingoje ir vis sunkiau aprėpiamoje pirmosios modernios Lietuvos Respublikos užsienio politikos istoriografijoje mūsų tyrimui aktualių duomenų nėra daug. Todėl rekonstruojant politinių partijų nuostatas dėl Didžiosios Britanijos daugiausia remiamasi pirminiais šaltiniais. Gausiausia ir informatyviausia jų grupė – Lietuvos ir Britanijos archyvuose saugomi dokumentai. Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau LCVA) esančiuose ministrų kabineto, Užsienio reikalų ministerijos, Lietuvos pasiuntinybės Londone fonduose yra išlikę vyriausybės posėdžių protokolai, atstovų Britanijoje politiniai pranešimai, kiti diplomatiniai dokumentai. Ypač vertingi II ir IV ministrų kabinetų posėdžių protokolai, atspindintys skirtingą įvairių partijų atstovų požiūrį į Britanijos ir Lietuvos santykių pobūdį ir jų perspektyvas.

Jungtinės Karalystės nacionaliniame archyve¹² saugomi dokumentai į Lietuvos

valstybingumo atkūrimo procesą, vyriausybės ir partijų užsienio politikos orientyrus leidžia pažvelgti iš Londono perspektyvos. Užsienio reikalų ministerijos (*Foreign Office*) fonde išlikę Britanijos politinių, karinių misijų Baltijos regione vadovų ir narių, konsulato Kaune darbuotojų pranešimai apie padėtį Lietuvoje, šalies politinių veikėjų ir partijų charakteristikos, britų diplomatų ataskaitos apie susitikimus su lietuvių atstovais Paryžiaus taikos konferencijoje, gausybė kitų įvairaus pobūdžio dokumentų.

Kita reikšminga šaltinių grupė – publikuota dokumentinė medžiaga: partijų programos¹³, istorikų parengti dokumentų rinkiniai¹⁴. Tyrime taip pat remiamasi lietuvių ir britų politinių veikėjų, diplomatų atsiminimais¹⁵ ir modernios Lietuvos valstybės kūrimosi procesą autentiškai atspindinčiais amžininkų dienoraščiais¹⁶, gausia aptariamojo laikotarpio partine spauda.

keli archyvo pavadinimai: „The National Archives of the United Kingdom“ ir „The Public Record Office“. Pastarasis pavadinimas bus naudojamas šiame straipsnyje.

¹³ Lietuvių krikščionių demokratų partijos programa. Petrapilis, 1917; Lietuvių krikščionių demokratų partija. Vilnius, 1915 (Ši programa išspausdinta 1917 m., tačiau, siekiant suklaidinti vokiečių cenzūrą, įrašyti 1915 metai); Lietuvių krikščionių demokratų partijos programa (kairiojo sparno) [leidimo vieta ir laikas nurodyti]; Tautos pažangos partijos programa. Kaunas, 1919; Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijos pamatiniai programos dėsniai ir organizacijos įstatai. Kaunas, 1919.

¹⁴ Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai 1917–1918 [sud. A. Eidintas ir R. Lopata]. Vilnius, 1991; Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918. Lietuvos nepriklausomos valstybės genėzė [sud. E. Gimžauskas]. Vilnius, 2006.

¹⁵ Tallents S. Man and Boy. London, 1943; Galva G. Ernestas Galvanauskas: politinė biografija. Čikaga, 1982; Staugaitis J. Mano atsiminimai [II papildytas leidimas]. Vilnius, 2006;

¹⁶ Römeris M. Dienoraštis: 1919 birželio 21-oji–1920 m. kovo 15-oji [sud. R. Miknys]. Vilnius, 2007.

son K. „That elusive entity British policy in Russia“: the Impact of Russia on British Policy at the Paris Peace Conference // The Paris Peace Conference, 1919: Peace without Victory? ed. M. Dockrill and J. Fisher. Basingstoke, 2001; Alston C. „The Suggested Basis for a Russian Federal Republic“: Britain, Anti-Bolshevik Russia and the Border States at the Paris Peace Conference, 1919 // History. 2006, vol. 91, no 301, p. 24–44.

¹¹ Senn A. E. Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920. Vilnius, 1992. Pirmas knygos leidimas anglų kalba išėjo 1959 metais.

¹² Istorinėje literatūroje sinonimiškai vartojami

Straipsnio tikslas – išanalizuoti Lietuvos politinių partijų nuostatas dėl Didžiosios Britanijos 1918–1919 m. ir nustatyti, kokie geopolitiniai, ekonominiai, ideologiniai veiksniai skatino lietuvius paramos valstybės atkūrimo programai ieškoti šioje didžiojoje Vakarų valstybėje. Pradinė tyrimo chronologinė riba – 1918 m. lapkritis, kai pasibaigus karui Lietuvai atsivėrė perspektyva išsivaduoti iš griežtai apribotos Vokietijos geopolitinės erdvės, formuoti savarankišką užsienio politiką ir įgyti tarptautinės bendruomenės pripažinimą. Įgyvendinti šiuos uždavinius ėmėsi pirmoji Augustino Voldemaro vadovaujama Lietuvos vyriausybė. Baigiamoji tyrimo riba – 1919 m. rugsėjis, kai, Didžiąjai Britanijai pripažinus Lietuvos vyriausybę *de facto*, prasidėjo kokybiškai naujas britų ir lietuvių dvišalių santykių etapas.

Didžiosios Britanijos strateginiai tikslai Baltijos regione ir lietuvių lūkesčiai 1918 m. pabaigoje–1919 m. pradžioje

Siekiant atsakyti į įvade iškeltą klausimą, kodėl į koalicinę vyriausybę susibūrę skirtingų Lietuvos partijų atstovai jau pačioje 1919 m. pradžioje valstybingumo įtvirtinimo viltis ėmė sieti visų pirma su britų, o ne amerikiečių ar prancūzų parama, derėtų išryškinti Londono strateginius interesus Baltijos regione. Baigiantis Pirmajam pasauliniam karui Didžioji Britanija tebebuvo milžiniška imperija, turinti interesų visuose žemynuose. Nors nuo XIX a. vidurio Baltijos regiono kaip tradicinio žaliavų šaltinio britų pramonei reikšmė mažėjo, didėjantis Vokietijos aktyvumas Baltijos jūroje, jos ambicinga laivyno kūrimo programa, admi-

raliteto analitikų nuomone, ėmė kelti realią grėsmę šalies saugumui¹⁷. Todėl prioritetiniu Londono uždaviniu šiame regione tapo Vokietijos įtakos stabdymas. Pasaulinio karo pabaiga Britanijai atvėrė naujas galimybes. 1918 m. spalį britų užsienio reikalų ministerijos Rusijos departamento vadovas Johnas Duncanas Gregory pabrėžė, jog „dabar mes turime sulošti geriausia karta, kai Vokietija kaip varžovė dėl pirmavimo Rytų Europoje ruošiasi išnykti“¹⁸. „Geriausia karta“ patyręs diplomatas, be kita ko, laikė ir Baltijos šalių (Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Suomijos) pripažinimo politiką¹⁹. Taigi, britų projektuojamoje vokiečių eliminavimo iš Baltijos regiono strategijoje atsirado vietos ir Nepriklausomybę paskelbusioms Pabaltijo Respublikoms.

Pažymėtina, kad Britanijos užsienio reikalų ministerijoje Baltijos valstybių ateities perspektyvos buvo vertinamos kur kas palankiau nei kitose valstybinėse žinybose. Tokia pozicija buvo argumentuojama tautų apsisprendimo doktrina, būtinumu atkurti galios pusiausvyrą regione, britų ekonomiais interesais, galimybe susilpninti Rusiją. Užsienio reikalų ministro Arthuro Balfouro manymu, Lietuva, Latvija ir Estija turėjo tapti sudedamąja buferio tarp Vokietijos ir Rusijos dalimi²⁰. Parlamentinis pasekretoris

¹⁷ Sweet D. W. The Baltic in British Diplomacy before the First World War // The Historical Journal, 1970, vol. 13, no 3, p. 455–457.

¹⁸ Didžiosios Britanijos valdžios pozicija Lietuvos atžvilgiu britų politikos Rusijoje kontekste (Didžiosios Britanijos užsienio reikalų žinybos pareigūno memorandumas dėl britų politikos Rusijoje) // Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais..., p. 482.

¹⁹ Ten pat, p. 475–477.

²⁰ Buferio idėją A. Balfouras detalai išdėstė 1918 m. spalio 31 d. memorandumu JAV valstybės sekretoriui Robertui Lansingui. Plačiau žr.: Hovi O. Op. cit., p. 50–51.

(užsienio reikalų viceministras), įtakingas konservatorių partijos veikėjas Robertas Cecilas ir britų ambasadorius Švedijoje Esmė Howardas buvo Baltijos valstybių sąjungos šalininkai. Užsienio reikalų ministerijos poziciją palaikė ir admiralitetas, akcentuodamas strateginę rytinės Baltijos pakrantės uostų (Talino, Rygos, Liepojos) reikšmę Karališkajam laivynui.

Karo ministerija (*War office*) ir karinių pajėgų vadovybė Baltijos valstybių išlikimo galimybes vertino kur kas skeptiškiau. Jau lapkritį planuota teikti joms paramą ginklais ir kitomis karinėmis priemonėmis kovoje prieš bolševikus²¹. Tačiau išlaikyti Nepriklausomybę šios šalys dėl menko ekonominio potencialo ir ribotų galimybių apsiginti, karinių strategų nuomone, negalėjo. Jų požiūrį į Baltijos valstybes kaip integralią Rusijos teritorijos dalį, ko gero, lėmė ne tik išpareigojimai antibolševikinėms rusų pajėgoms, bet ir iš galios balanso principo kylanti tradicinė britų nuostata naujai susikūrusias nedideles šalis vertinti kaip potencialias nusistovėjusios tarptautinės tvarkos griovėjas²².

Didžiosios Britanijos ministras pirmininkas Davidas Lloydas George'as tvirtų nuostatų dėl Baltijos valstybių ateities neturėjo. Viena vertus, jis pritarė Užsienio reikalų ministerijos siūlymui aprūpinti šias šalis karinėmis priemonėmis²³, tačiau jų ateities

²¹ Didžiosios Britanijos kariuomenės generalinio štabo memorandumas dėl britų politikos Rusijos atžvilgiu (ir dėl pagalbos naujosioms Baltijos šalims) // Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais..., p. 540–544.

²² Kissinger G. Diplomacija. Vilnius, 2003, p. 210.

²³ Didžiosios Britanijos vyriausybės atstovų pasitarimo užsienio reikalų žinyboje posėdžio protokolas (svarstyta ir pagalba Baltijos šalims). Posėdžio rezultatų aprobavimas Didžiosios Britanijos karo kabinete // Lie-

perspektyvas siejo su Rusijos problema, kuri turėjo būti sprendžiama Paryžiaus taikos konferencijoje. 1919 m. sausį sužlugo premjero ir JAV prezidento Woodrowo Wilsono iškelta idėja sušaukti visų buvusioje Rusijos imperijos teritorijoje veikusių vyriausybių, tarp jų ir Baltijos šalių atstovus į Taikos konferenciją Princų salose²⁴. Vėliau iniciatyvos dėl Rusijos klausimo sprendimo D. Lloydas George'as nesiėmė, o dėl Baltijos valstybių ateities perspektyvų ir toliau abejojo²⁵. Skirtingi užsienio reikalų ir karo ministerijų konceptai, neapibrėžta ministro pirmininko pozicija sutrukdė 1918 m. pab.–1919 m. pr. suformuoti ilgalaikę Britanijos interesus Baltijos regione užtikrinančią strategiją. Todėl susikoncentruota į trumpalaikių tikslų įgyvendinimą: Vokietijos įtakos ribojimą ir bolševikinės ekspansijos stabdymą. Pastarajam tikslui vykdyti imtasi ir praktinių žingsnių. 1918 m. lapkričio pabaigoje į rytinę Baltijos jūros pakrantę buvo pasiūsta viceadmirolo Edwyno Sinclairo vadovaujama eskadra. Užsienio reikalų ministerijos atstovas Vivianas Bosanquantas buvo įpareigotas užmegzti ryšius su Estijos, Latvijos ir Lietuvos vyriausybėmis ir esant būtinybei suteikti joms paramą ginklais

tuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais..., p. 555.

²⁴ W. Wilsono ir D. Lloydas George'o iniciatyva į vieną konferenciją sušaukti priešingus tikslus puoselėjančius bolševikus, baltųjų rusų judėjimo, buvusios Rusijos imperijos nacionalinių „pakraščių“ atstovus sukėlė daugelio Paryžiaus taikos konferencijoje dirbusių britų diplomatų nepasitenkinimą. Užsienio reikalų ministerijos pasekretoris asistentas Ronaldas W. Grahamas derybų Princų salose idėją pavadino „pačiu beprasmiškiausiu (*fatuous*) pasiūlymu moderniaisiais laikais“. Cit. pagal: Neilson K. Op. cit., p. 83.

²⁵ 1919 m. vasario 19 d. laiške sekretoriui Philipui Kerrui ministras pirmininkas atvirai pažymėjo, jog „mes dar nenusprendėme Estijos, Lietuvos ir Livonijos [Latvijos – A. G.] likimo“. Cit. pagal: Hovi O. Op. cit., p. 127.

bolševikų puolimo atveju²⁶. Sprendimą siųsti eskadrą britai priėmė savarankiškai, nepasitarę su amerikiečiais ir prancūzais. Tai rodytų, jog rytinę Baltijos pakrantę jie laikė savo interesų sfera.

Manytina, kad E. Sinclairo eskadros pasirodymas Pabaltijyje, jos suteikta karinė parama Estijai ir Latvijai galėjo būti viena lietuvių orientacijos į Didžiąją Britaniją paskatą. Užmegzti ryšius su Antantės ir JAV diplomatais bandyta dar karo metu²⁷, o Vokietijai pralaimėjus susisiektas su Sąjungininkais, siekiant pagalbos kovoje prieš bolševikus ir pripažinimo, tapo Valstybės Tarybos ir pirmojo ministrų kabineto politinės darbotvarkės prioritetu²⁸. Vyriausybės 1918 m. lapkričio 30 d. posėdyje konkretinti užsienio politikos orientyrai: pirmiausia oficialius santykius būtina užmegzti su Didžiąja Britanija, Prancūzija, Švedija ir JAV²⁹. Užsibrėžtų tikslų A. Voldemaro vadovaujamam kabinetui pasiekti nepavyko. Gruodį padėtis Lietuvoje komplikavosi. Paskui besitraukiančią vokiečių kariuomenę į krašto gilumą skverbėsi Raudonoji armija. Šiuo kritiniu laikotarpiu ir sužinota apie E. Sinclairo eskadros pasirodymą rytinėje Baltijos pakrantėje³⁰. Kelis kartus į Liepoją vykusiems lietuvių atstovams su viceadmirolu susitikti nepavyko. Tačiau kaip matyti iš delegacijos nario Petro Leonavičiaus pranešimo vyriausybei, vieno eskadros

laivo kapitonui įteiktas memorandumas apie padėtį Lietuvoje ir sužinota, jog britų laivynas suteikė karinę pagalbą Latvijai³¹. Svarbu ir tai, kad šias naujienas išgirdo paskutiniame pirmojo ministrų kabineto posėdyje kartu su J. Vileišiu dalyvavęs vienas probritiškos orientacijos iniciatorių M. Sleževičius. Prielaidą, kad britų laivyno pasirodymas ir pagalba gretimoms šalims paskatino lietuvių valstybininkus konkretinti užsienio politikos prioritetus, patvirtintų ir II koalicinio ministrų kabineto veiklos pradžioje nagrinėti klausimai.

1919 m. sausio 5 d. vyriausybės posėdyje, kuriame dalyvavo ir Valstybės Tarybos prezidiumo nariai, svarstant, kas turėtų atstovauti Lietuvai Paryžiaus taikos konferencijoje, konstatuota, jog šalis dar neturi „jokio aiškaus užsienio politikos plano“³². A. Smetona atkreipė dėmesį, kad Prancūzija „nori sudaryti plačią Lenkiją, bet planas neįvykinamas“. Dėl prolenkiškos politikos lietuviai orientacijos į Prancūziją greičiausiai nelaikė perspektyvia, nors oficialių santykių užmezgimas su šia šalimi laikytas svarbiu besikuriančios Lietuvos diplomatinės tarnybos uždaviniu³³. Tępdami penkioms dienoms ministrų kabinetui jau buvo pateiktas prekybos ir pramonės ministro Jono Šimkaus parengtas projektas, kuriame paramos Nepriklausomybei siūloma ieškoti Didžiojoje Britanijoje. Savo poziciją ministras grindė abipusiais lietuvių

²⁶ Debo R. Op. cit., p. 84.

²⁷ Lopata R. Op. cit., p. 138–142, 171–173.

²⁸ Lietuvos Valstybės Tarybos 1918 11 11 posėdžio protokolas nr. 108, 1918 11 28 posėdžio protokolas nr. 115 // Lietuvos Valstybės Tarybos protokoliai 1917–1918..., p. 387–388, 411.

²⁹ Ministrų Kabineto 1918 11 30 posėdžio protokolas nr. 8 // LCVA, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 18.

³⁰ Vedamasis // Laisvoji Lietuva. 1918, gruodžio 5, p. 1.

³¹ Ministrų kabineto 1918 12 25 posėdžio protokolas // LCVA, f. 923, ap. 1, b. 9, l. 36.

³² Ministrų kabineto 1919 01 05 posėdžio protokolas // Ten pat, b. 24, l. 251.

³³ Bukaitė V. Lietuvos politinių ir diplomatinė santykių su Prancūzija užmezgimas (1918–1920): nepasitikėjimo mainai // Lietuvos istorijos studijos. 2011, t. 27, p. 61.

ir britų ekonominiiais interesais. Lietuva plačiai Britanijos rinkai galėjo pasiūlyti paklausių žaliavų (medienos, grūdų ir kt.), o Londonas – aprūpinti šalies pramonei atkurti reikalingomis medžiagomis ir priemonėmis³⁴. Prekyba turėjo vykti per Liepoją, kuri, J. Šimkaus nuomone, turėjo priklausyti Lietuvai. Pažymėtina, kad uosto priklausomybės klausimas sukėlė karštas vyriausybės narių diskusijas. Tokią projekto nuostatą kritikavo Aleksandras Stulginskis ir V. Čepinskis, o J. Šimkų parėmė M. Sleževičius ir Petras Leonas. Pastarasis argumentavo, jog „Klaipėda yra uostas per silpnas“, todėl Liepoja atsikuriančiai valstybei būtina³⁵. Vasario mėnesį Paryžių pasiekęs A. Voldemaras pokalbyje su britų karinės misijos Prancūzijoje atstovu generolu Spearsu taip pat pabrėžė, jog svarbiausias Lietuvos uostas turėtų būti Liepoja, o ne Klaipėda, kuri vis dėlto į atsikuriančios valstybės teritoriją taip pat turėjo įeiti³⁶. Šios diskusijos išryškino ne tik nemažas kai kurių šalies politinių lyderių ambicijas, bet ir vieną svarbiausių probritiškos orientacijos kliuvinių: neturėdama uosto Lietuva negalėjo su Britanija palaikyti visaverčių ekonominių santykių ir sulaukti taip reikalingos karinės paramos.

³⁴ Ministrų kabineto 1919 01 10 ir 1919 01 23 posėdžių protokolai // LCVA, f. 923, ap. 1, b. 24, l. 226–227, 243–244.

³⁵ Ministrų kabineto 1919 01 10 posėdžio protokolas // Ten pat, l. 244.

³⁶ **General Spears to General Wilson**, 26 February 1919 // Foreign Office (toliau FO) 608/198/3428, Public Record Office (toliau PRO). Britų Užsienio reikalų ministerijoje jau nuo 1918 m. pabaigos svarstyta galimybė prijungti Klaipėdą prie Lietuvos. Ministerijos analitikų nuomone, dalis šaliai reikalingų prekių galėjo būti gabenama ir per Latvijai priklausančią Liepoją, tačiau svarbiausiu uostu turėjo tapti Klaipėda. Žr.: FO Memorandum 'Russia', printed 20 January 1919 // FO 608/196/596, PRO.

Kritiška Lietuvos politinė ir ekonominė padėtis 1919 m. pradžioje vertė lietuvių partinius lyderius svarstyti ir Britanijos protektorato galimybę³⁷. M. Sleževičiaus pozicija, kad dėl Vokietijos ir Rusijos grėsmės Lietuvai reikalinga Londono globa, parėmė ne visi vyriausybės nariai. LKDP atstovai A. Stulginskis ir Valdemaras Čarneckis protektorato idėjai nepritarė, teigdami, kad tokį sprendimą gali priimti tik Steigiamasis Seimas. Ministras pirmininkas kolegas ramino pabrėždamas, jog „gal būt, kad santykiai su Anglija neįeis į protektorato formą“³⁸. Taigi, nors protektorato idėja visuotinio pritarimo nesulaukė, projektuojamo probritiško vyriausybės užsienio politikos kurso niekas nekvestionavo. Derėtų atkreipti dėmesį, kad orientacijos į Britaniją klausimas buvo svarstomas dviejuose ministrų kabineto posėdžiuose, kuriuos skyrė beveik dvi savaitės (sausio 10 ir 23). Ši aplinkybė leistų kelti prielaidą, kad tokie nuostatai neprieštaravo ir į vyriausybę savo atstovus delegavusios partijos, nes antrajame posėdyje alternatyvų premjero užsienio politikos programai pasiūlyta nebuvo. Partijoms, kurios tuo metu buvo tik negausios bendraminčių intelektualų grupės, dalyvavimas vyriausybės veikloje buvo bene vienintelė galimybė prisidėti prie šalies užsienio politikos formavimo.

Lietuvos politinių lyderių orientacija į Londoną nereiškė, kad atsisakoma ieškoti paramos kitų didžiųjų Vakarų valstybių sostinėse. Kaip matyti iš Juozo Skiriaus tyrimų, 1918 m. pab.–1919 m. pr. lietuvių veikėjai

³⁷ Tokioje pat padėtyje atsidūrusios Estijos karių pajėgų kūrėjas Johanas Laidoneris 1918 m. gruodžio 13 d. Britanijos protektorato prašė E. Sinclairo ir V. Bosanquento, tačiau šie, neturėdami instrukcijų iš Londono, nieko neatsakė. Žr. *Hovi O.* Op. cit., p. 94.

³⁸ Ministrų kabineto 1919 01 23 posėdžio protokolas // LCVA, f. 923, ap. 1, b. 24, l. 227.

energingai bandė užmegzti santykius su JAV atstovais įvairiose Europos valstybėse³⁹. Siekį suartėti su šia valstybe lėmė ne vienas veiksnys. Būtent prezidentas W. Wilsonas *Realpolitik* praktikos persmelktai Europai pasiūlė tautų apsisprendimo doktriną, Lietuvos Nepriklausomybę rėmė gausi Amerikos lietuvių bendruomenė, išpūdi darė milžiniškas JAV ekonomines potencialas. A. Stulginskis 1919 m. sausio 10 d. vyriausybės posėdyje siūlė siekti ne Didžiosios Britanijos, o JAV protektorato⁴⁰, bet jo iniciatyvos niekas nepalaikė. Manytume, kad Londono strateginį suinteresuotumą Baltijos regionu demonstruojančios E. Sinclairo eskadros pasirodymas Pabaltijyje ir aktyvaus ekonominio bendradarbiavimo perspektyva skatino lietuvius pirmenybę teikti Didžiajai Britanijai.

Taigi, jau 1919 m. pradžioje bandyta konceptualizuoti Lietuvos užsienio politikos prioritetus. Lietuvių siekiai apsiginti nuo bolševikų ir išsivaduoti iš priklausomybės nuo vokiečių sutapo su Londono strateginiais tikslais, o britų užsienio reikalų ministerijoje netgi brandinta idėja pripažinti ir paremti atsikuriančią valstybę. Tai liudytų, jog koalicinė M. Sleževičiaus vyriausybė pasirinko perspektyvų užsienio politikos kursą. Tačiau jį realizuoti trukdė įvairios aplinkybės. Visų pirma britams trūko patikimos informacijos apie padėtį šalyje, tai žinojo ir patys lietuviai⁴¹. Kaip matyti iš karo ministerijos dokumentų,

³⁹ *Skirius J.* Lietuvos užatlantės diplomatija 1918–1929: santykių su JAV politiniai ir ekonominiai aspektai. Vilnius, 1995, p. 22–30.

⁴⁰ Ministrų kabineto 1919 01 10 posėdžio protokolas // LCVA, f. 923, ap. 1, b. 24, l. 243.

⁴¹ Ministrų kabineto 1919 12 25 posėdžio protokolas // Ten pat, b. 9, l. 36.

1919 m. pradžioje Lietuvos vyriausybė vis dar apibūdinama kaip visiškai nuo vokiečių priklausomas marionetinis darinys⁴². Tiesa, ministerijos balandžio mėnesio memorandumė akcentuojama, kad provokišką Lietuvos vyriausybės orientaciją lemia Lenkijos ir Sovietų Rusijos grėsmė ir Antantės paramos stygius⁴³. Kenkė Lietuvai ir A. Voldemaro ir Juozo Gabrio tarpusavio rietenos Paryžiaus taikos konferencijoje. Pasak britų užsienio reikalų viceministro Charleso Hardinge'o, „čia [Paryžiuje – A. G.] yra daug tarpusavyje konkuruojančių lietuvių atstovų, bet nėra nei vieno, su kuriuo būtų galima drąsiai derėtis“⁴⁴. Tikrai balandį vyriausybei pradėjus gauti informaciją iš pagaliau Londoną pasiekusio V. Čepinskio⁴⁵, o į šalį atvykus pirmiesiems britų pareigūnams, lietuvių politikams atsivėrė galimybės imtis įgyvendinti nuo metų pradžios formuotą orientacijos į Didžiąją Britaniją programą.

Nuo protektorato paieškų iki tarpvalstybinių santykių užmezgimo: Lietuvos partijų orientacijos į Britaniją geopolitiniai ir ideologiniai aspektai (1919 m. balandis–rugsėjis)

1919 m. kovą po ilgų svarstymų britų vyriausybė priėmė sprendimą atšaukti savo

⁴² War Office Memorandum „Appreciation of the Internal Situation in Russia“, Printed 12 January 1919 // FO 608/196/579, PRO.

⁴³ War Office Memorandum „Appreciation of the Internal Situation in Russia“, Printed 25 April 1919 // FO 608/196/8933, PRO.

⁴⁴ Lord Hardinge minute, c. 2 May 1919, on Kimens to Balfour, 21 April 1919 // FO 608/197/8527, PRO.

⁴⁵ V. Čepinskis ir K. Bizauskas dėl įvairių kliūčių į Didžiąją Britaniją atvyko tikrai 1919 m. kovo 21 d. Žr. V. Čepinskio 1919 04 05 pranešimas J. Šauliui nr. 13 // LCVA, f. 648, ap. 1, b. 1, l. 23.

kariuomenę iš Šiaurės Rusijos. Atsisakius tiesioginės intervencijos, pasitenkinta karine ir materialine parama prieš bolševikus kovojantiems baltagvardiečiams. Balandžio 16 d. parlamente pristatydamas naująjį užsienio politikos kursą D. Lloydas George'as pažymėjo, kad bus remiamos ne tik anti-bolševikinės rusų jėgos, bet ir tarp Baltijos ir Juodosios jūrų susikūrusios Rusijos „pakraščių“ valstybės⁴⁶. Ministro pirmininko pareiškimas išryškino Londono strategijos vidines kolizijas. Vienu metu pagalba žadėta ir „vieningą nedalomą Rusiją“ atkurti siekiantiems „baltiesiems“, ir nepriklausomybę paskelbusiems buvusios imperijos „pakraščiams“. A. Balfouras šią problemą įvardijo kaip britų Rusijos politikos „esminį nesuderinamumą“ (*essential inconsistency*), bet jokių sprendimo būdų nepasiūlė⁴⁷. Kita vertus, oficiali paramos deklaracija buvo paranki Baltijos valstybėms. Balandį į Estiją, Latviją ir Lietuvą nuspręsta siūsti pulkininko Stepheno Tallentso vadovaujamą britų politinę⁴⁸, o gegužę – generolo leitenanto Huberto Gougho karinę misiją⁴⁹. Ypač svarbus Britanijos atstovų atvykimas buvo Londono dar nepripažintai Lietuvai.

Užsienio reikalų ministerijos iniciatyva, dar prieš misijoms pasirodant Pabaltijyje, balandžio mėnesį į Lietuvą atvyko britų ambasados Kopenhagoje darbuotojas Herber-

tas Grantas Watsonas. Pirmosiose Londonui siųstose ataskaitose diplomatas kvestionavo Vakaruose įsigalėjusį požiūrį, kad Lietuvos valdžios orientacija provokiška. Jo teigimu, šalies politinis elitai aiškiai suvokė Vokietijos siekius išlaikyti atsikuriančiai valstybei savo įtaką, o gyventojų daugumą sudarantys ūkininkai „niekada nepamirš“ žiaurios ir alinančios vokiečių okupacinės politikos⁵⁰. Akcentuodamas ekonominę šalies priklausomybę nuo Berlyno ir varganą kariuomenės būklę, H. Grantas Watsonas siūlė Lietuvai suteikti nedidelę paskolą⁵¹. Antivokiškas Lietuvos vyriausybės ir visuomenės nuotaikas pranešimuose Užsienio reikalų ministerijai pabrėžė ir S. Tallensas⁵². Misijų pareigūnai taip pat atkreipė dėmesį į lietuvių politikų norą kuo greičiau užmegzti su Britanija glaudžius politinius ir ekonominius santykius⁵³. Vienas LKDP lyderių Lietuvos Tarybos vicepirmininkas Justinas Staugaitis birželį Paryžiuje įvykusio susitikimo su Baltijos komisijos pirmininku E. Howardu metu pabrėžė, kad koalicinė Lietuvos vyriausybė ne tik tikisi Didžiosios Britanijos paramos, bet ir yra pasiruošusi vykdyti tokią politiką, kokią patars Londonas⁵⁴.

⁵⁰ Grant Watson to Earl Curzon, 8 May 1919 // FO 608/198/11532, PRO.

⁵¹ Grant Watson to Earl Curzon, 22 April 1919 // FO 608/197/9672; Grant Watson to Earl Curzon, 15 July 1919 // FO 608/199/17098, PRO.

⁵² Colonel Tallents to Earl Curzon, 16 July 1919 // FO 371/3615/109202; Colonel Tallents to Earl Curzon, 23 September 1919 // FO 371/3609/136978, PRO.

⁵³ Grant Watson to Earl Curzon, 22 April 1919 // FO 608/197/9672; Colonel Tallents to FO, 18 June 1919 // FO 608/198/13507; Colonel Tallents to Earl Curzon, 16 July 1919 // FO 371/3615/109202, PRO.

⁵⁴ E. Howard minute 2 July 1919 // FO 608/199/14200, PRO. Atsiminimuose aprašydamas susitikimą su E. Howardu J. Staugaitis siekio vykdyti Londonui priimtina politiką neminėjo, tiksliai pabrėžė,

⁴⁶ Hovi O. Op. cit., p. 111.

⁴⁷ Neilson K. Op. cit., p. 91–92.

⁴⁸ E. H. Carr minute, c. 5 August 1919, on Decypher of telegram from General Gough, Helsingfors to Mr. Balfour, 1 August 1919 // FO 608/199/17032, PRO; Tallents S. Op. cit., p. 302–303.

⁴⁹ H. Gougho vadovaujama karinė misija buvo skirta ne tik Baltijos valstybėms, bet ir Suomijai. Žr. Instructions for British Military Mission to Finland and the Baltic States, 3 June 1919 // FO 608/199/11595, PRO.

Lietuvos politinio elito orientaciją į Didžiąją Britaniją sąlygojo tuometinės geopolitinės realijos. Į šalį atvykus Londono siųstų misijų atstovams tebevyko kovos su Raudonąja armija, aštrėjo konfliktas su Lenkija dėl Vilniaus, valstybė ekonomiškai buvo priklausoma nuo Vokietijos. Metų viduryje lietuvių diplomatams buvo žinoma, kad JAV palaiko „vieningos ir nedalomos Rusijos“ idėją⁵⁵, o Lenkiją remianti Prancūzija jau atvirai kritikuota oficiozinėje ir partinėje spaudoje⁵⁶. Pažymėtina, jog britai nuo pat Lenkijos ir Lietuvos karinio konflikto pradžios stengėsi užimti neutralią poziciją ar net palaikyti silpnesniąją pusę. Sąjungininkų nustatytas demarkacijos linijas nuolat pažeidinėjančius lenkus A. Balfouras liepos mėnesį siūlė stabdyti jėgą⁵⁷, o S. Tallentsas Užsienio reikalų ministeriją ragino aktyviau paremti lietuvius⁵⁸. Į britų palankumą Lietuvai dėmesį atkreipė gegužę vyriausybės posėdyje dalyvavęs šalies delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje vicepirmininkas Tomas Naruševičius⁵⁹, o pasiuntinybė Londone tai pabrėždavo

kad lietuvių politikai norėtų orientuotis į Didžiąją Britaniją. Žr.: *Staugaitis J.* Op. cit., p. 275–277.

⁵⁵ *Skirius J.* Lietuvos užatlantės diplomatija..., p. 34–37. V. Čepinskis ir K. Bizauskas, remdamiesi britų Užsienio reikalų ministerijoje gauta informacija, gegužės pabaigoje pranešė vyriausybei, kad JAV neremia Lietuvos nepriklausomybės. Žr. V. Čepinskio ir K. Bizausko 1919 05 27 pranešimas ministrui pirmininkui nr. 116 // LCVA, f. 648, ap. 1, b. 1, l. 37–38.

⁵⁶ *Vedamasis // Lietuva. 1919, liepos 26, p. 1; Protesto demonstracija Kaune // Ten pat, 1919, rugpjūčio 19, p. 1–2; Mūsų taikos delegacijos darbai // Saulėtekis. 1919, liepos 20, p. 1; Politikos demonstracija // Darbas. 1919, rugpjūčio 21, p. 1.*

⁵⁷ *Senn A. E.* Op. cit., p. 101.

⁵⁸ Colonel Tallents to Earl Curzon, 23 September 1919 // FO 371/3609/136978, PRO.

⁵⁹ Ministrų kabineto 1919 05 31 posėdžio protokolas // LCVA, f. 923, ap. 1, b. 24, l. 52.

nuolat⁶⁰. Manytina, jog būtent pastarojoje institucijoje kilo iniciatyva siekti Britanijos protektorato.

V. Čepinskis ir K. Bizauskas (tuomet ėjęs Valstybės Tarybos prezidiumo sekretoriaus pareigas) dalyvavo ir sausio mėnesio vyriausybės posėdžiuose, kai Britanijos globos idėja buvo iškelta pirmą kartą. Grįžti prie jos Lietuvos atstovus Londone skatino atsikuriančiai valstybei nepalankiai besiklostanti tarptautinė politinė konjunktūra. 1919 m. birželį. Sąjungininkų Aukščiausioji Taryba⁶¹ admirolo Aleksandro Kolčiako vadovaujamai antibolševikinių rusų pajėgų vyriausybei nusprendė suteikti faktinį pripažinimą. Neatmesdamas Sąjungininkų reikalavimo pripažinti buvusios imperijos „pakraščiuose“ susikūrusių valstybių autonomiją, o jų ateities santykius su Rusija spręsti konsultuojantis su Tautų Sąjunga, birželio 4 d. notoje Aukščiausiajai Tarybai A. Kolčiakas apdairiai pažymėjo, jog šių klausimų galutinis sprendimas – tai Rusijos Steigiamojo susirinkimo kompetencija. V. Čepinskio ir K. Bizausko nuomone, admirolo ir jo aplinkos nuostatos kėlė aki-vaizdžią grėsmę Lietuvos valstybingumui. Todėl, anot jų, „geriausias išėjimas Lietuvai būtų pasiūlyti Anglijai protektoratą ar mandatą ant mūsų ir apvilkti tai slaptosios sutarties forma, kad įgavus didelį „kozirį“ prieš Kolčiaką, lenkus ar vokiečius“⁶². Kaip

⁶⁰ V. Čepinskio ir K. Bizausko 1919 05 27 pranešimas ministrui pirmininkui nr. 116 // LCVA, f. 648, ap. 1, b. 1, l. 1; V. Čepinskio ir K. Bizausko 1919 06 07 pranešimas ministrui pirmininkui nr. 165 // Ten pat, l. 50; V. Čepinskio ir K. Bizausko 1919 06 18 pranešimas ministrui pirmininkui nr. 201 // Ten pat, l. 53, 57.

⁶¹ Į Sąjungininkų Aukščiausiąją Tarybą įėjo JAV, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Italijos vyriausybės vadovai.

⁶² V. Čepinskio ir K. Bizausko 1919 06 18 pranešimas ministrui pirmininkui nr. 201 // LCVA, f. 648, ap. 1, b. 1, l. 56–57.

matyti, nebuvo pamirštas ir Lenkijos bei Vokietijos Lietuvos valstybingumo atkūrimo programai keliamas pavojus. Galimą diplomatinės akcijos sėkmę V. Čepinskis ir K. Bizauskas grindė prielaida, jog „Anglija ar tik ne vienatinė iš Alijantų, kuri mus palaiko“⁶³. Taigi, nors A. Kolčiako vyriausybę pripažino ir Londonas, Lietuvos atstovai būtent su britų globa siejo Nepriklausomybės įtvirtinimo viltis.

Lietuvos vyriausybė Didžiosios Britanijos protektorato klausimą svarstė rugpjūčio mėnesį, kai iš Londono į Kauną atvyko V. Čepinskis. Siekti britų globos lietuvių partinius lyderius vertė ir komplikuota tuometinė Lietuvos finansinė padėtis⁶⁴. Greičiausiai todėl rugpjūčio 15 d. ministrų kabineto posėdyje diskutuota ne tik dėl protektorato, bet ir geležinkelių, telegrafo linijų, kitų koncesijų suteikimo Britanijai. Pažymėtina, kad sausio mėnesio posėdžiuose akcentuotą dvišalio britų ir lietuvių ekonominio bendradarbiavimo perspektyvą papildė Lietuvos, kaip tarpininkės tarp Rytų ir Vakarų, tilto į neaprėpiamą Rusijos rinką konceptas. M. Sleževičiaus teigimu, Lietuva Londoną turėjo dominti dėl patogių prekybos kelių, kuriais iš Rusijos gilumos į rytinės Baltijos pakrantės uostus būtų galima gabenti medieną⁶⁵. Premjerą papildęs LSDP lyderis Steponas Kairys

⁶³ Ten pat, l. 57.

⁶⁴ 1919 m. gegužę pasibaigus iš Vokietijos gautai 100 mln. markių paskolai, valstybės tarnautojams po kelis mėnesius vėluodavo algos arba jos būdavo mokamos prekėmis. Dėl naujos paskolos lietuviai ne kartą kreipėsi ir į Britanijos politinės misijos Pabaltijyje pareigūnus, ir į britų diplomatus Paryžiuje. Žr.: Colonel Tallents to FO, 18 June 1919 // FO 608/198/13507; E. Howard minute 20 June 1919 // FO 608/197/13212; E. Howard minute 2 July 1919 // FO 608/199/14200, PRO.

⁶⁵ Ministrų kabineto 1919 08 15 posėdžio protokolas // LCVA, f. 923, ap. 1, b. 57, l. 73.

pabrėžė, kad britams reikia suteikti koncesijas geležinkelio linijoms, kurios siekia Rusiją. O TPP atstovas Liudas Noreika siūlė suteikti koncesiją Klaipėdos uostui, nes tai padėtų jį greičiau prijungti prie Lietuvos. Apibendrindamas diskusijas M. Sleževičius akcentavo britų globos reikšmę tarptautinei Lietuvos padėčiai: „Susidėję su Anglija pakilsim kitų valstybių akyse, kurios taip pat bus priverstos skaitytis su mumis.“⁶⁶ Galiausiai nutarta balsuoti. V. Čepinskio iniciatyvai siekti Britanijos protektorato pritarė ministras pirmininkas, socialdemokratai S. Kairys ir Juozas Paknys, TPP atstovai Juozas Tūbelis ir Jokūbas Šernas, nepartinis J. Šimkus ir santarietis P. Leonas (iš viso 7). Keturi vyriausybės nariai: liaudininkas J. Vileišis, TPP atstovas L. Noreika, krikščionys demokratai A. Stulginskis ir V. Čarneckis, susilaikė, prieš nebalsavo niekas. Už koncesijų suteikimą britams balsavo devyni, prieš – du (J. Vileišis ir V. Čarneckis) kabineto nariai. Taigi, koalicinė Lietuvos vyriausybė balsų dauguma pritarė ir protektorato siekiui, ir koncesijų suteikimui.

Ar V. Čepinskis bandė realizuoti ministrų kabineto nutarimą ir kreipėsi į Didžiosios Britanijos valdžios institucijas, nežinoma. Jungtinės Karalystės Nacionaliniame archyve nepavyko rasti jokių tai patvirtinančių dokumentų, nors jau nuo 1919 m. vidurio Lietuvos atstovų oficialūs kreipimaisi, notos, memorandumai, kiti diplomatiniai dokumentai buvo tvarkingai registruojami ir dauguma yra išlikę Užsienio reikalų ministerijos Šiaurės departamento arba britų delegacijos Paryžiaus taikos konferencijoje archyvinėse bylose. Pirmojoje po sugrįžimo į Londoną vyriausybei pasiūstoje ataskaito-

⁶⁶ Ten pat, l. 74.

je⁶⁷ V. Čepinskis, išvardydamas Užsienio reikalų ministerijai įteiktus diplomatinis dokumentus, kreipimosi dėl protektorato taip pat nepaminėjo. Pesimistinis Lietuvos atstovo pranešimo turinys leistų kelti dvi prielaidas: arba V. Čepinskis, sužinojęs, kad artimiausiu laiku britai nesirengia Lietuvai suteikti net nedidelės paskolos, nematė prasmės prašyti protektorato, arba apie tai užsiminė neoficialiai ir gavo neigiamą atsakymą. Manytume, kad pirmoji prielaida realesnė, nes apie neigiamą atsakymą pasiuntinys greičiausiai būtų užsiminęs pranešime vyriausybei, o britų diplomatų ataskaitose, kuriose paprastai atsispindėdavo ir neoficialių pokalbių turinys, būtų pažymėta, jog Lietuvos atstovas domėjosi, ar Londonas sutiktų globoti jo šalį.

Protektorato paieškos rodė, kad lietuvių partiniai lyderiai aiškiai suvokė atsikuriančiai valstybei kylančias geopolitines grėsmes ir abejojo, ar pavyks vieniems patiems įtvirtinti paskelbtą Nepriklausomybę. Tačiau suvokti Londono diplomatijos subtilybes jiems sekėsi sunkiai. Didžioji Britanija, nors ir atsisakiusi „puikiosios izoliacijos“ doktrinos, tradiciškai vengė imtis įsipareigojimų, galėjusių apriboti veikimo laisvę ar net įvelti į konfliktus su kitomis didžiosiomis valstybėmis. Todėl Lietuvos, kaip ir kitų Baltijos valstybių globos idėja jai nebuvo priimtina.

Lietuvos partinio elito atstovų pareiškimai rodytų, jog orientacijos į Didžiąją Britaniją kursas aptariamam laikotarpiu buvo grindžiamas ir ideologinėmis vertybėmis⁶⁸.

⁶⁷ V. Čepinskio 1919 10 06 pranešimas ministrui pirmininkui nr. 511 // LCVA, f. 648, ap. 1, b. 1, l. 78–85.

⁶⁸ Pažymėtina, kad, remiantis ideologinėmis vertybėmis, paprastai formuojamos partijų programinės nuostatos. Tačiau Lietuvos partijų programose greičiau-

Minėtų 1919 m. sausio mėnesio diskusijų ministrų kabinete metu M. Sleževičius pabrėžė, kad britų globa nekeltų pavojaus lietuvių tautos egzistencijai: „<...> noras mus nutautinti bus ir pas rusus ir pas vokiečius. Geriausiu gynėju šituo žvilgsniu mums gali būti Anglija.“⁶⁹ E. Howardo birželį Paryžiuje paklaustas, kodėl Lietuva norėtų orientotis į Didžiąją Britaniją, LKDP lyderis J. Staugaitis pirmiausia pažymėjo, jog „anglai moka gerbti kitų tautų tautinius ir kultūrinius idealus“⁷⁰. Socialdemokratas V. Čepinskis į britų globą žvelgė per marksistinės doktrinos prizmę: „Mums [Didžiosios Britanijos protektoratas – A. G.] būtų iš visų galimų išėjimų geriausias; žinoma, mes būtume eksploatuojami, bet, mums rodos, kiekvienas lietuvis sutiks, kad Anglijos eksploatacija niekuomet nebus mums taip pavojinga, kaip „brolių“ lenkų, rusų ar vokiečių.“⁷¹ XIX–XX a. pr. etnopolitinius procesus Lietuvoje tyrinėjančių istorikų darbuose⁷² atskleista,

siai dėl valstybės valdymo patirties stygiaus užsienio politikai dėmesio beveik neskirta ir apsiribota nuoroda, jog ryšius su kitomis valstybėmis nustatys Steigiamasis Seimas. LSDP programoje pažymėta, kad santykius su kitomis šalimis partija „nustato federacijos pamatais“. Žr.: Lietuvių krikščionių demokratų partijos programa. Petrapilis, 1917, p. 2; Lietuvių krikščionių demokratų partijos programa (kairiojo sparno) [leidimo vieta ir laikas nenurodyti], p. 3; Tautos pažangos partijos programa // Tautos pažangos partija: istorijos bruožai 1916–1924 metai (pagal J. Jakštą). Vilnius, 1995, p. 30; Lietuvos socialdemokratų partijos programa // LCVA, f. 394, ap. 1, b. 456, l. 34.

⁶⁹ Ministrų kabineto 1919 01 23 posėdžio protokolas // Ten pat, f. 923, ap. 1, b. 24, l. 227.

⁷⁰ *Staugaitis J.* Op. cit., p. 276.

⁷¹ V. Čepinskio ir K. Bizausko 1919 06 18 pranešimas ministrui pirmininkui nr. 201 // LCVA, f. 648, ap. 1, b. 1, l. 57.

⁷² *Miknys R.* Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t. 10. Vilnius, 1995; *jo paties*: Liberalizmas, demokratija ir Lietuva idėja XIX a. pabaigoje – XX a. pra-

kad dešiniosios (krikščionys demokratai, tautiniai demokratai⁷³) ir kairiosios (LSDP ir Lietuvos demokratų partija⁷⁴) partijos politiniame lietuvių tautinio judėjimo etape projektavo skirtingus modernios tautinės valstybės modelius. Pirmosios siekė kurti etniniais principais paremtą valstybę, kurioje dominuotų lietuviai, o antrosios – visų etnografinėje Lietuvoje gyvenančių tautų lygiateisiškumu pagrįstą valstybingumą. M. Sleževičiaus, J. Staugaičio ir V. Čepinskio pareiškimai leistų daryti prielaidą, jog orientacija į Didžiąją Britaniją ar net Londono globa buvo priimtina tiek etninį tautiškumą (lietuvybę) pamatine ideologine vertybe pripažįstantiems pažangiečiams ir krikščionims demokratams, tiek tautų lygybę, socialinį teisingumą akcentuojantiems liaudininkams ir socialdemokratams. Lietuvos partinių lyderių nuostata, kad anglų globa nekeltų grėsmės tautiniams ir pilietiniams idealams, galėjo lemti ir

džioje // Istorijos akiračiai. Vilnius, 2004, p. 445–462; *jo paties*: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo tradicija lietuvių tautinio judėjimo politinėje programoje (teorinis ir praktinis aspektai) // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicija ir tautiniai naratyvai [sud. A. Bumblauskas ir G. Potašenko]. Vilnius, 2009, p. 118–143; *Motieka E.* Didysis Vilniaus Seimas // Lietuvių atgimimo istorijos studijos, t. 11; *jo paties*: Lietuvos pilietinės visuomenės modelis M. Riomerio veikale „Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą“ // Mykolo Riomerio mokslas apie valstybę. Vilnius, 1997, p. 82–109; *Lopata R.* Op. cit.

⁷³ Apie „Viltį“, o vėliau apie „Vairą“ būrę tautiniai demokratai 1917 m. Rusijoje įsteigė Tautos pažangos partiją. Žr. Tautos pažangos partija: istorijos bruožai 1916–1924 metai..., p. 3–9.

⁷⁴ 1915 m. į Vilnių išgungus vokiečių kariuomenei, Lietuvos demokratų partija faktiškai nustojo egzistuoti. Dalis jos veikėjų 1917 m. Rusijoje įsteigė LSDP, o 1918 m. Lietuvoje atkūrė LVS. Žr.: *Miknyš R.* Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais..., p. 14–15; *Stakeliūnaitė D.* Liaudininkai koalicioniuose žaidimuose (1918 m. gruodis–1919 m. spalį) // Darbai ir dienos, 1998, nr. 7 (16), p. 121.

fundamentalūs Britanijos imperijos vidinės sanklodos pokyčiai Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje, kai Airijai ir dominijoms buvo suteiktos plačios savivaldos teisės.

Koalicinei vyriausybei svarstant Britanijos protektorato klausimą, Londone imtasi spręsti Lietuvos pripažinimo problemą. 1919 m. rugpjūčio 18 d. laiške A. Balfourui užsienio reikalų ministro pareigas einantis G. Curzonas⁷⁵ siūlė suteikti faktinį pripažinimą Lietuvos vyriausybei. Anot jo, nebuvo „jokios priežasties, kodėl Estija ir Latvija turėtų būti labiau privileijuotoje padėtyje“⁷⁶. Neabejotina, jog šį sprendimą sąlygojo Lietuvai palankūs Britanijos misijų pareigūnų Baltijos valstybėse pranešimai, o įtakos galėjo turėti ir pačių lietuvių susitikimų su britų diplomatais metu deklaruotas siekis orientuotis į Londoną. 1919 m. rugsėjo 24 d. Didžioji Britanija oficialiai pripažino Lietuvos vyriausybę *de facto*. Pažymėtina, kad kaip tik tuo laikotarpiu britai svarstė visų Baltijos valstybių pripažinimo *de jure* ir galimų jų derybų dėl taikos su Sovietų Rusija klausimus. Po ilgų diskusijų rugsėjo 25 d. karo kabinetas (*War Cabinet*) Estijos, Latvijos ir Lietuvos vyriausybės nutarė informuoti, jog suteikti *de jure* pripažinimo Britanija dar nėra pasirengusi, o dėl taikos su sovietais apsispręsti turi pačios Baltijos šalys. Taip pat buvo pažymėta, kad bolševikų puolimo atveju Londonas būtų pasirengęs iš naujo apsvarstyti savo sprendimą⁷⁷. Kaip matyti,

⁷⁵ G. Curzonas 1919 01–10 užsienio reikalų ministro pareigas ėjo vietoje į Paryžiaus taikos konferenciją išvykusio A. Balfouro.

⁷⁶ Earl Curzon to A. Balfour, 18 August 1919 // FO 608/199/18106, PRO.

⁷⁷ Extract from the Minutes of a Meeting of the War Cabinet, September 25 1919 // FO 371/3616/139600

Didžioji Britanija, kurios prestižas ir įtaka Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje buvo nekvestionuojami, ir toliau vengė išipareigojimų Pabaltijo respublikoms⁷⁸.

Lietuvoje Didžiosios Britanijos pripažinimas buvo pasitiktas džiaugsmingomis demonstracijomis. Oficiozinė ir partinė spauda sveikino Londono sprendimą, žadėdama jį įrašyti į lietuvių tautos atgimimo istoriją „aukso raidėmis“⁷⁹. Britų diplomatų atskaitose vyriausybei buvo akcentuojamas nepaprastai išaugęs Britanijos autoritetas Lietuvoje. Pranešime G. Curzonui užsimindamas apie būsimus rinkimus į Steigiamąjį Seimą S. Talletsas pabrėžė, kad nesvarbu, kuri partija juos laimės, probritiškas užsienio politikos kursas, kurį inicijavo buvusioji M. Sleževičiaus vyriausybė, nesikeis⁸⁰.

Taigi, Britanija pirmoji iš didžiųjų Vakarų valstybių oficialiai pripažino Lietuvą *de facto*. Tai rodė, kad 1919 m. pradžioje M. Sleževičiaus vyriausybė, siekdama užtikrinti nacionalinius interesus, ėmėsi formuoti tinkamą užsienio politikos strategiją. Jos šerdimi buvusią orientaciją į Londoną palaikė visos koalicinių ministrų

⁷⁸ Tuometinės Britanijos politikos dvilypumą Baltijos regione savo dienoraštyje iliustratyviai aprašė M. Römeris: „Anglijos vaidmuo, jos veikla ten [Pabaltijyje – A. G.], jos sprendimas – iki šiolei yra labai neaiškūs. Viena ranka lyg remtų tų Baltijos respublikų tautinių vyriausybių formaciją, bet tik viena ranka, nerūžtingai, tarytum sąmoningai norėtų palikti atviras visas galimybes.“ *Römeris M. Op. cit.*, p. 101.

⁷⁹ Anglai pirmieji pripažįsta *de facto* Lietuvos nepriklausomybę (vedamasis) // Lietuva. 1919, rugsėjo 30, p. 1; Demonstracija Kaune rugsėjo 26 dieną // Ten pat, p. 1–2; Vedamasis // Laisvė. 1919, spalio 1, p. 1; A. Žemaitis. (vedamasis) // Ten pat, spalio 4, p. 1; Anglai pripažįsta Lietuvos nepriklausomybę // Darbas. 1919, spalio 1, p. 1; A. Kelmutis. Dirbkime darbą toliau... // Lietuvos ūkininkas. 1919, spalio 3, p. 1–2;

⁸⁰ Colonel Tallets to Earl Curzon, 5 March 1920 // FO 371/3618/186516, PRO.

kabinetų veikloje dalyvavusios partijos. Vis dėlto rugsėjo mėnesį dėl skirtingo požiūrio į kitą pamatinę Lietuvos užsienio politikos problemą – taiką su Sovietų Rusija, vienybė ėmė byrėti, o partijų nuostatos dėl Didžiosios Britanijos – keistis. Tačiau tai jau kito tyrimo tema.

Išvados

Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui Nepriklausomybę paskelbusiai Lietuvai atsivėrė galimybė formuoti savarankišką užsienio politiką ir tapti visateise tarptautinės bendruomenės nare. Orientacija į karą laimėjusius Sąjungininkus (JAV, Didžiąją Britaniją ir Prancūziją) tapo atsikuriančios valstybės užsienio politikos prioritetu. Tačiau nei pripažinimo, nei karinės ar materialinės paramos Lietuva 1918 m. pabaigoje iš Vakarų nesulaukė.

1919 m. sausį koalicinė M. Sleževičiaus vyriausybė konceptualizavo geopolitinius valstybės orientyrus. Projektuojamos ilgalaikės užsienio politikos strategijos šerdimi pasirinkta orientacija į Didžiąją Britaniją. Tokį šalies partinių lyderių sprendimą lėmė Londono suinteresuotumą Baltijos regionu demonstruojančios Karališkojo laivyno eskadros pasirodymas Pabaltijyje, jos suteikta karinė parama Estijai ir Latvijai, taip pat aktyvaus dvišalio britų ir lietuvių ekonominio bendradarbiavimo perspektyva.

Nepaisant Londono Rusijos politikos „esminio nesuderinamumo“, Nepriklausomybės įtvirtinimą sieti visų pirma su Britanijos parama Lietuvos partinį elitą vertė tvirta JAV nuostata remti „vieningos ir nedalomos Rusijos“ atkūrimą ir prolenkiška Prancūzijos politika.

Sąjungininkų Aukščiausiosios Tarybos sprendimas pripažinti A. Kolčiako vyriausybę kaip „visos Rusijos atstovybę“ Lietuvos atstovus Londone – socialdemokratą V. Čepinskį ir krikščionių demokratą K. Bizauską – paskatino grįžti prie sausų ministrų kabineto posėdžiuose pirmą kartą iškeltos Didžiosios Britanijos protektorato idėjos. Jų iniciatyvą parėmė ir vyriausybė, tikėdamasi, kad britų globa apsaugos nuo baltagvardiečių, bolševikų, vokiečių, lenkų grėsmės ir padės tapti Londono „tiltu“ į Rusijos rinką. Manytina, kad ministrų kabineto nutarimo V. Čepinskis dėl britų atsisakymo suteikti finansinę paskolą net nebandė realizuoti.

Diskusijos dėl Didžiosios Britanijos protektorato atskleidė, jog užsienio politikos abėcėlės besimokančiam Lietuvos partiniam elitui buvo nelengva perprasti pamatinius gilias tradicijas turinčios Londono diplomatijos principus. Kad britai nenorėjo

atsisakyti jiems įprastos pasirinkimo laisvės ir įsipareigoti Baltijos valstybėms, parodė jų 1919 m. rugsėjį priimtas nutarimas pačioms Pabaltijo valstybėms spręsti taikos su Sovietų Rusija klausimą.

Lietuvos partinio elito atstovų pareiškimai rodė, kad orientacija į Didžiąją Britaniją buvo grindžiama ir ideologinėmis vertybėmis. Glaudžių tarpvalstybinių santykių užmezgimas ir net britų globa buvo priimtina tiek etninio nacionalizmo principais paremtą valstybingumą kurti siekiančioms dešinioms partijoms, tiek tautų lygiateisiškumu grindžiamos pilietinės visuomenės viziją puoselėjantiems kairiesiems.

Didžiosios Britanijos 1919 m. rugsėjį Lietuvos vyriausybei suteiktas pripažinimas *de facto*, Londono pastangos sureguliuoti konfliktiškus Varšuvos ir Kauno santykius rodė, kad metų pradžioje lietuvių partiniai lyderiai pasirinko optimaliausią tuometinėje tarptautinėje situacijoje užsienio politikos kursą.

PROVISIONS OF FOREIGN POLICY OF LITHUANIAN POLITICAL PARTIES IN THE YEARS 1918–1919: ORIENTATION TOWARDS GREAT BRITAIN

Andrius Grodis

S u m m a r y

The aim of the article is to analyze provisions of Lithuanian political parties towards Great Britain in 1918–1919, what is more, to identify geopolitical, economic and ideological factors that motivated Lithuanians to search the support for the State restoration project in this great Western power.

At the end of the First World War Lithuania (having just regained Independence) attained an opportunity to form an independent foreign policy, in order to become a competent member of the international community. The orientation towards war winners Allies (USA, Great Britain and France) became a priority of foreign policy of the state. However, at the end of 1918 Lithuania didn't gain any recognition, neither military nor financial support from the Western countries.

In January 1919 the coalition government of M. Sleževičius conceptualized geopolitical patterns of the state. The orientation towards Great Britain was chosen as a pivot of a long-term strategy of the formed foreign policy. Such decision was influenced by the interest of London, due to the appearance of Admiral E. Sinclair's squadron at the shores of the Baltic States. Moreover, by its military support to Estonia and Latvia, and having an opportunity of active bilateral British – Lithuanian economic cooperation. Despite the “essential inconsistency” of London's and Russia's policy, the party elite of Lithuania was compelled to associate the declaration of Independence of Lithuania by support of Great Britain. This idea was influenced by tough provision of the USA that supported the

restoration of “United and Indivisible Russia” and the pro-Polish policy of France.

The decision of the Allied Council of Four (to recognize the government of A. Kolchak as a “Representative of all Russia”) influenced Lithuanian representatives in London to revert to previous ideas stated in January. The Social Democrat V. Čepinskis and Christian Democrat K. Bizauskas returned to the idea of protectorate of Great Britain expressed in the sessions of the Government. Their enterprise was taken by the government which hoped that the British custody will serve as a protection from the threat of White Russians, Bolsheviks, Germans, Polish, furthermore, it will help to develop economic cooperation from London to Moscow. It is assumed that V. Čepinskis hasn’t even attempted to realize the pronouncement of the Government owing to the British refusal to provide the financial support.

The discussion on Great Britain protectorate revealed that the party elite, which was on the level of learning political alphabet, had difficulties perceiving

profound traditions and principles of London diplomacy. The British didn’t want to abandon their choice of freedom and commit to the Baltic States. It was expressed in the pronouncement of September 1919 and declared that the Baltic States have to solve the issues of peace with Soviet Russia by themselves.

The statements of the Lithuanian party elite demonstrated that the orientation towards Great Britain was also based on ideological values. In as much as the British custody and connection of tight international relations were accepted both by Right and Left parties. Considering Right parties that were founded on the principles of statehood based on ethnic nationalism as well as Left parties that declared the vision of civil society based on equality.

De facto recognition of Lithuania by Great Britain in September 1919, efforts of London to regulate the conflict between Warsaw and Kaunas proved that party leaders of Lithuania have chosen the most optimal direction of foreign policy in the international situation at that time.

*Iteikta 2011 09 06
Parengta skelbti 2011 09 09*

KADA LIETUVOJE ATSIKADO NEDARBAS?

Norbertas Černiauskas

Doktorantas
Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto Naujosios istorijos katedra
El. paštas: nordberaht@yahoo.com

Įvadas

Nedarbas yra modernios visuomenės palydovas ir viena didžiausių šiuolaikinio pasaulio problemų. Lietuvai šis reiškinys nėra / nebuvo svetimas nei dabar, nei Pirmosios Respublikos metais. Tačiau nedarbas nėra 1918–1940 m. Lietuvos „išradimas“. Nedarbo atsiradimas sietinas su pramoninio perversmo pasekmėmis ir modernios visuomenės radimusi Lietuvoje. Todėl terminas „nedarbas“ šiame straipsnyje vartojamas kaip besiformuojančios ar jau susiformavusios modernios darbo sampratos neatšiejama dalis.

Straipsnio pavadinimas rodo, kad tiriamo reiškinio chronologinės ribos nėra aiškiai apibrėžtos. Tačiau apytiksliai galime nustatyti, kad tekste nagrinėjamos problemos ir reiškiniai atsiranda XIX a. devintame dešimtmetyje, kai Lietuvoje pastebimi pirmieji visuomenės transformacijos ženklai, sukelti pasaulinio pramoninio perversmo. Chronologinių ribų pabaiga laikytini 1914 m., kai Europoje prasidėjo Pirmasis pasaulinis karas, suardęs iki tol buvusius ekonominius ryšius, politinę pusiausvyrą ir iš esmės sudaręs sąlygas gimti visiškai

kitokiai Europai ir Lietuvai, o mums rūpimu atveju nepaprastai paspartinęs visuomenės ekonominės ir socialinės sanklodos pokyčius.

Pagrindinis straipsnio tikslas yra nustatyti, kada Lietuvoje atsirado nedarbo reiškinys. Norint šį tikslą pasiekti, būtina įgyvendinti keletą uždavinių: parodyti Lietuvos visuomenės socialinę ekonominę transformaciją Rytų Europos pramoninių permainų fone XIX a. antroje pusėje; išanalizuoti Lietuvos darbininkų klasės (daugiausia dėmesio skiriant pramonės darbininkams) atsiradimo aplinkybes ir augimo tendencijas; ne tik atskleisti socialinius ekonominius nedarbo požymius, bet ir nustatyti šio reiškinio atsiradimo ir išsąmoninimo aplinkybes Lietuvos visuomenėje analizuojant kalbinį ir literatūrinį kontekstus.

Nedarbas kaip atskiras reiškinys Lietuvos istoriografijoje nagrinėtas nėra, todėl istoriografinių žinių tenka ieškoti bendrojo pobūdžio socialiniuose ekonominiuose tyrimuose. Didelio ir reikšmingo skaičiaus darbų, skirtų ekonominei ir socialinei Lietuvos raidai XIX a. pab.–XX a. pr., iki 1940 m. išleista nebuvo, tačiau turėtume išskirti bene pirmųjų profesionalių lietuvių ekonomistų

Albino Rimkos¹ ir Petro Šalčiaus² veikalus. Reikšmingesnis Lietuvos pramonės ir darbininkijos problemų nagrinėjimas atsiranda sovietmečiu, tačiau toks „kiekybinis šuolis“ labiau atspindi ne tik padidėjusį susidomėjimą šia tema, bet ir norą Lietuvos istoriją įterpti į sovietinės historiografijos klišes, t. y. pavaizduoti kapitalizmo atsiradimą ir įsitvirtinimą Lietuvoje XIX–XX a., neperžengiant marksistinių-lenininių istorijos interpretacijos ribų. Galime teigti, kad prie darbininkų ir pramonės temų plėtojimo kolektyviniais³ ir pavieniais⁴ tyrimais daug prisidėjo Vytautas Merkys, Kazimieras Meškauskas, Vytautas Puronas, Malvina Meškauskienė, Juozas Jurginis ir Emilija Griškūnaitė. Svarbias socialines transformacijas lietuvių visuomenėje tyrė Mečislovas Jučas, Leonas Mulevičius, Rimantas Vėbra, Antanas Tyla⁵. Po 1990 m. pasirodžiusioje Egidijaus Aleksandravičiaus ir Antano Kulakausko XIX a. Lietuvos istorijos kolektyvinėje monografijoje⁶ atsispindi naujas požiūris į to meto socialines ir ekonomines problemas.

¹ Rimka A. Socioekonominė statistika. Kaunas, 1933; Rimka A. Aušros-Varpo 1883–1893 m. ekonomistai. Kaunas, 1932; Lietuvos ūkis prieš didįjį karą: statistikos tyrinėjimai. Vilnius, 1918.

² Šalčius P. „Auszros“ ir „Szwiesos“ ekonomika. Kaunas, 1932; Šalčius P. Ekonomikos pagrindai. Kaunas, 1933.

³ Meškauskas K., Puronas V., Meškauskienė M., Jurginis J. Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu. Vilnius, 1976.

⁴ Griškūnaitė E. Darbininkų judėjimas Lietuvoje 1895–1914 metais. Vilnius, 1971.

⁵ Vėbra R. Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje. Vilnius, 1990; Jučas M., Mulevičius L., Tyla A. Lietuvos valstiečių judėjimas 1861–1914 metais. Vilnius, 1975; Merkys V. Lietuvos valstiečių ir žemės ūkio darbininkų judėjimas 1901–1904 metais. Vilnius, 1959; Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas ligi 1904 metų. Vilnius, 1987.

⁶ Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996.

Svarbiausi šaltiniai, be publikuotų statistinių duomenų, – nagrinėjamo laikotarpio lietuviška spauda. XIX a. pab.–XX a. pr. lietuviškoje spaudoje neretai buvo gvildinamos įvairios socialinės ekonominės problemos. Tekste daugiausia remiamasi „Varpo“ (1889–1904 m.), „Naujos Gdynės“ (1894–1896), „Ūkininko“ (1890–1904) ir „Lietuvos darbininko“ (1896–1898 m.) straipsniais.

Nedarbas kaip modernios visuomenės neatskiriamas dalis

Maždaug iki 1890 m. daugelis Europos tautų nevartojo termino „nedarbas“. Vietoje jo buvo vartojami žodžiai „žmogus be darbo“, „asmuo, netekęs darbo“ ar „nedirbantysis“ ir t. t. Vieno iš nedarbo istorijos ir teorijos tyrinėtojų Phineaso Baxandallo manymu, termino „nedarbas“ atsiradimas buvo vienas pagrindinių indikatorių, žymėjusių modernios nedarbo sampratos atsiradimą⁷. Tuo metu dėl plintančio nedarbo net imta vartoti sąvoka „nedarbo politika“, mat tokią politiką ėmė vykdyti atskirų šalių vyriausybės, siekdamos sumažinti šio reiškinio pasekmes⁸.

Iš pradžių sąvoka taikyta ne tik industriiniams ar poindustriniams, tačiau ir ankstesniems laikams. Bene populiariausias šiuolaikinės visuomenės žinynas „Wikipedia“ (anglų k.) termino „nedarbas“ (*unemployment*) aiškinimą pradeda viduriniais amžiais ir tuometiniais visuomeniniais socialiniais

⁷ Baxandall P. Explaining differences in the political meaning of unemployment across time and space // The journal of socio-economics. Cambridge, 2002, vol. 31, p. 475.

⁸ Cohen M., Hanagan M. Politics, industrialization an citizenship: unemployment policy in England, France and The United States 1890–1950 // International Review of social history. Cambridge, 1996, p. 94.

ir emigraciniais procesais, kuriuos iš dalies sąlygojo tam tikros teritorijos (dažniausiai kaimo) gyventojų demografinis peraugis, nulėmęs minėtos perviršinės visuomenės dalies užimtumo problemas ir migraciją (panašiai nuomonei pritaria ir Šalčius⁹). Taip pat galime rasti rimtų istorinių veikalų apie socialinės apsaugos priešistorę, kuriuose užsimenama apie tam tikras Viduramžių Anglijos pirklių gildijų taisykles, numatančias primityvias draudimo formas, primenančias modernaus socialinio draudimo užuomazgas¹⁰. Šiose taisyklėse buvo numatyti „draustini“, o kartu ir tam tikri nedarbingumo atvejai. Tačiau tai tik modernios darbo sampratos priešistorė arba modernios sąvokos „pritempimas“ prie ankstesnių laikų.

Panašių į nedarbą problemų atsirado pačioje pramonės perversmo pradžioje. Jau luditų judėjimo metu išryškėjo pirmieji pramonės perversmo sukelti padariniai. Vėliau žinome apie įvairias medvilnės ar kitų gamybos sektorių krizes, kurios Anglijoje ar kitose šalyse „išstumdavo“ minias į gatvę. Tačiau apie visuotinį nedarbą nekalba net pats Karlas Marxas, o daugiau užsimena apie minėtus darbininkų „atstūmimus“¹¹.

Bene pirmuoju ir klasikiniu veikalu nedarbo tema iki šiol yra laikomas Williamo Henry'o Beveridge'o kūrinys¹². Autorius savo 1903–1909 m. ekonominiuose tyrimuose naujai pažvelgė į Anglijos pra-

monę kankinančią problemą ir suformulavo pirmuosius modernaus nedarbo apibrėžimus. Jis taip pat išskyrė svarbiausias šio reiškinio priežastis ir pasekmes. Daugelis W. H. Beveridge'o padarytų išvadų yra vertingos ir šiandieniniuose tyrimuose.

Trumpai tariant, kuo gi XIX a. pabaigos ir vėlesnis nedarbas skyrėsi nuo XIX a. vidurio? Pirmuoju atveju jis jau buvo tapęs kasdienybe, įprastu ir žinomu reiškiniu, antruoju – dar nebuvo iki galo suvoktas. Pirmuoju atveju tai buvo valstybės problema, antruoju – labiau paskirų žmonių ar miestų. Galiausiai iki XIX a. pab. jis nebuvo toks masinis ir neišsprendžiamas, jam apibūdinti nereikėjo atskiros ir naujos sąvokos.

Pramonės perversmas ir Lietuva

Pramonės perversmo sąvoka, kuri plačiaja prasme apibrėžia „pokyčius Europoje ir Šiaurės Amerikoje, industrializaciją ir agrarinių visuomenių virtimą industrinėmis, naujų technologijų atsiradimą ir spartų jų pritaikymą gamybai“, yra puikiai žinoma. Jos padarinys – „feodalinė visuomenės struktūra buvo galutinai suardyta, atsirado nauji visuomenės sluoksniai: darbininkai, pramonininkai. Dėl laisvų darbo rankų pertekliaus aštrėjo socialiniai prieštaravimai, dėl to kūrėsi naujos ideologijos, skirtingiems socialiniams sluoksniams atstovaujantių partijų“¹³. Chronologiškai šis apibrėžimas žymi visą pramonės perversmą nuo XVIII a. pab. iki pat XX a. pr., nors dalis istorikų šį reiškinį priskiria tik XVIII a. pab.–XIX a. pirmai pusei. O kai kurie ekonominės ar socialinės istorijos autoriai, detalizuodami visą industrinės revoliucijos laikotarpį

⁹ Šalčius P. Ekonomikos pagrindai. Kaunas, 1933, p. 478.

¹⁰ Marmor T., Mashaw T. L. Social security: beyond the rhetoric of crisis. New Jersey, 1988, p. 22.

¹¹ Pavyzdžiui, Marx K. Kapitalas. Vilnius, 2009, t. I, p. 559–573.

¹² Beveridge W. H. Unemployment: A Problem of Industry. London, 1909.

¹³ Istorijos žodynas. Vilnius, 2001, p. 301.

(XVIII a. pab.–XX a. pr.), išskiria dvi šio proceso dalis (revoliucijas): pirmąją ir antrąją. Antroji vyko maždaug 1860–1914 m. ir buvo pažymėta dideliu technologiniu šuoliu, jos metu paplito elektros ir vidaus degimo variklio naudojimas, atsirado naujos ryšių priemonės – telegrafas ir telefonas, išplito geležinkeliai. Įvyko ir svarbių socialinių permainų – pernelyg greitas technologijų tobulėjimas sukėlė ir didelius sutrikimus darbo rinkoje – atsirado nedarbo problema.

Apie pamatines šios revoliucijos ar jos etapų priežastis, vėlesnius darbininkų sąjūdžius Europoje ir sąsajas su Lietuva plačiau nekalbėsime, nes tai atskiro didžiulio tyrimo objektas. Tačiau kada darbininkai Lietuvoje tapo ir pasijuto atskira klase išsiaiškinti privalu, nes nuo atsakymo priklauso ir nedarbo atsiradimo paieškų sėkmė. Be abejo, atsakymo pirmiausia reikia ieškoti analizuojant poslinkius pramonėje.

Įvairūs autoriai, ieškodami moderniosios Lietuvos pramonės užuomazgų, mini įvairius jos atsiradimo laikotarpius ir pradininkus. Vienų teigimu¹⁴ pramonė Lietuvoje atsiranda XIX a. antroje pusėje, kitų¹⁵ – nuo aštunto dešimtmečio pradžios, o štai Urszulla Oettingen teigia, kad neabejotini Lietuvos pramonės pionieriai buvo bajoras Wojciechas Puslowski ir jo sūnus Vladislavas¹⁶ (Wojciecho pastangomis

1823 m. Kučkuriškėse ėmė veikti modernus popieriaus fabrikas).

Lietuviškų gubernijų pramonė nuo pat XIX a. aštunto dešimtmečio, nors būdama gana menka, nuolat plėtojosi. 1870 m. buvo užregistruotos 636 įmonės, turinčios 2 349 darbininkus, o 1912 m. jau 3 504 įmonės, turinčios 21 710 darbininkų¹⁷. Nepaisant kasmetinio augimo, reikėtų išskirti 1894–1895 m., nes kaip tik tada užfiksuotas didžiausias pramonės plėtros šuolis, kurio metu įmonių skaičius padidėjo beveik 700, o darbininkų – daugiau nei 1,7 tūkst. Nors, žvelgiant statistiškai, 1894–1895 m. augimas atrodo gana išpūdingai, pagal pramonės paplitimą Lietuva ir toliau beviltiškai atsiliko nuo gretimų šalių. Vis dėlto minimas šuolis negalėjo būti nepastebėtas pačioje Lietuvoje.

Rimka savo tyrinėjimuose konstatuoja, kad nuo 1893–1894 m. lietuvių raštijoje atsirado kur kas daugiau ir rimtesnės ekonominės literatūros (nebe vien atskirų patarimų, kaip ūkininkauti)¹⁸. Ekonomistas taip pat reziumuoja, kad maždaug nuo 1894 m. socialiniai ir ekonominiai reiškiniai lietuvių autorių imami nagrinėti atskirai nuo bendrųjų tautinių klausimų. Galiausiai Rimka konstatuoja, kad su socialdemokratiškos pakraipos leidiniu „Naujas Gadynė“ iš tiesų užgimsta nauja ekonominių ir socialinių klausimų nagrinėjimo gadynė¹⁹. Visas šias permainas aiškiai galime sieti su Lietuvos pramonės išaugimu.

Paminėjus „Naują Gadynę“ reikia pripažinti, kad ir laikraščio leidėjo – Lietuvos

¹⁴ *Kairys S.* Lietuva budo. New York, 1957, p. 208.

¹⁵ *Jučas M., Lukšaitė I., Merkys V.* Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1917 metų. Vilnius, 1988, p. 140.

¹⁶ *Oettingen U.* Zaangazowanie rodziny Puslowskich w rozwój przemysłu na Litwie i w królestwie Polskim w XIX i w początkach XX wieku // *Studia historii społeczno-gospodarczej XIX–XX wieku.* Łódź, 2010, t. VIII, p. 119.

¹⁷ *Meškauskas K., Puronas V., Meškauskienė M., Jurginis J.* Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu. Vilnius, 1976, p. 162, 271.

¹⁸ *Rimka A.* Aušros-Varpo 1883–1893 m. ekonomistai. Kaunas, 1932, p. 44, 77, 78.

¹⁹ Ten pat, p. 44.

socialdemokratų partijos (LSDP), kaip kokybiškai naujos visuomenės grupės atstovės, susikūrimas (1896), nepaisant visų jos kūrimosi peripetijų, buvo visiškai laiku. Svarbu paminėti ir Lietuvoje XIX a. devintame dešimtmetyje pradėjusias veikti ne mažiau vietos darbininkams svarbias politines jėgas, kaip antai PPS (Polska partia socjalistyczna) ir Bundas (*Algemeiner idisher arbeiter bund in Lite, Poiln un Rusland*). Atsiradusios socialdemokratinės pakraipos politinės jėgos rodo, kad jos jau turėjo savo atramą (darbininkija) visuomenėje. Apie lūžinį laikotarpį kalba ir patys socialdemokratų, kurių iniciatyva 1903 m. buvo pažymėti kaip pirmasis susipratusių darbininkų ar užgimusios darbininkų klasės Lietuvoje jubiliejus,²⁰ nes 1893 m., prieš dešimt metų, Lietuvoje pirmą kartą buvo paminėta Gegužės pirmoji.

Viena specifinių visos Rusijos (ir Lietuvos) pramonės darbininkų ypatybių buvo glaudus ryšys su kaimu. Niekio keista, juk besiformuojanti miesto darbininkija atsirado būtent iš kaimo. Natūralu, kad pirmosios tokių darbininkų kartos palaikė ryšį su gimtine provincijoje. Tačiau yra ir savitesnių Lietuvos darbininkijos bruožų. Lietuvos (kaip ir Rusijos) atveju provincijoje likę namai ir artimieji darbininkui garantuodavo, kad mieste nesuradus darbo ar ištikus kokiais kitais nesėkmei visuomet bus galima grįžti atgal. Manoma, kad iki XX a. didžioji dalis Rusijos imperijos pramonės darbininkų dirbo ne tik fabrikuose, bet ir savo užmiestiniuose ūkiuose. Tokia migracija tarp dviejų pragyvenimo šaltinių buvo ypač juntama keičiantis metų lai-

kams – prasidėjus ar sustojus žemės ūkio darbams. Kai kurie autoriai pažymi, kad dėl tokios Rusijos darbininkijos specifikos galima ją pavadinti net savotišku hibridiniu valstiečio-proletaro variantu²¹. Panaši situacija buvo ir lenkiškoje imperijos dalyje, kur 1890–1914 m. apie trečdalį Lenkijos miesto gyventojų sudarė sezoniniai „migrantai“ tarp miesto ir kaimo²². Net XX a. pr. Peterburgo ir Maskvos darbininkams ryšys su kaimu buvo pagrindinis išsigelbėjimas nedarbo, ligos ir senatvės atveju²³. Miesto darbininkų ryšį su kaimu puikiai atskleidžia ir fabrikų darbuotojų skaičiaus kitimas pagal konkrečių metų javų derlingumo lygį. Nederliaus metais darbininkų skaičius padidėdavo, o derlingais sumažėdavo. Panašiai buvo ir kriziniais ekonomikai metais, kai darbininkai plūsdavo atgal į kaimus, o pakilimo metais vėl grįždavo į miestus²⁴. Šie Rusijos ir Lenkijos pavyzdžiai rodo ne kokį nors išskirtinį Rytų Europos vystymosi atvejį, o pramonės perversmo pobūdį agrariuose kraštuose.

Vis dėlto devintąjį dešimtmetį tiek Lietuvoje, tiek visoje Rusijos imperijoje situacija ėmė keistis ir galiausiai javų užderėjimas nustojo daryti įtaką dirbančiųjų pramonėje skaičiui²⁵. Tai rodo, kad atsirado nors ir nedidelis, bet jau savarankiškas darbininkų, gyvenančių tik iš savo tiesioginės algos,

²¹ Glickman R. L. Russian factory women / workplace and society 1880–1914. London, 1984, p. 3–4.

²² Morawska E. Labor Migrations of Poles in the Atlantic World Economy, 1880–1914 // Comparative studies in society and history. 1989, vol. 31, p. 248.

²³ Bonnell V. Roots of rebellion. Worker's politics and organizations in St. Petersburg and Moscow 1900–1914. London, 1983, p. 55.

²⁴ Sabel Ch. F. Work and politics the division of labor in industry. Chambridge, 1982, p. 102.

²⁵ Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu. Vilnius, 1976, p. 144.

²⁰ Lietuvių darbininkų judėjimas // Varpas, 1904, nr. 2.

skaičius. Be to, atsiradus tokių darbininkų, susidarė sąlygos atsirasti „tikriems“ bedarbiams, nes darbininko pajamų didžiąją dalį sudarė įmonėje uždirbami pinigai (iki tol Rusijos miestų darbininkų pajamos iš žemės ūkio sudarė tik iki 48 proc. visų pajamų²⁶), nutrūko ryšys su kaimu. Todėl galbūt ir kalbame apie bedarbius Lietuvoje 1900–1903 m. ekonominės krizės metais (1897 m. išeiviai iš kaimo jau sudarė 29 proc. visų Lietuvos miestų gyventojų²⁷), o ne per ankstesnes 1883, 1887 ar 1892 m. krizes, kai negausios darbininkijos ryšiai su kaimu galėjo būti pakankamai tvirti ir nuoseklūs. Ši teiginį iš dalies galėtų paliudyti ir menka žinutė (nors ir iš Rusijos), išspausdinta „Rygos garse“, kurioje kalbama apie Viatkoje netekusius darbo darbininkus, Peterburge prašančius atnaujinti nutrūkusią gamybą (duoti darbo), nes jie neturį derlingos žemės (nebeturi ryšio su kaimu), kuri juos gelbėtų nuo nedarbo²⁸.

Nagrinėjant Lietuvos situaciją ir ekonominių santykių kaitą po baudžiavos panaikinimo matyti, kad pagrindiniai procesai, nauji poslinkiai daugiausia vyko žemės ūkyje. Todėl neretai yra keblu įvertinti pramoninio perversmo sukeltus pokyčius Lietuvoje, nes taikant Vakarams tinkamus kriterijus šio reiškinių sukeltos permainos pirmiausia siejasi su rūkstančiais kaminiais ir augančiais miestais. O mūsų pramonėje dirbančių darbininkų skaičius iki XX a.

tikriausiai neprilygo vieno ar dviejų didesnių Mančesterio fabrikų darbininkų skaičiui. Tad kaip mus pasiekė pramoniniai pokyčiai?

Manoma, kad Vakarų Europa po 1860 m. neatsitiktinai atsigręžė į Rytų Europą ir kitas rinkas, kuriose plytėjo dideli javų ištekliai²⁹. Šiuo laikotarpiu čia ypač sutankėjo geležinkelių tinklas, į kurį tuo suinteresuoti Vakarai nemažai investavo. Dėl išsiplėtojusios prekybos ryšių ir pigesnių pramoninių prekių Rytų Europoje ėmė nykti tradiciniai kaimo amatai, prasidėjo vietos gyventojų vidinė ir išorinė (e)migracija. Migruojantys darbininkai atsinešė ir vakarietiškas modernias idėjas, kaip tai darė kitos visuomenės socialinės grupės. Šiuos Rytų Europos struktūrinio visuomenės kitimo požymius antroje XIX a. pusėje galėtume pritaikyti ir Lietuvai. Dėl darbininkų migracijos ir ekonominių procesų Lietuva neliko nuošalyje nuo Vakaruose vykstančių procesų. Matyt, neatsitiktinai Steponas Kairys yra paminėjęs, kad darbininkų sąjūdis Lietuvoje natūraliu būdu siejosi daugiau su Vakarais nei su Rytais³⁰. Tokios pozicijos laikėsi ir „Lietuvos darbininkas“. Jame 1896 m. buvo rašoma, kad klaidinga būtų manyti, jog Lietuvoje per kelis dešimtmečius niekas nepasikeitė, nes sustiprėjo Lietuvos ūkininkai, dėl geležinkelių atsiradimo jie „išėjo“ į Europos rinką ir taip tapo priklausomi nuo pasaulinių kainų. Atsirado sėkmingai ūkininkaujančių ūkių, kurie sparčiai kaupė kapitalą ir pradėjo naudotis samdomąja (parduodama) darbo jėga tų, kurie nesu-

²⁶ Granville B., Leonard C. S., Borodkin L. The rural/urban wage gap in the industrialisation of Russia, 1884–1910 // *European Review of Economic History*. 2008, vol. 12, p. 80.

²⁷ Aleksandravičius E. ir Kulakauskas A. Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 231.

²⁸ Darbininkai neteko uždario // *Rygos garsas*. 1910, nr. 2.

²⁹ Morawska E. Labor Migrations of Poles in the Atlantic World Economy, 1880–1914 // *Comparative studies in society and history*. 1989, vol. 31, p. 239.

³⁰ Kairys S. Tau, Lietuva. Bostonas. 1964, p. 132.

gebėjo išlaikyti savo dažniausiai smulkių ūkelių³¹. Apie globalėjančius ryšius labai panašiai, tik vėliau, kalbėjo ir „Varpas“, 1900-aisiais rašęs, kad Lietuvos ūkis visiškai priklauso nuo pasaulinio, nes, jei Amerikoje neužauga kviečiai, tai pajaučia ne tik Anglijos darbininkas, bet ir Lietuvos ūkininkas³².

Proletariatas ir darbininkų klasė

Apibūdindami sąvokas „proletariatas“ ir „darbininkų klasė“ galime teigti, kad proletaras tėra rinkoje priverstas pardavinėti savo darbo jėgą nuskurdęs valstietis ar amatininkas, arba, kitaip tariant, viso labo atskiros socialinės klasės užuomazga. O darbininkų klasė yra darbininkų (proletarų) sluoksnis (visuma), kuriame jau esama „savęs“ kaip grupės identifikavimo ir tam tikro apibrėžto klasinio judėjimo, turinčio atitinkamas nuostatas ir reikalavimus³³.

Tiek pačios pramonės, tiek darbininkų klasės užuomazgos ir atsiradimas Lietuvoje yra sunkiau užčiuopiami nei likusioje Europoje, tačiau didžioji dalis lietuviškosios istoriografijos³⁴ teigia, kad pamatinė data šiai klasei susidaryti buvo 1861 m. įvykęs baudžiavos panaikinimas. Tai leido valstiečiams bent iš dalies tapti savarankiškesniems savininkams, kaupiti kapitalą ir plėsti ūkius. Taip atsirado stambesnių valstiečių ūkių ir mažžemių ar bežemių

valstiečių, kurie dėl žemės trūkumo ar gyventojų pertekliaus pradėjo ieškoti laimės Lietuvos ir Rusijos imperijos miestuose, o galiausiai net užjūriuose. Jei tartume, kad nuo 1861 m. Lietuvoje atsirado sąlygos kurtis proletariatui, tuomet natūraliai kultų klausimas, o kada Lietuvoje susiformavo darbininkų klasė?

Turėdami omenyje ankstesniame skyriuje aptartas lūžines XIX a. devinto dešimtmečio vidurio datas turėtume pridurti, kad šiame dešimtmetyje Lietuvoje prasidėjo kur kas didesni, organizuotesni ir vis gausėjantys streikai (1891–1894 m.). Atsiradus streikams ir pradėjus švęsti Gegužės pirmąją, Lietuvos darbininkų socialinė grupė įsiliejo į pasaulinio proletariato gretas.

Besiformuojančios socialinės grupės virsmą turėjo lydėti ir naujai atsirandančios socialinės problemos. Štai ką apie jas rašo „Lietuviškasis balsas“ (leistas JAV) 1888 m.: „Bežemiai mūsų rėdyboje kasmet didinasi. <...> ir kur dėsies tie bežemiai? Ligi šiolei dar juos vis priimdavo žemdirbystė, bet va jau kaip mažai jie teuždirba. Miestai jau pilni savųjų miesčionių, kurie nuo saulės tekėjimo ligi dvylikos guli dešimtimis ant įkaitusių akmeninių rinkų, laukdami pirkėjų, jų gyvos mėsos. Naujas būdas industrijos jau matosi ir mūsų kertelėje. Per 26 metus Kauno rėdyboje pasididino produkcija per 3 sykius, tuo tarpu skaitlius darbininkų teuzaugo 11,4 procentų, o gyventojų pasididino žymiai daugiau...“³⁵ Matyti, kad nors čia nedarbas, kaip problema, dar nėra aiškiai akcentuotas, juntama, kad netrukus ji gali tapti ypač aštri.

³¹ Draugijinės sanlygos Lietuvoje // Lietuvos darbininkas. 1896, nr. 1.

³² *Pagrاندis*. Luomų antagonizmas // Varpas. 1900, nr. 11.

³³ *Gella A.* Development of class structure in Eastern Europe. New York, 1989, p. 113.

³⁴ Žr. *Bumblauskas A.* Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu // Lietuvos istorijos studijos. 2006, t. 17, p. 9–26.

³⁵ *Rimka A.* Aušros-Varpo 1883–1893 m. ekonomistai. Kaunas, 1932, p. 78.

Laikraščio pranešimą galima iliustruoti ir tam tikrais statistiniais Lietuvos gyventojų socialinės sudėties duomenimis. Manoma, kad iki Pirmojo pasaulinio karo Lietuvoje iš 100 kaime gyvenančių valstiečių 17 buvo bežemiai, nemažą dalį sudarė ir mažažemiai³⁶. Aptariamu laikotarpiu valstiečių ūkiai nuolat skaldėsi ir smulkėjo, tad dalis gyventojų pradėjo natūraliai pardavinėti savo darbo jėgą.

Europinėje praktikoje darbininkų klasės susiformavimas labiausiai sietinas su proletariato kovos dėl geresnės ekonominės ir socialinės padėties pradžia, t. y. pagrindinė klasės susiformavimo priežastis buvo daugiausia ekonominė. O išskirtinai Lenkijoje ir Lietuvoje šios klasės susiformavimui vieni svarbiausių akcentų (šalia ekonominių) buvo politinis ir religinis. Kai kurių istorikų nuomone, Rytų Europos darbininkai kovojo daugiau ne dėl „internacionalo“, bet dėl tautinių ir religinių idealų³⁷.

Galvodami apie terminą „pramoninis“ ar „industrinis“, dažniausiai turime omenyje darbo pasidalijimą stambių fabriku fone, tačiau pati revoliucija apima ne tik pavyzdinius industrinius Anglijos, Vokietijos ar Belgijos rajonus, bet ir likusias Europos šalis. Galime kalbėti ir apie kitokį visuomenių kaitos pobūdį, nulemtą ekonominių ir politinių sąlygų, apie permainų vėlavimą ar periferinę specifiką. Pavyzdžiui, yra manančių, kad Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos modernių visuomenių „užgimimo“ laikotarpis yra 1830–1870 m., Vokietijos – 1840–1870 m., o Rusijos

1890–1905 m. „Technologinė branda“ į šiuos kraštus ateina taip pat skirtingai: į Didžiąją Britaniją, Prancūziją ir Vokietiją 1870–1913, o į Rusiją – 1905–1956 m.³⁸ Nors reikėtų atlikti atskirą pramoninės revoliucijos vyksmo „branduolyje“ ir „periferijoje“ tyrimą, matyti, kad visuomeninės permainos XIX a. palietė visą Europą: nuo Londono iki Maskvos. Lietuviškos gubernijos, buvusios šalia Rusijos (Latvijos ir Lenkijos) pramoninių centrų ir greta Vokietijos imperijos (jos įtakos negalėjome išvengti), kurios geležinkelio linijomis ir prekybos bei ūkio keliais buvo sujungtos su Europa ir Rusija ir kurių darbininkai kaip integrali Europos darbo rinkos dalis migravo po įvairius senojo žemyno (ir ne tik) pramonės centrus, negalėjo likti pramoninio perversmo šešėlyje. Nors turėjo savą agrarinę ir politinę specifiką, ji vis tiek buvo integrali Europos visuomenės dalis.

Nedarbo atsiradimo kontekstai: socialinis ekonominis

Net dviejose Lietuvos istorijos sintezėse³⁹ nedarbas yra tolygiai „pastebėtas“ 1900–1903 m. pasaulinės krizės metu, kai pramonės gamyba ir darbininkų skaičius sumažėjo maždaug ketvirtadaliu. Tuo metu Vilniuje darbo neteko daugiau nei 2 100 darbininkų. Jų padėtis dažnu atveju tapo beviltiška. Miesto situaciją pasunkino iš kaimų plūstelėję darbo ieškantys bežemiai

³⁶ Rimka A. Lietuvos ūkis prieš didįjį karą. Vilnius, 1918, p. 49.

³⁷ Gella A. Development of class structure in Eastern Europe. New York, 1989, p. 113–114.

³⁸ Kocka J., Rank G. Economic theory and history. Budapest, 1985, p. 54–55.

³⁹ Jučas M., Lukšaitė I., Merkys V. Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1917 metų. Vilnius, 1988; Lietuvos TSR istorija nuo seniausių laikų iki 1917 m. Vilnius, 1985.

valstiečiai⁴⁰, kurie neretai prašydavo darbo „už bet ką“ ir taip išstumdavo darbininkus miestiečius, ypač besipiktinčius tokia padėtimi⁴¹. Situacija nepagerėjo ir prasidėjus Rusijos–Japonijos karui ir revoliucijai. 1905 m. pradžioje Lietuvoje „sklandė“ manifestai su reikalavimais „turėti darbo arba apsergėjimo nuo bedarbės“⁴². Tokia demografinė ir socialinė ekonominė padėtis (ypač kaime) lėmė didžiulę emigraciją. 1897 m. duomenimis, Rusijos pramoniniuose centruose (Rygoje, Peterburge, Liepojoje) darbavosi daugiau nei 50 tūkst. lietuvių, o 1901 m. uždarbiauti į Rusiją vien tik iš Kauno gubernijos išvyko apie 40 tūkst. Mažesnė migracija iš Vakarų Lietuvos vyko ir į Vokietijos pramonės rajonus, o į JAV iki 1914 m. buvo išvykę apie 120 tūkst. lietuvių⁴³. Tačiau pati emigracija į JAV buvo glaudžiai susijusi ne tik su demografinė ir darbo rinkos padėtimi Lietuvoje, bet ir su užimtumo lygiu Amerikoje. Prūsijos lietuvių laikraštis „Prusų Lietuvių savaitraštis“ suskaičiavo, kad 1914 m. „išėivybė“ į JAV smarkiai sumažėjo, nes šalyje įsivyravo bedarbė, kuri mažina emigracijos mastus⁴⁴. Čia tik reikėtų pridurti, kad apie emigraciją kalba beveik visi to meto autoriai, o tai tik patvirtina, jog ši problema buvo itin aktuali.

Teigti, kad nedarbas atsirado tiksliai XX a. pr., negalime, nes iš ankstesnių metų

šaltinių galima „prisigaudyti“ žinučių apie bedarbius ir bedarbystę. Tačiau susidaro įspūdis, kad tuomet tai dar nebuvo reikšminga problema. 1896 m. „Lietuvos darbininkas“ ragino darbininkus kurti savišalpos kasas, kad nedarbo atveju nereikėtų eiti pas „sukčių–lupikautoją“⁴⁵. 1898 m. tame pačiame laikraštyje rašoma, kad Kaune, Rekošo fabrike, visi, pasiskundę dėl prastų darbo sąlygų, yra varomi lauk, nes „už fabriko durų laukia 10 kitų“⁴⁶. O „Varpas“ teigė, kad darbininkai krizių metu negauna darbo ir turi kęsti baisų pažeminimą ir net badą⁴⁷, tačiau tekstuose jaučiami ne tiek savojo krašto atspindžiai, kiek įvairių vokiečių socialistų raštų, kuriuose nedarbas jau buvo smarkokai gvildenamas, įtaka.

Yra dar vienas specifinis momentas, susijęs su nedarbo Lietuvoje atsiradimu. Tiek XIX a. pab., tiek XX a. pr. lietuviškose gubernijose fabrikus daugiausia kontroliavo užsienio kapitalas arba vietinis, tačiau nelietuviškas (1897 m. Lietuvos pramonėje dirbo tik apie 27,6 proc. lietuvių⁴⁸). Žydų ar vokiečių valdomos įmonės dažniausiai į savo įmones priimdavo tautiečius. Tai byloja ir lietuviška spauda, kalbanti apie „žydelius“ ir „žydelkas“, kurių fabrikuose esą kur kas daugiau nei lietuvių. Tas pats laikraštis, spausdindamas darbininkų gyvenimo apžvalgas iš įvairių miestų ir fabriko (1896, 1898 m.), beveik visuomet išskirdavo ar pa-

⁴⁰ *Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A.* Vilniaus miesto istorija. Vilnius, 1968, p. 317–318.

⁴¹ Miesto ir kaimo darbininkai // Lietuvos darbininkas. 1898, nr. 2.

⁴² *Kairys S.* Tau, Lietuva. Bostonas, 1964, p. 39.

⁴³ *Merkys V.* Lietuvos valstiečių ir žemės ūkio darbininkų judėjimas 1901–1904 metais. Vilnius, 1959, p. 11; Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas ligi 1904 metų. Vilnius, 1987, p. 57.

⁴⁴ Lietuviai kitur // Prusų Lietuvių savaitraštis. 1914, nr. 20.

⁴⁵ Ape yždus (kasas) // Lietuvos darbininkas. 1896, nr. 1.

⁴⁶ Rekošo fabrikas Kaune // Lietuvos darbininkas. 1898, nr. 2.

⁴⁷ Svarbus klausymas // Varpas. 1896, nr. 4; Socializmas ir mūsų ekonomiškos užduotys // Varpas. 1896, nr. 4.

⁴⁸ *Vėbra R.* Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje. Vilnius, 1990, p. 194.

žymėdavo atvejus, kai fabrikuose dirbdavo lietuviai, o tai rodo, kad tokių įmonių buvo ne per daugiausia. Nepaisant to lietuvių, dirbančių pramonėje, nuolat gausėjo, todėl gausėjo ir pranešimų apie jų darbą bei darbo sąlygas. Tikėtina, kad nedarbas lietuvių (pavyzdžiui, lietuviškos spaudos) kurį laiką nebuvo pastebėtas kaip neaktualus, o gal net nežinomas, nes „fabrikinės“ problemos pirmiausia pradėjo kamuoti didesnius Lietuvos pramonės centrus – miestus, kuriuose lietuviai sudarė tautinę mažumą.

Apie nedarbą užsimenama ir 1896 m. socialdemokratų partijos pirmojoje programoje⁴⁹, tačiau tekstą reikėtų vertinti ypač kritiškai. Ar tokios LSDP nuostatos rodo, kad mūsų šalyje išties buvo didelė „rezervinė darbininkų armija“ ir jai reikėjo valstybės paramos? O gal socialdemokratai, savo programoje kalbėdami apie „proletariato atliekamą dalį“, omenyje turėjo Lietuvos gyventojų perviršį ir socialines ekonomines problemas kaime? Žinoma, kad pirmoji socialdemokratų programa buvo parengta remiantis Vokietijos socialdemokratų „Erfurto programa“. Stengtasi neatsilikti ir nuo Antrojo internacionalo (1891 m.) sprendimų ir šūkių. Apie tai kalba ne tik šių programų tyrinėtojai – Merkys ir Gintaras Mitrulevičius⁵⁰, bet ir amžininkas Steponas Kairys.

⁴⁹ Programoje rašoma: „Pakilimas išnašumo žmogaus darbo per įvedimą mašinų sumažina reikalavimą darbininkų rankų, <...> koncentracijai pramonės kartu su josios išplatinimu. Tokiu būdu atlieka tūla dalis proletariato, negalinti gauti sau darbo, taip vadinama rezervinė darbininkų armija.“ Kitose dalyse priduriama, kad neišvengiamas kapitalizmo palydovas yra „ūgis rezervinės darbininkų armijos“. Taip pat savo vienu iš tikslų Lietuvos socialdemokratai išsikelia „paėmimą į valstijos rankas aprūpinimo darbininkų netekus darbo“.

⁵⁰ Merkys V. Lietuvių SDP pirmųjų programų kilmė // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Vilnius, serija A. 3 (22), 1966, p. 133, 139; Mitrulevičius G. Kas

Jis priduria, kad iš programos aiškėja visiškas jos autorių orientavimasis į Vakarų, kur buvo ieškoma „Lietuvos ūkyje vykusių pasikeitimų išsiaiškavimo ir veiklai sektinų pavyzdžių“⁵¹. Tad visiškai tikėtina, kad Lietuvos socialdemokratai, norėdami pasiremti bendrosiomis Vakarų socialdemokratijoje vyravusiomis tendencijomis, kurios galbūt ne visos atitiko tuometinę Lietuvos situaciją, ir parašė savo programą. Tačiau teorinis šios problemos svarstymas nebūtų buvęs įmanomas nesusidarius tam tikroms socialinėms ekonominėms sąlygoms.

Kalbinis ir literatūrinis

Ieškant nedarbo pradžios Lietuvoje, reikėtų atkreipti dėmesį ir į kalbinę vartoseną, proceso pradžią lydinčias sąvokas ir naują terminiją. „Lietuvių kalbos žodyne“ greta žodžio „nedarbas“ randame tokius paaiškinimus: „neturėjimas, nebuvimas darbo, uždarbio, bedarbių buvimas ir negalėjimas dirbti“⁵². Žodyne yra ir kitų ši procesą ar jo dalis apibūdinančių žodžių: bedarbystė – nedarbas, dykinėjimas; bedarbė – nedarbas, darbo neturinti moteris; bedarbmetis – nedarbo metas; bedarbumas – neturėjimas darbo; bedarbis – negaunantis pastovaus darbo; bedarbšis – kas nemėgsta, vengia darbo⁵³. Visus šiuos žodžius, išskyrus „nedarbą“, galime aptikti XIX a. pab.–XX a. pr. literatūroje ir spaudoje.

yra socialdemokratų partija: Stepono Kairio ir jo vadovaujamos tarpukario LSDP atsakymai // <http://www.lsd.lt/documents/G.Mitrulevicius-kas%20yra%20LSDP-S.Kairio%20atsakymai2-be%20isnasu.rtf>. [žiūrėta: 2011 m. vasario 27 d.]

⁵¹ Kairys S. Lietuva budo. New York, 1957, p. 275.

⁵² Lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1970, t. VIII, p. 608.

⁵³ Ten pat, 1968, t. I, p. 70; Ambrasas S. Daiktavardžių darybos raida. Vilnius, t. II, p. 21.

XX a. pr. žodį „nedarbas“ literatūroje dažniausiai atstodavo „bedarbė“, „bedarbystė“ ir retesniais atvejais „bedarbumas“ (daugiausia pasitaiko Vakarų Lietuvoje). Pamažu įsigali ir „bedarbis“, kuris, anot Jono Jablonskio, pirmą kartą aprašytas maždaug XIX a. devintame dešimtmetyje Frydricho Kuršaičio ir Mykolo Miežinio kaip reiškiantis „žmogų darbo neturinį“⁵⁴. Praėjus kuriam laikui nuo šio užrašymo įvardijimo, prasidėjo tam tikros diskusijos dėl tikslesnio ir taisyklingesnio sąvokų vartojimo. Tai liudija Jablonskio ir Prano Skardžiaus pamokymai. Jablonskis nuo 1912 m. spaudoje nuolat primindavo, kad žodis „bedarbė“ nėra vartotinas, jį reikia keisti žodžiu „nedarbas“⁵⁵. Jau daug vėliau, 1970 m. Skardžius išėivijoje apgailestavo, kad, užuot sakę „nedarbas“, daug kas tebevartoja „bedarbę“⁵⁶. „Bedarbės“ vartojimą ir paplitimą patvirtina ir anuometiniai XIX–XX a. sandūros žodynai. 1894 m. Tilžėje išleistame lietuvių–latvių–lenkų–rusų kalbų žodyne „nedarbo“ nėra⁵⁷, tačiau randame „bedarbystę“ ir „bedarbę“. Net 1907 m. Vilniuje išleistame lenkų–lietuvių–rusų kalbų žodyne⁵⁸ tėra ta pati bedarbė / bedarbystė. Atrodytų, viskas labai paprasta – pasak Skardžiaus, „bedarbė“ yra slavų kalbos skolinys ir todėl nevartotinas. Tačiau „bedarbystė“, „bedarbmetis“, „bedarbumas“ ir „bedarbšis“ turėjo ir kiek kitokią atspalvį, nei

⁵⁴ *Jablonskis Jonas*. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1959, t. II, p. 156.

⁵⁵ Ten pat, p. 108, 142–143. „Bedarbės“ pataisymus Jablonskis teikė ir 1914, ir vėlesniais metais.

⁵⁶ *Skardžius P.* Bedarbė, belaisvė ir betvarkė // *Aidai*. 1977, nr. 9.

⁵⁷ Lietuviszkai–latviszkai–lenkiskzai–rusiszckas žodynas (sud. Kun. *M. Miežinis*). Tilžė, 1894, p. 29.

⁵⁸ *Polsko–litewsko–rosyjski słownik*. Wilno, 1907, s. 9.

dabartinė ekonominė „nedarbo“ kategorija – šios sąvokos atspindėjo ne tik ir ne tiek darbo neturėjimą, bet ir dykinėjimą, nedirbimą, darbo vengimą ar net tinginystę, o „nedarbo“ sąvoka šių „nedorybių“ tiek plačiau „nereglamentuoja“. 1747 m. Karaliaučiuje išleistame Pilypo Ruigio (Philipp Ruhig) lietuvių–vokiečių kalbų žodyne „bedarbystės“ reikšmė pateikiama ne kaip kitaip, kaip dykinėjimas (vok. *Müßiggang*)⁵⁹.

1914 m. Jablonskis kritikavo „Vilties“ redakciją už tai, kad jie ne taip vartoja ir aiškina žodžius „bedarbis“ ir „nedarbas“. Anot Jablonskio, „daiktavardis sudėtas su gynimo žodeliu „ne“ gali gauti mūsų kalboje ir naujas, savotiškas reikšmes, jog nedarbas nėra vien darbo negacija apskritai, nedarbas gali kalboje reikšti ir „bezrabcie“ (*Arbeitslosigkeit*)⁶⁰. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad šiais pataisymais kalbininkas ne tik kritikuoja ir keičia, anot jo, klaidingai vartojamą žodį kitu, bet ir sustiprina jį naujomis reikšmėmis. Šiuo atveju atsirandantis „nedarbas“ labiau atspindi visuomenėje vykstančius pokyčius ir užgimstančią modernią darbo sampratą. Jame yra daugiau darbo nei tingėjimo.

Laikotarpis, kai kalbininkai „bedarbę“ ima keisti „nedarbu“ ir apskritai diskutuoti šia tema, nėra atsitiktinis. Viena vertus, XX a. pr. lietuvių kalbininkai suaktyvino ir išplėtojo gimtosios kalbos norminimo veiklą. Antra vertus, šį laikotarpį galime susieti su nagrinėjamų sąvokų aktualinimu anuome-

⁵⁹ *Ruhig P.* Littauisch- Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon... : nebst einer historischen Betrachtung der Littauischen Sprache : Wie auch einer gründlichen und erweiterten Grammatick... Königsberg, 1747, p. 261.

⁶⁰ *Jablonskis Jonas*. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1959, t. II, p. 158.

tinėje visuomenėje. Atsiradus ar išplitus naujam reiškiniui, šiuo atveju nedarbui, vyko ir pokyčiai kalboje. Senos sąvokos neatitiko naujų reiškinių, todėl atsirado naujų žodžių, jų reikšmių ir diskusijų šia tema.

Pabaigai norėtusi paminėti istoriko Phineaso Baxandallo svarstymus apie sąvokos „nedarbas“, reiškiančios darbo neturėjimą, atsiradimo aplinkybes. Anot jo, „nedarbą“ sugalvoti ir pradėti vartoti galėjo tik ta visuomenė, kuri jau suprato, kad dalis jos tikrai gali būti be darbo ne dėl tingėjimo, negalios ar senatvės, o dėl to, kad darbo nėra. O ankstesnėje visuomenėje tokio žodžio nereikėjo, nes būtų buvę sunku išivaizduoti valstietį, amatininką, rašytoją ar krautuvininką, būnantį tiesiog be darbo⁶¹ it kokį valkumą, maištininką ar tinginį⁶².

Neretai literatūroje galima užčiuopti visuomenėje vykstančius socialinius perversmus ir naujas, iki tol nebuvusias įtampas. Kada lietuvių literatūroje atsirado nedarbo ar bent jau „darbinikiška“ tematika? Ironizuodami ir pasitelkę žodžių sąskambius ir reikšmes galime pasakyti, kad jau Kristijono Donelaičio „Metuose“ pirmą kartą mūsų literatūros istorijoje minima „pramonė“ – „šalčio pramonė“. Tačiau tikrąją datą turėtume nukelti šimtu metų vėliau – bene pirmuoju bandymu aprašyti pramoninį darbą galime laikyti Petro Vileišio 1877 m. eiliuotuose kūriniuose⁶³ aprašomus fabriko

⁶¹ Baxandall P. Explaining differences in the political meaning of unemployment across time and space // *The journal of socio-economics*. Cambridge, 2002, vol. 31, p. 476.

⁶² Komine A. Beveridge on unemployment in 1909: three inflows and outflows // *Bulletin of Niigata Sangyo University Faculty of Economics*. Niigata, 2002, nr. 25, p. 7.

⁶³ Vileišis P. Rinkiniai raštai. Vilnius, 2004, p. 124–125.

darbininkus Anglijoje, kurių darbas prie mechanizuotų įrengimų vaizduojamas kaip siekiamybė ir modernybė, reikalinga ir Lietuvai.

Iki pat XX a. pr. nedarbas lietuvių kūrėjų tekstuose daugiau reiškė tinginystę, nesugebėjimą ar neįgalėjimą dirbti. Tipiškais bedarbiai galėtume laikyti visus literatūrinius personažus – tinginius nuo Donelaičio Pelėdos ir Slunkiaus iki Žemaitės Vingių Jono. Netgi Vincas Kudirka savo svarstymuose apie lietuvių emigracijos priežastis nedarbo problemos nemini (nors tam tikrų užčiuopų jau yra) ir vienomis pagrindinių išivystės priežasčių įvardija tingėjimą dirbti savo šalyje ir pigios laimės ieškojimą užjūryje⁶⁴. Apskritai iki XX a. pr. lietuvių literatūroje jaučiami naujų visuomenės socialinių ir ekonominių virsmų atspindžiai, tačiau atskiros problemos, kartu ir nedarbas, dar nėra identifikuojamos.

Lūžis įvyksta XX a. pr. Šiuo metu literatūroje atsiranda tokios problemos ir reiškiniai kaip emigracija, nedarbas ar streikas. 1903 m. Jonas Biliūnas parašė apsakymą „Be darbo“, kuriame bene pirmą kartą lietuvių literatūroje iškeliamas „naujoviško“ nedarbo problema. Ši data sutampa su kriziniais ekonomikai metais, kai daugiau Rusijos pramonės įmonių buvo priverstos atleisti nemažą dalį darbininkų. Biliūno personažas Laurynas darbo neteko Rygoje, kur buvo išvykęs uždarbauti, vėliau įsidarbinti mėgino Daugpilyje ir Liepojoje, bet visur nesėkmingai. Apsakyme dar nėra žodžio „nedarbas“, tačiau moderni nedarbo reikšmė perteikiama kitais būdais, o tai rodo reiškinį tuo metu dar lenkus kalbą.

⁶⁴ Kudirka V. Raštai II. Vilnius, 1990, p. 745–746

Apsakymas puikiai atspindi anuometinę Lietuvos ekonominę socialinę situaciją, kai dėl gyventojų pertekliaus kaime ir per mažo pramonės išsivystymo mieste didelė dalis gyventojų vyko uždarbiauti į didesnius imperijos pramonės centrus, kuriuose ekonominės ir socialinės krizės sukeltos problemos buvo kur kas aštresnės. Netrukus išėjo ir kitas panašios tematikos autoriaus kūrinys – „Pirmutinis streikas“.

Nenuostabu, kad XIX a. pab. ir XX a. pr. socialines problemas, darbininkų kasdienybę ir kartu nedarbo problemas į literatūrinę kalbą įtraukė pirmiausia kairiųjų pažiūrų ar net revoliucingai nusiteikę kūrėjai. Julius Janonis (1916) net paskyrė eilėraščių bedarbiui⁶⁵. Kitaip nei Biliūno „bedarbis“, šis tikriausiai jau yra Lietuvoje, o ne Latvijoje.

Nedarbo atgarsių galime ieškoti ir kituose meno žanruose. 1907 m. surengtoje pirmojoje lietuvių dailės parodoje buvo eksponuojama ir Juozo Zikaro skulptūra „Bedarbis“. Menininkas šią temą plėtojo ir vėliau – 1926 m. sukūrė kitą kūrinį tokiu pat pavadinimu.

Po 1901–1903 m. krizės ir 1905-ųjų revoliucijos įvykių atsirado ypač daug darbininkiškos literatūros, parašytos pačių darbininkų ar tuometinių „revoliucionierių“, tačiau dauguma tų kūrinių buvo stipresni idėjiškai nei literatūriškai.

Išvados

1. Nedarbo reiškinys galimas tik atsiradus ir galutinai susiformavus darbininkų klasei. Lietuvos darbininkija po XIX a. devintojo dešimtmečio so-

cialinių ekonominių permainų susiformavo į atskirą socialinę visuomenės grupę. Tai žymi ne tik didelę Lietuvos visuomenės transformaciją, bet ir leidžia teigti, kad nedarbas yra vienas iš pagrindinių modernios visuomenės formavimosi / susiformavimo indikatorių.

2. Nedarbas į Lietuvą atkeliauja iki XIX a. devintojo dešimtmečio, tačiau jis pasireiškė ne kaip socialinis ekonominis visuomenėje plačiai paplitęs reiškinys, bet kaip iš Vakarų „importuota“ sąvoka, vartojama ekonominio pobūdžio diskusijose ar politinėse programose.
3. Nedarbas aktualinosi ir Lietuvos visuomenės buvo „įsisamonintas“ ne atsiradus pirmiesiems pavieniams bedarbiams (juos paminėjus), o tik reiškiniui 1900–1903 m. ekonomikos krizės metu peraugus į nemenką socialinę problemą.
4. Modernaus nedarbo reiškinio atsiradimą žymi ir pokyčiai kalboje. Iki XX a. pr. „bedarbis“ ar „bedarbė“ (plačiaja reikšme) rodė savotišką darbo neigimą ar net tinginystę. Tačiau norminant lietuvių kalbą naujam reiškiniui apibūdinti, daugiausia Jablonskio pastangomis, buvo pateiktas atitikmenų neturintis žodis „nedarbas“.
5. XX a. pradžioje, beveik tuo pat metu kaip ir pats reiškinys, nedarbo tema pasirodo literatūroje. Tai dar kartą patvirtina, kad maždaug tuo laiku Lietuvos visuomenėje modernia ekonomine prasme atsirado ir buvo suvoktas nedarbas.

⁶⁵ Janonis J. Pūslėtos rankos. Vilnius, 1966, p. 60.

WHEN UNEMPLOYMENT IN LITHUANIA EMERGED?

Norbertas Černiauskas

S u m m a r y

Unemployment is a companion of modern society and one of the biggest problems of today's world. This phenomenon is not unfamiliar to Lithuania today, nor was it during the days of First Republic. When did it appear? Unemployment is associated with reflections of the industrial revolution and formation of modern society in Lithuania. Therefore, the term “unemploy-

ment” in this article is used as emerging or already formed integral part of the modern concept of work. This phenomenon appeared in Lithuania during the crisis years of 1900–1903, when a working class had already been formed, while unemployment was perceived and absorbed as a socio-economic concept not only in economic life but also in literature and everyday speech.

Įteikta 2011 06 10

Parengta skelbti 2011 09 09

ASMENYBĖS SOVIETMEČIO LIETUVOS ISTORIJS POLITIKOS LAUKE: ELGSENOS STRATEGIJS IR GALIMYBĖS IŠLIKTI¹

Aurimas Švedas

Docentas, humanitarinių mokslų daktaras
Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
El. paštas: aurimas.svedas@if.vu.lt

Įvadas

Mus nuo sovietmečio epochos skiria viso labo du žingsniai – du dešimtmečiai. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad šio dar ganėtinai trumpo „laiko tilto“, jungiančio dvi visiškai skirtingas epochas, nepakanka saugiai distancijai, reikalingai visapusiškiems empiriniams tyrimams ir korektiškiems teoriniams apibendrinimams, atsirasti. Kita vertus, kintantis pasaulis taip greitai trina iš mūsų materialinės kasdienybės žemėlapių, jausenų bei minčių pasaulio sovietmečio epochos spalvas ir siluetus, kad kyla pavojus, jog kai kuriuos iš jų, reikalingus ir faktografijai, ir apibendrinimams, artimiausiu metu galime prarasti amžiams. Tai ypač pasakytina apie šias spalvas ir siluetus kūrusias žmones – tiek „tylinčią daugumą“, tiek šioje minioje

išryškėjančias paskiras asmenybes. Visi šie sovietmečio epochą savo gyvenimais konstravę, griovę, liudiję arba neigę žmonės nuo mūsų nepaliojama tolsta su kiekviena nauja diena – juos ir mus vis labiau atskiria atsirandantis laiko plyšys, kuriantis vis naujus emocinius ir prasminius trikdžius tarp *vakar* ir *šiandien*. Todėl reikia skubėti klausytis šių žmonių balsų, kurie pasigirsta bendraujant su juos pažinusiai žmonėmis, sklaidant jų parašytas knygas, vaikstant juos dar prisimenančiomis gatvėmis ar vartant pastaruosius žmones užfiksavusias nuotraukas.

Akivaizdu, kad laikas iš mūsų atminties sparčiai naikina tiek „tylinčios daugumos“, tiek asmenybių veidus, tačiau būtent į pastaruosius ypač svarbu atsigręžti dabar.

Kuo remiantis galima daryti tokią prielaidą? Kodėl taip svarbu pažvelgti į asmenybę, siekiant suprasti sovietmetį, kaip savitą sociopolitinę ir sociokultūrinę epochą? Į pastarąjį klausimą bandysime atsakyti trimis argumentais, vėliau bus pereita prie „homo sovieticus“ ir asmenybės apibrėžčių svarstymo, sprendžiant uždavinį, kaip galima

¹ Tekstas parengtas vykdant podoktorantūros stažuotę „Istorinė atmintis sovietmečio ir posovietinėje Lietuvoje: atminties politikos pokyčiai ir lietuviškojo tapatumo transformacijos“. Pirminis teksto variantas buvo pristatytas 2011 m. birželio 17 d. Vilniaus universitete Istorijos fakultete vykusio Vilniaus simpoziumo vėlyvojo sovietmečio ir posovietmečio klausimais vasaros seminare „Asmenybė, sistema ir nacionaliniai procesai vėlyvajame sovietmetyje“.

išgryninti korektiškas teorines formuluotes, reikalingas tolesniam tyrimui. Įgyvendinus šią užduotį bus susitelkta į klausimų, kokius asmenybių tipus galima išvelgti 1944–1956 ir 1956–1990 m. Lietuvos istorijos politikos lauke; kaip šių asmenybių elgsenos strategijos koreliavo su jų galimybėmis išlikti; ką pozityvaus arba negatyvaus asmenybės sugebėjo nuveikti sovietmečio epochoje, nagrinėjimo.

Atsakymų į įvardytus klausimus paieškų metu konkretaus istorinio tyrimo metodika derinta su istoriografiniu tyrimu, o tai leidžia analizei reikalingos istoriografijos pristatymą atlikti aptariant konkrečius klausimus.

1. Kodėl asmenybė svarbi? Trys argumentai

1.1. Idėjinis-ideologinis argumentas

Praeities tyrinėtojų bendrijoje ir visuomenėje vis atsinaujinant vertinamojo pobūdžio diskusijoms apie pasipriešinimo, prisitaikymo ir kolaboravimo būdų pasirinkimą sovietmečiu ir tų pasirinkimų moralines implikacijas², operavimas argumentais,

² Šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje ir visuomenėje, svarstant šiuos klausimus, išryškėja keletas pozicijų: 1) Pirmojo požiūrio besilaikantys mokslininkai yra linkę manyti, kad asmens ir sociumo pasirinkimo drama nelaisvės sąlygomis skleidėsi binarinėje opozicijoje – arba pasipriešinimas, arba prisitaikymas. 2) Antrosios pozicijos šalininkai kokybine prasme esmingai papildė pirmąją išsakydami nuomonę, jog visuomenė ir konkretus individas egzistavo tarp pasirinkimo priešintis, prisitaikyti ir kolaboruoti su sovietine sistema įtampų, tuo pat metu fiksuojant, kad absoliuti dauguma rinkosi būtent „pasyvų“ – prisitaikymo prie naujos realybės būdą. (Žr. šiuo atveju ypač svarbų ir daugeliu atvejų tolesnių diskusijų kryptį nulėmusį straipsnį: *Girnius Kęstutis*. Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas // *Naujasis židinys*. 1996, Nr. 5, p. 268–279.) 3. Trečiaja pozicija kvestionuojama pirmiau aptarto prisitaikymo

kuriuos teikia konkrečių asmenybių biografijų kreivės, suteikia galimybę pereiti nuo bendrybių svarstymo prie kalbėjimo, remiantis argumentais, ir jų padedamiems kvestionuoti daugelį scholastinio pobūdžio teiginių, išvelgiant niuansus, išlygas ir pasitarąsias kuriančias aplinkybes.

1.2. Teorinis-metodologinis argumentas

Asmenybės likimo svarstybos totalitarinėje ir autoritarinėje sistemoje gali tapti tiltu tarp dviejų viena kitai oponuojančių mokyklų – totalitarizmo ir revizionizmo, vienu atveju akcentuojant sistemos veikimo primatą, kitu – sureikšminant visuomenės gebėjimą „amortizuoti“ represinių mechanizmų veikimą³. Asmenybė šiuo atveju gali tapti geru pirmiau įvardytų procesų „indikatoriumi“. Maža to – dažnu atveju asmenybė arba individualus žmogaus likimas yra ta „teritorija“,

strategija, jai suteikiant kokybine prasme kitoki turinį. Šios pozicijos besilaikančiųjų nuomone, sovietmečiu išvelgtinos visiško konformizmo, konservacionizmo (dalinio konformizmo) ir aktyvizmo (vieno kito ar kito kio laipsnio nekonformizmo) laikysenos. Toks požiūris teigia, esą dauguma Lietuvos gyventojų buvo didesni ar mažesni konservacininkai, tą elgsenos modelį panaudoję ne „pasyviai“ egzistencijai, bet bandydami išsaugoti tautiškumą, daryti gerus darbus Lietuvai. (Žr. Aleksandro Štromo studiją „Politinė sąmonė Lietuvoje ir joje atsispindinčios krašto ateities vizijos“: *Štromas Aleksandras*. Laisvės horizontai. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 204–268). 4) Ketvirtojo požiūrio šalininkai žengia dar vieną, kokybine prasme svarbų žingsnį – išskiria prisitaikymo (akcentuodami išorinę individo būseną), opozicijos (oponavimas režimui neperžengiant leistinumą ribų) ir pasipriešinimo laikysenas. (Žr. *Klumbyšs Valdemaras*. Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu. Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas, 2009.)

³ Plačiau apie totalitaristinę paradigmą ir jai oponuojančius revizionistinį bei postrevizionistinį žvilgsnį į sovietmečio istoriją žr. *Marcinkevičienė Dalia*. Sovietmečio istoriografija: užsienio autorių tyrinėjimai ir interpretacijos // Lietuvos istorijos metraštis. 2003, t. 2, p. 91–106.

kurioje ir susitinka (paprastai nenoromis) abiejų paradigmų žvilgsniai.

1.3. Šaltiniotyrinis argumentas

Pusę amžiaus gyvavusi epocha, persmelkta nuolatinės minties ir veiksmo priešybės, dažnu atveju paliko fragmentiškus, neinformatyvius, prieštarigus, sąmoningai klaidinančius tyrinėtoją rašytinius šaltinius, kurie kartais ne tik nepadaeda atsakyti į klausimą „kaip buvo iš tikrųjų“, bet ir mėgina supančioti juos analizuojantį žmogų nutylėjimų, pusiauokalbės ir atviro melo voratinklyje. Taigi, šioje empirinių duomenų stygiaus ir fragmentiškumo kuriamoje pilkoje prieblandoje⁴ asmenybių istorijos dažniausiai skleidžia daug daugiau šviesos, kartu leisdamos pamatyti ir tai, kas yra aplinkui.

Visi pirmiau aptarti – idėjinis-ideologinis, teorinis-metodologinis, šaltiniotyrinis – aspektai yra svarbūs ne tik sovietmečio tyrimams bendriausia prasme, bet ir anuomet įgyvendintos istorijos politikos ir dėl jos vykusių identiteto transformacijų analizei. Tačiau prieš pereinant prie pastarųjų konkretybių tyrimo reikia išspręsti vieną teorinę problemą.

2. Teorinė problema – ką laikyti asmenybe sovietmečiu?

Į šį klausimą neįmanoma atsakyti tylomis apėjus „homo sovieticus“ apibrėžties problemą. Akivaizdu, kad kiekvienas totalitarinis arba autoritarinis režimas siekia savo retortoje išugdyti „naująjį žmogų“, privalantį

gyventi ir dirbti to režimo labui. Sovietinė sistema – ne išimtis. Jos pastangas šioje sferoje bandoma aprašyti žvelgiant į jas iš įvairių perspektyvų ir išryškinant vieną ar kitą svarbų „naujojo žmogaus“ bruožą. O šiuos bruožus sintezuojančių žvilgsnių dar trūksta. Todėl šiuo atveju tegalima išvardyti svarbesnes istoriografines pozicijas, taikliai apibūdinusias konkrečius sovietžmogio asmenybės bruožus.

Aleksandras Zinovjevas 1982 m. į apyvartą įtraukė sąvoką „homo sovieticus“ ir nutapė ne vieną ryškų „homososo“ (lygia greta su savo paties vartojama sąvoka) sociokultūrinio portreto bruožą⁵. Dar vienas, be jokios abejonės, ypač svarbus veikalas – Michailo Gellerio knyga „Mašina ir sraigteliai. Sovietinio žmogaus formavimo istorija“⁶. „Naujojo žmogaus“ būti ir būti padeda suprasti pastaruoju metu pradėtos tirti ano meto kasdienybės, socialinių santykių, mąstymo stereotipų ir elgsenos ypatumų temos⁷. Pastarieji svarstymai priartėja prie socialinės antropologijos lauko, kuriame subrandintos idėjos taip pat gali būti pravarčios apibrėžiant nelaisvės sąlygomis kryptingai ugdyto individo charakteristikas. Esmingos tezės apie pastarąsias charakteristikas yra išsakomos ir epochos liudininkų atsiminimų bei (auto)refleksijų puslapiuose⁸. Suvokti,

⁵ Зиновьев Александр. Homo советикус, Лозанна, 1982.

⁶ Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека. Москва: МИК, 1994.

⁷ Klasikinė pozicija vakarietiškoje istoriografijoje šiuo atveju laikytina Sheilos Fitzpatrick studija „Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s“ (Oxford University Press, 2000).

⁸ Šiame kontekste visų pirma paminėtinos dėmsingai asmenybės unifikuojančių procesų veikimą stebėjusių intelektualų (auto)refleksijos. Lietuviškajame kontekste išskirtinė knyga: Dienoraščiai, 1978–2004 /

⁴ Konceptualus žvilgsnis į šią problemą: *Streikus Arūnas*. Kultūrinio ir religinio gyvenimo Sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos // Darbai ir dienos. 2009, t. 52, p. 75–83.

kaip į „naujojo žmogaus“ kūrimo darbą žvelgė tuometinis politinis ir partinis elitas ir kokius tikslus sau kėlė, padeda studijos, kuriose analizuojami valingai kuriami sovietžmogio vaizdiniai to laikotarpio literatūroje ir kinematografe⁹. Šiame kontekste derėtų prisiminti ir nuo 1989-ųjų Jurijaus Levados centro nuosekliai vykdomus sociologinius tyrimus, kurie leido išgryninti esmines „naujojo žmogaus“ savybes, kryptingai ugdytas sovietijoje, ir sėkmingai prigijusias posovietinėje epochoje¹⁰.

Pirmiau probėkšmais išvardytos istoriografinės pozicijos kuria „homo sovieticus“ kaip suskilusio mąstymo (minties ir veiksmo neatitikimas), chameleono sąvybėmis pasižyminčio, jaučiančio poreikį būti griežtai apibrėžtoje hierarchinėje vertikaleje, disponuojančio binarinių opozicijų supaprastintu laiko ir erdvės modeliu, individo portretą.

O ieškant asmenybės sovietmečio epochoje apibrėžčių lengviausia būtų konstruoti „homo sovieticus“ antipodą, remiantis teze,

Vytautas Kubilius [parengė Janina Žekaitė, Jūratė Sprindytė]. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

⁹ Žr., pavyzdžiui, *Clark Katherine*, *The Soviet Novel. History as Ritual*. The University of Chicago Press, 1982; *Attwood Lynne*. *Red Women on the Silver Screen: Soviet Women and Cinema from the Beginning to the End of the Communist Era*. Pandora Press, 1993; *Haynes John*. *New Soviet Man. Gender and masculinity in Stalinist Soviet cinema*. Manchester university press, 2003.

¹⁰ Jurijaus Levados centro bendradarbių atlikti tyrimai leidžia teigti, kad „homo sovieticus“ sąvybės priskirtinas: 1) masiškumas; 2) gebėjimas prisitaikyti; 3) supaprastinimas; 4) hierarchiškumas; 5) klasta; 6) neužtikrintumas; 7) dalyvavimo „kažkur“ jausmas; 8) korupciškumas; 9) praeities vaizdinio neturėjimas. Plačiau žr. 2011 m. sausio 17 d. žurnalo „Ogoniok“ interneto svetainėje paskelbtą Elenos Kudriavcevos straipsnį „Nepakeičiamas žmogus“: <http://www.kommersant.ru/doc/1565316> (žiūrėta 2011 m. rugpjūčio 2 d.).

kad žmogų, neatitikusį pirmiau aptartų sąvybių arba bandžiusį priešintis jų „implantavimui“ į jo sąmonę, pats laikotarpis paversdavo „ne iš šio (sovietinio) pasaulio“ arba „asmenybe“. Kita vertus, akivaizdu, kad toks sprendimas palieka labai daug neatsakytų klausimų. Šiuo atveju paminėsime tik keletą, kurie išduoda, koks platus yra interpretacijos laukas, kuriame galima svarstyti „homo sovieticus“ ir jo antipodo – „asmenybės“ tapsmo klausimą. Kaip antai – kurių sociokultūrinio ir psichologinio pobūdžio komponentų dominavimas suvaidina lemiamą vaidmenį individui išsiveržiant iš „homo sovieticus“ minios arba pritampant prie pastarosios? Ar asmenybėmis derėtų laikyti ir tuos, kurie atliko sovietinės sistemos demiurgų ir jų artimiausių patikėtinių vaidmenį (aiškiai žinojusių skirtis tarp „juoda“ – „balta“ – „pilka“; „moralu“ – „amoralu“ ir valingai laužiusių taisykles arba kūrusių naujas)? Šių ir kitų, ne mažiau svarbių klausimų svarstymas išsina už šio straipsnio interesų ribų. Tačiau tuo pat metu tie klausimai verčia kuo tiksliau apibrėžti, kaip bus vartojamas „asmenybės“ terminas mūsų atliekamo tyrimo metu.

Šiame straipsnyje analizuojant galimybes išlikti asmenybe Lietuvos istorijos politikos lauke sovietmečio epochoje pagrindinis dėmesys skiriamas tam, ką galima įvardyti kaip asmeninės / profesinės „sėkmės strategiją“ (apimančią ir jos priešybę – pralaimėjimo strategiją)¹¹ arba kitaip – individo gebėjimą aktyviai veikti

¹¹ Už naudingas išvalgas Vilniaus simpoziumo vasaros seminaro metu, padėjusias išgryninti „sėkmės / pralaimėjimo strategijos“ konceptą, ir už nuorodas į teorinę literatūrą straipsnio autorius yra dėkingas Vilniaus universiteto docentei Natalijai Arlauskaitėi.

tuometinėje viešojoje erdvėje bei oficialiame diskurse ir demonstruoti tam tikrą opoziciją sovietmečiu nusistovėjusioms mąstymo ir elgsenos taisyklėms (išimtiniais atvejais – sąmoningai ir valingai kuriant šias taisykles).

3. Lietuvos istorijos politikos lauke 1944–1956 metais veikę asmenybių tipai

1944–1956 metais Lietuvos istorijos politikos lauke veikė keletas raiškių asmenybių, kurias galima sugrupuoti pagal jų tipą ir elgsenos modelius: 1. „Istorijos politikos demiurgas“. 2. „Tarpukario epochos autoritetai“. 3. „Idėjiniai žmonės“. 4. „Pašalinis istorijos mokslas“¹².

3.1. „Istorijos politikos demiurgas“

„Demiurgo“ epiteto, kalbant apie sovietmečio istorijos politikos lauką, nusipelnė ilgametis Lietuvos komunistų partijos centro komiteto ir faktinis respublikos vadovas Antanas Sniečkus. Tai išimtinis atvejis, kai tenka kalbėti ne apie taisyklių dekonstravimą, bet jų kūrimą iš asmenybės veikimo sovietmečiu perspektyvos. A. Sniečkaus elgsenos modelį išreiškė niekuomet ypač neslėptas, ganėtinai ciniškas ir utilitarinis santykis su realybe bei istorija, kaip sudeamąja šios realybės dalimi: „*Panaudoti tai, kas naudinga man (ir partijai)*!“ Šį principą A. Sniečkus bene aiškiausiai išsakė 1957 m. vasario 21 d. vykusio komjaunimo plenumo metu: „Mes turime paimti iš kultūrinio

¹² „Tarpukario epochos autoritetai“, „Idėjinių žmonių“, „Pašalinio istorijos mokslas“ ir „Dievo Jano“ elgsenos strategijų platesnį aptarimą žr. *Švedas Aurimas. Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*. Vilnius: Aidai, 2009.

palikimo tą, kas reikalinga socialistinei valstybei.“¹³ Pagal šį principą pritaikant praeitį dabarties poreikiams, akivaizdu, dažniausiai tekdavo ją klastoti ir supaprastinti iki binarinių laiko bei erdvės modelių (juose „blogiui“ atstovavo Vakarų civilizacija ir joje užgimusios feodalinė ir kapitalistinė formacijos). Raiškiausiai šio klastojimo bei supaprastinimo principo veikimą rodo A. Sniečkaus ir ilgamečio Lietuvos TSR Istorijos instituto direktoriaus Juozo Žiugždos pokalbio apie sovietinę Lietuvos istorijos sintezę detalės (perpasakotos filosofo Broniaus Genzelio): „Aš čia su gerbiamu Sniečkusum užsidarėme kabinete ir sprendžiam, ką daryti. „Ant greitųjų“ juk neparašysi. Ir man tada pirmasis sekretorius pasakė: paimk Šapoką ir daryk viską atvirkščiai!“¹⁴

Toks utilitarinis santykis su aplinka (pozityviai vertinančių pastarąją personaliją istorikų terminais – „gudrus, subtilus veikimas“¹⁵) leido A. Sniečkui tapti „ilgos distancijos bėgiku“, pergyvenusiu „generalinius“ Josifą Staliną ir Nikitą Chruščiovą, daugelį savo kolegų iš lietuviškojo partinio elito ir tuo pat metu įgyvendinti vieno svarbiausių lietuviškosios sovietmečio istorijos politikos formuotojų vaidmenį, esmingai prisidėjusį prie sovietinės ir nacionalizmo ideologijų simbiozės vyksmo sovietmečio Lietuvoje.

3.2. „Tarpukario epochos autoritetai“

Sovietinėje Lietuvoje likusių tarpukario epochos autoritetų (Konstantino Jablonskio,

¹³ Lietuvos ypatingasis archyvas, LKP dokumentų skyrius (LYA), f. 16895, ap. 2, b. 73, l. 22.

¹⁴ „Man marksizmas rūpėjo kaip istorinis fenomenas“. Bronių Genzelį kalbina Aurimas Švedas // *Naujasis Židinys-Aidai*. 2009, Nr. 3–4, p. 109.

¹⁵ Sniečkaus fenomenas: prisiminimai ir pamastymai / Sud. Vytautas Kazakevičius, Ringaudas Mališauskas. Vilnius, 2003.

Igno Jonyno, Augustino Janulaičio) arba „istorikų artojų“¹⁶ elgsenos modelį naujoje sociopolitinėje ir sociokultūrinėje realybėje galima apibūdinti keturiais žodžiais: „*pasi-klydę laike ir erdvėje*“.

Taip apibrėžti šių istorikų profesinę ir egzistencinę laikyseną leidžia trys, vienas kitam nuolat prieštaravę santykio su sovietine realybe ir istorijos politikos lauke vykstančiais procesais būdai:

- 1) atsiribojimas, nedalyvavimas, apolitiškumas;
- 2) sąmoningi ir nereflektuoti akibrokštai;
- 3) bandymas paveikti susiklosčiusią situaciją panaudojant sovietinės ideologijos principus.

Tokie prieštaringi veiksmai, išduodantys ypač komplikuoatą tarpukario epochos autoritetų situaciją sovietmečiu, lėmė, kad pastarieji buvo nuolat stebimi, stumiami į diskurso nuošalę (tuo pat metu bandant prireikus pasinaudoti jų autoritetu ir sukauptu simboliniu kapitalu) ir jautė realią represijų grėsmę (I. Jonyno atvejis). Kita vertus, nepaisant šių žmonių situacijos prieštarin-gumo, nulėmusio jų elgsio kontroversijas, jų asmenybių buvimas istorijos politikos lauke buvo labai svarbus simboline prasme. Nepaisant sovietizacijos procesų, nukreiptų į lietuvių visuomenės senojo identiteto naikinimą, pastarojo gyvybingumas buvo palaikomas tekstų sklaidos ir tarpasmeninių kontaktų lygmeniu. Būtent tarpasmeniniai santykiai dažniausiai sukurdavusi kamerinę

¹⁶ Apie tarpukario epochoje subrandintos praeities tyrinėtojų bendruomenės „istoriko artojo“ tapatybę ir radikalią jos kaitą „istoriko kario“ laikysena viešojoje erdvėje žr. plačiau *Gieda Aurelijus, Aurimas Švedas*. Kuo svarbi istoriografijos istorija? Istorikų identiteto problemos Lietuvos istoriografijoje // Lietuvos istorijos studijos. 2006, Nr. 16, p. 42–47.

kelių žmonių bendravimo „akis į akį“ erdvę, buvo svarbus tradicinio interpretacinio konteksto perdavimo praeities tyrinėtojų bendruomenėje iš kartos į kartą nelaisvės sąlygomis būdas.

3.3 „Idėjiniai“ žmonės

Ryškiausiai „idėjinių“ žmonių“ asmenybės tipo istorijos politikos lauke atstovais laikyti Povilas Pakarklis ir Stasys Matulaitis. Pirmasis, turėdamas Istorijos instituto direktoriaus postą (1946–1948 m.), šios įstaigos darbą bandė nukreipti ne konjunktūros poreikių tenkinimo, o korektiškų mokslinių tyrimų linkme. S. Matulaitis 1950 m. pamėgino sukelti maištą prieš J. Žiugždos kuriamo oficialiojo diskurso apie praeitį įsivyravimą ir istorijos mokslo pavertimą ideologijos tarnaitę.

Toki elgsenos modelį galima įvardyti „*ideologinių sirenų paklaidintų žmonių kova su vėjo malūnais*“.

Pasirinkę netinkamą taktiką (atvirą be-kompromisę konfrontaciją), kurią naudojant buvo bandoma įgyvendinti susiklosčiusioje realybėje neįmanomus strateginius uždavinius (korektiški moksliniai praeities tyrimai), abi asmenybės buvo išstumtos iš Lietuvos istorijos politikos lauko. Simptomiška, kad iš šalies žvelgdami į susiklosčiusią situaciją, kurioje atsidūrė po aštrių konfliktų su savaisiais oponentais, tiek P. Pakarklis, tiek S. Matulaitis savo dienoraščiuose neslėpdami kartėlio konstatavo, kad toje situacijoje jie negali savęs realizuoti ir tuo pat metu pateikė paaiškinimą, kokios priežastys tai lėmė. Šiuo atveju P. Pakarklis rašė apie savo ir oponentų „skirtingą psichofizinę konsticiją“, o S. Matulaitis, neieškodamas korektiškų formuluočių, apibendrino: „...“

aš netinkamas tokiam mokslui, kokis čia vykdomas.“¹⁷

3.4. „Pašalinis istorijos moksle“

Aukštas partinis funkcionierius, daugiau nei dvidešimt metų buvęs LSSR Aukščiausiojo Sovieto Prezidiumo pirmininku, Justas Paleckis į sovietmečio istorijos politikos lauką įžengė savo iniciatyva parengęs dvi brošiūras „Tarybų Lietuvos kelias“ ir „Советская Литва“¹⁸.

J. Paleckio asmenybė ir sovietmečiu, ir dabar vertinama nevienodai. Jo pasisakymai ir veiksmai dažnai nesutapdavo su bendrosiomis LKP CK biuro nuostatomis. Šį elgsenos modelį sąlyginai įvardijame taip: „lygesniojo tarp lygių statusas leidžia užsiimti smulkiu humanizmu“.

Tokią taktiką J. Paleckis pabandė taikyti ir istorijos politikos laukui, kuriame šio asmens iniciatyva buvo suformuluoti XIX a. lietuvių tautinio atgimimo proceso ir paskirų jo reiškinių vertinimai, ne visiškai atliepę A. Sniečkaus ir jo aplinkos konstruojamas binarines opozicijas (jų įtampoje į XIX a. lietuvių tautinį atgimimą buvo galima žvelgti tik kritiškai). Už šiuos nukrypimus 1949–1952 m. vykusios kritikos kampanijos metu J. Paleckiui buvo nedviprasmiškai parodyta, kad, išdrįsdamas kvestionuoti schemą „istorija = LKP nuomonė“, aukštas partinis funkcionierius rizikavo netekti „lygesniojo tarp lygių“ statuso, o tai galėjo

¹⁷ Žr. P. Pakarklio autorefleksiją: Mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyrius, f. 129, b. 936, l. 1; S. Matulaičio žvilgsnis į susiklosčiusią situaciją: LYA, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 20.

¹⁸ *Paleckis Justas*. Tarybų Lietuvos kelias. Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1947; *Палецкис Юстас*. Советская Литва: [историко-экономический очерк]. Москва: Госполитиздат, 1949.

baigtis šio asmens tapimo pašaliniu ne tik istorijos mokslo ir politikos lauko, bet ir partinės nomeklatūros gretų atžvilgiu.

4. Lietuvos istorijos politikos lauke 1956–1990 metais veikę asmenybių tipai

1956–1990 m. Lietuvos istorijos politikos lauke galima fiksuoti keletą ryškių asmenybių veikimą, kuris neabejotinai turėjo įtakos sovietmečio epochos lietuvių visuomenės identiteto pavidalų formavimuisi ir jų kaitai. Šias asmenybes pagal jų elgsenos strategijas galima įvardyti taip: 1. „Dievas Janas“. 2. „Matematikas, kuriam leidžiama daug“. 3. „Dieviškasis ir demoniškas Režisierius“. 4. „Poetas auksiniame narvelyje“.

4.1. „Dievas Janas“

Viena ryškiausių sovietmečio epochos istorijos politikos lauko asmenybių, istorikas Juozas Jurginis, analizuojant šio mokslininko elgsenos ypatumus, tarytum pats siūlo jį tapatinti su senovės romėnų pradžios ir pabaigos dievu Janu, paprastai vaizduotu su dviem veidas, atgręžtais į priešingas puses¹⁹.

Tokią asmenybės charakteristiką nulemia J. Jurginio veiklos sovietmečio istorijos politikos lauke ypatumai:

- 1) nuolatiniai akibrokštai oficialiajam diskursui;
- 2) bandymai „atsistoti ant kojų“ po šių akibrokštų išprovokuotų kritikos ir savikritikos bangų;

¹⁹ Šios asmenybės elgsenos strategijos taip pat analizuotos: *Švedas Aurimas*. Jano mišlė: kūrybiško operavimo marksistinė teorija atvejis sovietinėje lietuvių historiografijoje? // Lietuvos istorijos studijos. 2005, Nr. 15, p. 60–69.

- 3) konjunktūriniai sprendimai;
- 4) mėginimai būti opozicijoje, tuo pat metu nepažeidžiant išorinių oficialaus diskurso reglamento taisyklių („erezijų“ kūrimas skaitant marksizmo klasikų veikalus);
- 5) žaidimas ir ironija.

Šie įvardyti elgsenos modeliai, J. Jurginio nuolat derinti tarpusavyje, leido šiam istorikui išsakyti daug originalių ir „disonuojančių“ oficialiajam diskursui tezių apie sovietmečiu susiklosčiusios praeities tyrimų tradicijos ribotumus, pademonstruoti kūrybiško marksizmo traktavimo galimybes LDK socioekonominės istorijos tyrimuose²⁰ ir tuo pat metu įgyvendinti labai ambicingą bei rizikingą sumanymą – sukurti Lietuvos istorijos periodizacijos modelį, kuriame taikiai koegzistuoja sovietinės ir tarpukario epochos prasminiai akcentai: socialinių ekonominių formacijų kaitos schema ir valstybingumo raidos „išsklotinė“²¹. Šis projektas buvo radikaliai atmetas ir sukritikuotas, taip J. Jurginiui aiškiai parodant, kad jo elgsenos strategija „nuolat tikrinti, kur yra leistinumo ribos“, ne visuomet gali tilpti „sėkmės istorijos“ zonoje.

4.2. „Matematikas, kuriam leidžiama daug“

Ilgametis Vilniaus universiteto rektorius Jonas Kubilius (šias pareigas turėjo nuo 1958 iki 1991 m.) yra viena iš nedaugelio asmenybių, kurioms tiek sovietmečio mokslo (bendriausia prasme), tiek istorijos

politikos plotmėse galima pritaikyti „ilgos distancijos bėgiko“ epitetą (šalia rektoriaus ir jau aptartos A. Sniečkaus personalijų šiame kontekste derėtų prisiminti ir Lietuvos SSR Mokslų akademijos prezidentą fiziką Juozą Matulį, vadovavusį šiai įstaigai nuo 1946 iki 1984 m.).

J. Kubilius, pradėjęs eiti Vilniaus universiteto rektoriaus pareigas po Juozo Bulavo (1956–1958 m.) triukšmingo pašalinimo iš šio posto, ilgainiui ėmėsi nuosekliai vykdyti tai, už ką J. Kubiliaus pirmtakas buvo ypač aršiai užsipultas LKP CK iniciatyva. J. Kubiliaus rektoriavimo epochoje vyko palaiapsnis universiteto „lietuvinimo“ procesas. O rektoriui ir jo aplinkos žmonėms sėkmingai panaudojus 1979-aisiais minėtą 400-ųjų universiteto įkūrimo metinių jubiliejų²², senamiestyje išikūręs universiteto ansamblis (dėl jo „puošimo“ iniciatyvos, kurios rezultatas – ganėtinai daug „vizualaus lietuvinimo“ akcentų), sovietmečio lietuvių visuomenės sąmonėje buvo įtvirtintas kaip „atminties vieta“ ir surastos „kompromisinės universiteto atminties“ formos (universitete nyksta sovietinės ideologijos akcentai ir randasi lituanistiniai; ignoruojami jėzuitiški ir „lenkiški“ universiteto istorijos akcentai). Konceptualią šio proceso analizę ir vertinimus yra pateikęs Alfredas Bumblauskas, pirmasis atkreipęs dėmesį į J. Kubiliaus „programos“ poveikį ne tik mokslo (istorijos) politikos laukui, bet ir sovietmečio lietuvių visuomenės istorinės sąmonės formoms²³.

²⁰ *Jurginis Juozas*. Baudžiasis įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.

²¹ *Jurginis Juozas*. Lietuvos TSR istorija: vadovėlis vidurinėms mokykloms. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1957.

²² Žr. apie tai paties J. Kubiliaus autorefleksiją „Praeitį reikėjo atsikvoti. Vilniaus universiteto 430-osioms metinėms“ // Šiaurės Atėnai. 2009, kovo 20, 27, balandžio 3.

²³ Žr. Alfredo Bumblausko tekstus: *Vilniaus universitetas: politinės ir istoriografinės kolizijos (vietoj įva-*

Šiuo atveju akivaizdu, kad viena iš sėkmingos J. Kubiliaus veiklos sąlygų buvo jo elgsenos algoritmas – „*talentui, turinčiam postą, atsiveria visos durys*“, išnaudojant sukauptą simbolinį kapitalą, dalyvaujant akademinų, visuomeninių ir nomenklatūrinių tinklų gyvenime, mėginant leistinumą ribas ir tuo pat metu – bent iš dalies esant už jas atsakingam. Kita vertus, tai tik dalinis J. Kubiliaus „sėkmės istorijos“ eksplikavimas. Kalbėdami apie šią raiškia asmenybę, jos biografai dar tikrai nepadėjo taško²⁴.

4.3. „Dieviškasis ir demoniškasis Režisierius“

Sovietmečio epochoje praeities tyrinėtojų bendruomenė dažnu atveju atliko ne patį svarbiausią vaidmenį formuojant lietuvių visuomenės požiūrį į praeitį ir tuo pat metu kuriant tam tikrus prasminius ir emocinius stereotipus, veikusius šios bendrijos identiteto pavidalą. Sovietų vertintas kaip „pats svarbiausias iš menų“ kinemato-

do) // Vilniaus universiteto istorija 1579–1994. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994, p. 7–16; Senasis Vilnius istorinės sąmonės perspektyvose // Lietuvos istorijos studijos. 2000, Nr. 8, p. 20–39; Vilniaus universitetas: istorija, vaizdai, atmintis // Vilniaus universitetas fotografijose. Vilnius: Daigai, 2004, p. 9–21; Vilniaus universiteto istorinės atminties modeliai ir praeities reprezentacijos XIX–XX amžiuje // Lietuvos istorijos studijos. 2005, Nr. 16, p. 48–64; Vilniaus universitetas: istorinių atminčių konfliktai ir dialogai. Vilnius University: Conflicts and Dialogues of Historical Memory // Tarptautinė konferencija. Vilniaus universitetas Europoje: praeitis, dabartis, ateitis. International Conference. Vilnius University in Europe: Past, Present and Future. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005, p. 225–262.

²⁴ Žr., pavyzdžiui, *Stakėnas Vilnius*. Lietuviški metai. Profesorius Jono Kubiliaus gyvenimo trajektorija. Vilnius: Margi raštai, 2001. V. Stakėno parengta knyga vertintina kaip pirmasis publicistinis žingsnis, po kurio turėtų eiti istorikų studijos, operuojančios tiek kokybiškai nauja empirine medžiaga, tiek ją padedančiais „suvaldyti“ teoriniais instrumentais.

grafas Lietuvos SSR ganėtinai greit tapo lietuvišku kinematografu ir daug prisidėjo prie pirmiau įvardytų praeities vaizdinių kūrimo bei identiteto formavimo procesų. Tai iš dalies yra ir kino režisieriaus bei scenaristo, Lietuvos kino studijos meno vadovo (1961–1974; 1980–1991m.) Vytauto Žalakevičiaus nuopelnas. Atrodytų, kad šios asmenybės biografijos broūžai²⁵ leidžia apibūdinti režisieriaus elgsenos modelį taip: „*provincijos Jupiteriui kartais leidžiama daugiau nei jaučiams*“.

Toki elgsenos modelį išreiškę veiksmai:

- 1) meistriškai sukurti filmai konjunktūrinėmis temomis;
- 2) genialūs filmai, kuriuose išbandomos ir plečiamos sovietmečio kūrėjo laisvės ribos;
- 3) nuoseklios pastangos kurti prielaidas Lietuvos kino studijos „aukso amžiui“;
- 4) virtuoziškas gebėjimas manipuliuoti žmonėmis, siekiant savo tikslų;
- 5) skausmingos patirtys suvokiant savųjų galimybių ribas Vilniuje (kaip „Jupiteriui“) ir Maskvoje (ir kaip „Jupiteriui“, ir kaip „jaučiui“).

V. Žalakevičiaus veiklos rezultatai – etapiniai autoriniai filmai (pvz.: „Niekas nenorėjo mirti“; 1965), esminis postūmis (scenarijaus rašymas, bendradarbiavimas filmavimo metu) raiškiausių lietuviškojo kinematografo juostų atsiradimui (pvz., „Jausmai“ 1968); palankaus konteksto sudarymas visuomenine prasme ypač

²⁵ Žr. Laimono Tapino knygą „Laiškanešys, pasiklydęs dykumoje: Vytauto Žalakevičiaus gyvenimo ir kūrybos pėdsakai“ (Vilnius: Alma Littera, 2009). Tai kol kas išsamiausia šios asmenybės biografija, parašyta publicistiniu stiliumi.

reikšmingiems projektams (pvz., „Herkus Mantas“; 1972). Šiuo atveju galima pasakyti ir dar daugiau – „V. Žalakevičiaus faktorius“ yra labai svarbus filmų, kuriuos galima laikyti lietuvių tautos „atminties vietomis“, atsiradimui.

4.4. „Poetas auksiniame narvelyje“

Aptariant sovietmečio epochos istorijos politikos lauko ypatumus ir lietuviškojo identiteto transformacijų procesą reikia įvardyti dar vieną asmenybę, kurios veikla ir laikysena turėjo ypač didelę reikšmę šiame straipsnyje analizuojamiems klausimams.

Kalbant apie poetą Justiną Marcinkevičių, kaip ir apie rektorių V. Kubilių, reikia konstatuoti, kad šių žmonių veiklos ir biografijos kreivių tyrinėtojų dar laukia ne vienas iššūkis. Poeto Just. Marcinkevičiaus atveju tenka susidurti su radikaliai priešingais jo egzistencinės laikysenos ir kūrybos vertinimais, kurių paletė nusidriekia nuo kaltinimų kolaboravimu su sovietų valdžia ir to meto specialiosiomis tarnybomis iki išvalgų apie tos personalijos reikšmingą poveikį to meto rašytojų bendrijai ir tautos identiteto formoms²⁶.

Yra ir dar vienas slenkstis, kurį teks peržengti šios asmenybės biografams, o bū-

tent – ta figūra didelei vėlyvojo sovietmečio ir posovietinės Lietuvos visuomenės daliai yra moralinio autoriteto simbolis, o tai automatiškai apsunkina akademinės analizės, interpretacijos ar dekonstrukcijos procesą. Šiuos slenksčius dar teks įveikti tiek faktų rinkimo / tikslinimo, tiek jų interpretavimo ir pateikimo visuomenei prasme.

Kita vertus, pirmiau įvardyti klausimai, nors ir yra labai svarbūs analizuojant asmenybės veikimą ir išlikimą Lietuvos istorijos politikos lauke, tačiau net jų iki galo neišsprendus, rodos, akivaizdu, kad Just. Marcinkevičiaus elgsenos strategija „Šaukiu aš tautą!“, įgyvendinta sovietmečiu viešojoje erdvėje ir oficialiajame diskurse, aiškintina ne tik sumania abiejų (tiek poeto, tiek sistemos) taktika, leidusia jiems siekti savųjų tikslų, bet ir *talento faktorius* netikėtumu. Šis faktorius ir „poetui auksiniame narvelyje“, ir šią situaciją sukūrusiems jo kūrybos prievaizdams, kurie vykdė partijos elito sumanytą sovietizmo ir nacionalizmo simbiozės projektą, pateikė netikėtumą, kai Just. Marcinkevičiaus dramatinė trilogija („Mindaugas“, „Mažvydas“, „Katedra“; 1968–1977 m.) ir kiti jo kūriniai lietuvių visuomenės buvo perskaityti ir interpretuoti ne taip, kaip buvo iš anksto tikimasi, žvelgiant iš sovietinės sistemos logikos taško.

5. Lietuvos istorijos politikos laukas sovietmečiu – sovietinės ideologijos ir nacionalizmo simbiozės vieta. Asmenybių veiklos „pėdsakai“

Vienas svarbiausių Sovietų Sąjungos partinės ir politinės vadovybės uždavinių okupavus Baltijos valstybes buvo sunaikinti tradicinį *interpretacinį kontekstą* (didįjį pasakojimą apie praeitį, dabartį ir ateitį, nu-

²⁶ Kritišką požiūrį į Just. Marcinkevičių ir jo kūrybą iševijoje aiškiai išreiškė A. Štomas ir T. Venclova. Žr. Politinė sąmonė Lietuvoje ir joje atsispindinčios krašto ateities vizijos // *Laisvės horizontai*, p. 213–214, 216, 257. Pabrėžtinai kritišką santykį su poetu pademonstravo ir žurnalo „Naujas Židinys-Aidai“ aplinkos intelektualai jau nepriklausomoje Lietuvoje, žr. 2003 m., Nr. 4. Tokiam požiūriui oponuojančių tekstų yra nemažai. Šiame kontekste norėtume paminėti šitame „Lietuvos istorijos studijų“ numeryje spausdinamą Viliaus Ivanausko tekstą, kurio autorius svarsto įvairius „už“ ir „prieš“, vertindamas Just. Marcinkevičiaus personaliją: *Ivanauskas Vilius*. „Poetas keičia sistemą? Žvilgsnis į Just. Marcinkevičių, M. Martinaitį ir S. Gedą vėlyvajame sovietmetyje“.

sistovėjusios vertybių sistemos, tradicinės religijos postulatų konsteliacijas), kuriuo gyveno šių šalių visuomenės tarpukario epochoje²⁷. Sovietinė tradicinio interpretacinio konteksto griovimo strategija ir taktika apėmė *žmones, institutus ir idėjas*. Apie šios strategijos sėkmes ir nesėkmes naikinant bei „perauklėjant“ senąjį ir ugdant naująjį elitą, ardant vertikalius ir horizontalius visuomenės santykius pasitelkus į pagalbą baime, laužant esamą visuomeninę infrastruktūrą (mokykla, bažnyčia, organizacijos) ir kuriant naujus institutus jau buvo rašyta²⁸.

Šiuo atveju svarbu pabrėžti, kad, vykdant šią veiklą, tiek Sovietų Sąjungos, tiek atskirų jos respublikų mastu buvo sukurtas savitas sovietinės ideologijos ir nacionalizmo hibridas²⁹, išlaikęs kai kuriuos esminius tarpukariu sukurtą didžiojo pasakojimo apie lietuvių tautos praeitį, dabartį ir ateitį bruožus.

Pateiksime keletą pavyzdžių, leidžiančių kalbėti apie iš pirmo žvilgsnio mažai tikėtiną idėjinę ir ideologinę simbiozę istorijos politikos lauke:

1. Sovietiniuose istorijos vadovėliuose, akademinėse sintezėse pateiktame didžiajame pasakojime apie Lietuvos

²⁷ Sąvoka „interpretacinis kontekstas“ perimta iš: *Cohen Shari J. Politics without a Past. The absence of History in postcommunist nationalism / Durham: Duke University Press, 1999.*

²⁸ Žr. *Švedas Aurimas. Sovietų pastangos ir poveikis keičiant Lietuvos visuomenės interpretacinį kontekstą // Jurkutė Mingailė, Šepety Nerijus (eds.). Demokratija Lietuvoje. Pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose. Democracy in Lithuania. Civil Spirit Versus Totalitarianism at the Defining Moments of the Twentieth Century. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, p. 151–160.*

²⁹ Plačiau apie šio hibrido sukūrimo priežastis ir jo formas: *Kemp Walter A. Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union. A Basic Contradiction? Macmillan Press, 1999.*

SSR praeitį ir dabartį buvo negrabiai suderinti tarpukario akademinėje tradicijoje išgryninti prasminiai akcentai (pvz., valstybingumo sureikšminimas) su komunistinės ideologijos poreikius turėjusiomis patenkinti tezėmis apie Lietuvos istorijos erdvinį ir periodizacinį modelius³⁰.

2. Po 1945-ųjų kurtoje istorinėje beletristikoje (ypač istorinio romano tradicijoje) aiškiai išvelgtini tarpukario istorinės sąmonės recidyvai (konkrečių kūrinių chronologija, siužetas, prasminiai ir emociniai akcentai, etc.)³¹.
3. Sovietmetyje užgimusių meninių reiškinių, ilgainiui tapusių „atminties vietomis“, akumuluojamas prasminis turinys ir emocinė energija visuomenės daugeliu atvejų buvo interpretuojama panaudojant ne tik sovietinės, bet ir tarpukarinės epochos idėjinis-ideologinius kodus³².
4. Kultūros palikimo įpaveldinimo procese sovietmečiu į paminklus žvelgta iš įvairių istorijos versijos perspektyvų, kurių

³⁰ Plačiau apie tai žr. *Švedas Aurimas. Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985). Analizuojamam kontekstui taip pat vertingas požiūris: *Bumblauskas Alfredas* Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu // Lietuvos istorijos studijos. 2006, t. 17, p. 9–26.*

³¹ Žr. *Viliūnas Giedrius. Lietuvių istorinis romanas. Vilnius: Mokslas, 1992.*

³² Tokiais įvairiaprasmiai meniniais reiškiniiais, kurtais sovietiniame interpretaciniame kontekste ir, akivaizdu, turėjusiais atliepti pastarojo poreikius, bet akivaizdžiai orientavusiais jų auditoriją visai į kitą prasmį – emocinį lauką, laikytini: Justino Marcinkevičiaus dramatinė trilogija; Marijono Giedrio 1972 m. režisuotas istorinis filmas „Herkus Mantas“, Petro Repšio 1974–1985 m. Vilniaus universiteto Lituanistikos centro vestibulyje tapyta freska „Metų laikai“ (šios freskos radimasis Vilniaus universiteto ansamblyje reikėtų vertinti kaip platesnio reiškinio – jau probėkšmais aptartos Vilniaus universiteto ansamblio „lietuvinimo“ programos, vykdytos rektoriaus Jono Kubiliaus, integralią dalį).

samplaika sukūrė tradicinio interpretacinio konteksto ir politinio ideologinio vertinimo bei aktualinimo simbiozę³³.

5. Vykdamas toponiminę politiką (Vilniaus gatvėvardžių sistemos kūrimas) taip pat fiksuotini dviejų praeities vaizdinių (tarpukarinio ir sovietinio) koegzistavimo ir jų panaudojimo, formuojant sovietinės respublikos sostinės veidą 1944–1989 m., pėdsakai³⁴.
6. Vilniaus universiteto „lietuvinimo“ ir pavertimo „atminties vieta“ procesas.

Pirmiau išvardyti akcentai neleidžia rekonstruoti visapusiško sovietmečio istorijos politikos veikimo modelio ir paaiškinti jo logikos, tačiau akivaizdžių idėjinių-ideologinių prieštarų koegzistavimas ar netgi simbiozė leidžia teigti, jog tam tikrų reiškinų genezės bei sklaidos visuomenėje proceso negalima paaiškinti be straipsnyje jau įvardytų (ir čia neapartų) asmenybių veikimo (arba kitaip – kūrybiško santykio su esama realybe) faktoriaus ir galų gale – šių asmenybių „sėkmės (pralaimėjimo) strategijų“ tuometinėje viešojoje erdvėje arba oficialiajame diskurse fiksavimo. Žengiant šiuo keliu, į sovietmečio epochą ir joje vykdytą istorijos politiką ir lietuviškojo identiteto transformacijos procesus galima pažvelgti iš naujos perspektyvos.

Išvados

1. Žvilgsnis į asmenybes sovietmečio epochoje leidžia geriau suprasti šį laikotarpį

³³ Apie tai žr. *Vaitkuvienė Agnė*. Kultūros palikimo įpaveldinimo procesai sovietinėje ir posovietinėje Lietuvoje. Daktaro disertacija. Vilnius, 2010.

³⁴ Pastarųjų pėdsakų paieškas gerokai palengvina: *Čaplinskas Antanas Rimvydas*. Vilniaus gatvės. Istorija, vardynas, žemėlapiai. Vilnius: Charibdė, 2000; *Gocentas Vytautas, Radjusz Tadeusz*. Senosios ir naujosios Vilniaus gatvės. 1840–2009. Vilnius, 2009.

kaip savitą sociokultūrinę ir sociopolitinę epochą ir esmingai prisidėti prie vis atsinaujinančių vertybinio pobūdžio diskusijų apie pasipriešinimo, prisitaikymo ir kolaboravimo būdų pasirinkimą – galimybę jas praturtinti naujais požiūriais, pagrįstais empirine medžiaga. Asmenybės situacijos nelaisvės sąlygomis analizė sukuria prielaidas tarpusavyje oponuojančių totalitarizmo ir revizionizmo mokyklų dialogui, taip pat dažnu atveju leidžia spręsti empirinių duomenų problemas ir tuo pat metu – įgalina vertinamojo pobūdžio svarstymus, dažnai išsakomus *ad hoc*, keisti kalbėjimu, pagrįstu argumentais.

2. Straipsnyje vartojama asmenybės sąvoka sukonstruota pasiremiant kokybine opozicija „homo sovieticus“ tipažui ir ypač sureikšminant asmeninės / profesinės „sėkmės strategiją“ (apimančią ir jos priešybę – nesėkmę) arba kitaip – individo gebėjimą ne tik aktyviai veikti tuometinėje viešojoje erdvėje bei oficialiajame diskurse, bet ir demonstruoti tam tikrą opoziciją sovietmečiu nusistovėjusioms mąstymo bei elgsenos taisyklėms (išimtiniais atvejais – sąmoningai ir valingai kuriant šias taisykles).
3. Lietuvos istorijos politikos lauke 1944–1956 m. galima išskirti kelis asmenybių tipus: 1) „istorijos politikos demiurgas“ (A. Sniečkus); 2) „tarpukario epochos autoritetai“ (K. Jablonskis, I. Jonynas, A. Janulaitis); 3) „idėjiniai“ žmonės“ (P. Pakarklis, S. Matulaitis); 4) „pašalinis istorijos moksle“ (J. Paleckis). Lietuvos istorijos politikos lauke 1956–1990 m., kaip svarbūs žaidėjai, išryškėja naujos asmenybės: 1) „Dievas Janas“

(J. Jurginis); 2) „Matematikas, kuriam leidžiama daug“ (J. Kubilius); 3) „Dieviškasis ir demoniškas Režisierius“ (V. Žalakevičius); 4) „Poetas auksiniame narvelyje“ (Just. Marcinkevičius).

4. Lyginant du chronologinius etapus ir juose veikusių asmenybių likimus, išryškėja šios kokybinės slinkty: pirmajame etape beveik visų asmenybių, išskyrus A. Sniečkaus (ir iš dalies J. Paleckio) „sėkmės strategijos“ virto nesėkmėmis, kitaip sakant – sovietinė sistema atlaikė paskirų individų bandymus „patikrinti“ jos patvarumą. Antrajame etape į istorijos politikos lauką ateina žmonės, kurie, išskyrus J. Jurginį, nėra susiję su istorijos tyrimais veikla, tačiau jų darbai meninėje ar akademinėje sferose tam ne tik visuomeniškai svarbūs, bet ir veikia kaip istorinės sąmonės katalizatoriai.
5. 1956–1990 m. istorijos politikos lauke aktyviai veikusių istorinių asmenybių elgsenos strategijos radikaliai kinta – tiesioginę konfrontaciją keičia gebėjimas prisitaikyti ir mokėjimas „pėstininkus aukoti dėl karalienės“; o supaprasti-

nimas, hierarchiškumas ir gebėjimas manipuluoti (klasta) tampa nuolatinio asmenybių palydovu viešojoje erdvėje. Pažymėtina, kad asmenybės ir ją ribojančios sistemos įtampos arba konflikto sprendimas iš dalies tampa priklausomas ir nuo trečiojo veikėjo – visuomenės noro / gebėjimo interpretuoti konkrečios asmenybės „sėkmės istoriją“ ir šios asmenybės veiklos rezultatus.

6. Asmenybės veiklos „pėdsakais“ Lietuvos istorijos politikos lauke galima įvardyti sovietinės ideologijos ir lietuviškojo nacionalizmo simbiozę, kuri leido sovietmečio viešajame diskurse išlaikyti tam tikrus vaizdinius apie lietuvių tautos praeitį, kurie buvo sukurti tarpukario Lietuvoje. Kita vertus, ši dviejų radikaliai priešingų ideologijų sąveika lietuviškojo nacionalizmo postulatus vertė pasitarnauti ir sovietinės sistemos labui. Pirmiau išsakytos išvalgos apie sovietinės ideologijos ir lietuviškojo nacionalizmo simbiozę – viso labo preliminarus tyrimas, kurį ateityje reikės plėtoti.

THE PERSONALITIES IN THE POLITICAL FIELD OF SOVIET LITHUANIAN HISTORY: BEHAVIOURAL STRATEGIES AND CHANCES OF SURVIVAL

Aurimas Švedas

S u m m a r y

A glance at the personalities of the Soviet epoch enables a better understanding of this period as a unique socio-cultural and socio-political epoch and allows to fundamentally contribute to the on-going debates regarding resistance, conformance and collaboration while introducing a new empirical view into these debates. The analysis of an individual's situation under the circumstances of occupation enables a dialogue between the confronting schools of totalitarianism and revisionism, and at the same time it often helps to

solve empirical problems and allows to replace *ad hoc* evaluative interpretations with reasoned opinions.

The concept of personality used in this article is in qualitative opposition towards homo sovieticus. The 'strategy of a personal/professional success' which also includes its antithesis, failure, is of utmost importance here. The point of discussion here is not only a personal ability to actively participate in the then public space and the formal discourse, but also the capability to demonstrate a specific opposition

towards the rules of thinking and behaviour that were established during the Soviet period (at times consciously and forcefully creating these rules).

Several types of personalities may be distinguished within the political field of Lithuanian history of 1944–1956: 1) ‘the demiurge of historical politics’ (Antanas Sniečkus); 2) ‘the authorities of the interwar epoch’ (Konstantinas Jablonskis, Ignas Jonynas, Augustinas Janulaitis); 3) ‘the ideological agents’ (Povilas Pakarklis, Stasys Matulaitis); 4) ‘the outsider of the science of history’ (Justas Paleckis).

The new important players within the political field of Lithuanian history of 1956–1990, are: 1) ‘the God Janus’ (Juozas Jurginis); 2) ‘the mathematician who was allowed to act widely’ (Jonas Kubilius); 3) ‘the divine and demonic film director’ (Vytautas Žalakevičius); 4) ‘the poet in the golden cage’ (Justinas Marcinkevičius).

While comparing the two chronological periods and the lives of personalities who were active then, the following qualitative shifts may be distinguished: in the first period the ‘strategies of success’ of all personalities (except the case of Sniečkus and partially of Paleckis) turned into failures; in other words, the Soviet system withstood the attempts of certain individuals to ‘test’ its stability. During the second period certain people who were not engaged in the historical research, except Jurginis, appeared

in the field of historical politics. Their works in the artistic and academic fields gained not only public recognition, but also became the catalysts of historical consciousness.

The behavioural strategies of the personalities who actively participated in the field of historical politics during 1956–1990 underwent radical changes. The direct confrontation was replaced by the ability to conform and to ‘sacrifice the pawns in the name of queen’; simplification, hierarchization and the ability to manipulate (treachery) became the common trait of the personalities who acted in public space. It is important to note that the solution to the tension or conflict between the personality and the repressive system also depended on the third actor – the public’s wish or ability to evaluate the ‘success story’ and the results of activity of a certain personality.

The activity of the personality presumably resulted in the symbiosis between the Soviet ideology and Lithuanian nationalism that enabled to preserve some images of the Lithuanian past, who were created in Lithuania during the interwar period. On the other side, such interplay of two diametrically opposing ideologies made the postulates of Lithuanian nationalism serve the Soviet system. The above mentioned insights about the symbiosis between the Soviet ideology and Lithuanian nationalism simply serve as a tentative hypothesis which requires further research.

*Įteikta 2011 08 15
Parengta skelbti 2011 09 09*

POETAS KEIČIA SISTEMĄ? ŽVILGSNIS Į JUST. MARCINKEVIČIŲ, M. MARTINAITĮ IR S. GEDĄ VĒLYVAJAME SOVIETMETYJE

Vilius Ivanauskas

Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius
El. paštas. vilius.ivanauskas@gmail.com

Įvadas

1940 m. rugpjūtį grupė Lietuvos kultūrinės inteligentijos atstovų, kurių dauguma buvo rašytojai, nuvyko į Maskvą „atvežti Stalino Saulės“ ir tuo pat metu paprašė įtraukti Lietuvą į SSRS sudėtį. Po 48 m., 1988 m. birželio pradžioje keletas vietiniam rašytojų elitui priklausančių narių buvo išrinkti į iniciatyvinę Sąjūdžio grupę ir nuo pat 1988 m. stovėjo Atgimimo priekinėse gretose. Šie du istoriniai momentai, žymintys priešingus, tačiau lūžinius istorijos taškus, kuriuose aktyviai dalyvavo žymūs sovietinei Rašytojų sąjungos aplinkai priklausę Lietuvos rašytojai, savaime kelia klausimą, kaip pakito oficialiajame lauke dalyvaujančio rašytojo statusas, vaidmuo ir santykis su sovietiniu režimu.

Šiame straipsnyje aptariamų Just. Marcinkevičiaus, S. Gedos ir M. Martinaičio pavyzdžiai liudija šių asmenybių tapimą *besikeičiančios Lietuvos*, jos intelektualinio lauko vienomis svarbesnių simbolinių figūrų (nors kūrybinės ir konjunktyvinės skirtys tarp šių kūrėjų buvo gana ryškios). Just. Marcinkevičių kritiškai vertinantis S. Geda, taip pat S. Gedą nuolat auklėjančios trijulės¹ nariai

(Just. Marcinkevičius, A. Maldonis), kartu su S. Geda buvo renkami į Sąjūdžio iniciatyvinę grupę ir stovėjo Sąjūdžio mitinguose. Pilietiškumą iliustruojančio pobūdžio iniciatyvose (pvz., Garažų) sovietmečiu anksti dalyvavęs M. Martinaitis tapo Sąjūdžio tarybos nariu. Jie visi priklausė Lietuvos SSR Rašytojų sąjungai (RS) ir buvo atsakingi už tinkamą „naujojo žmogaus“ projekcijos, kolektyvinės atminties ir lūkesčių formavimą, t. y. turėjo tapti pagrindiniais sovietinės indoktrinacijos įrankiais. Rašytojui sovietmečiu buvo suteiktas kur kas svarbesnis statusas nei kitiems kultūros veikėjams. Rašytojai buvo „sielos inžinieriai“ (Stalino frazė)², jų paskirtis ir institucinė tapatybė turėjo reikšmę sovietinėje sistemoje. Rašytojas kaip intelektualas (apie tai kalba ir A. Gramsci), turėjo aiškiai išreikšti proletariato klasės vertybes, artikuliuoti jo interesus³. Neatsitiktinai 1944 m. rašytojo

vyje labai glaudžiai bendravusių Baltakio, Maldonio ir Marcinkevičiaus trijulė.

² 1932 m. Maksimo Gorkio namuose sakytos Stalino kalbos frazė. Žr. Stalino citatos: http://www.finestquotes.com/author_quotes-author-Joseph%20Stalin-page-0.htm Stalino frazė

³ Šią būtiną intelektualo paskirtį A. Gramsci priešpriešino sovietinėje sistemoje nusistovėjusiai realybei,

¹ Turima omenyje poetų, kurso draugų, tarpusai-

vaidmenį aiškiai įvardijo ir A. Sniečkus, ir tuometinis RS vadovas K. Korsakas, o 1946 m. LKP CK sekretoriaus K. Preikšo išsakytoje kritikoje buvo aiškiai parodytos ribos, kurių negali peržengti autoriai. Žinant minėtų asmenų įsitraukimą į nacionalinius procesus, tikslinga analizuoti, kiek tie asmenys sugebėjo atsiriboti nuo minėtos sovietmečio intelektualo funkcijos, kaip ją keitė ar interpretavo. Žinant, kad palaipsniui buvo nueita nuo K. Preikšui priimtinos socialistinio realizmo interpretacijos⁴, ne mažiau svarbu suvokti, kokios sąlygos ir aplinkybės leido tai padaryti.

Šiame straipsnyje į minėtus poetus žvelgiama ne literatūrologinė prasme⁵, o vadovaujantis sociokultūrinės istorijos perspektyva, poetus suvokiant pirmiausia kaip nacionalinių, politinių procesų veikėjus ir gilinantis į jų tapatumą, orientacijas, santykį su konjunktūra, vertinant simbolinę ar realią įtaką visuomeniniams procesams.

kad, atlikdami šį vaidmenį, intelektualai vis dėlto nebuvo pakankamai integruoti į proletariato struktūrą. Žr. *Showstack Sassoon Anne. The People, Intellectuals and Specialized knowledge // Boundary 2. The Legacy of Antonio Gramsci. Duke University Press, 1986, vol. 14, no 3 (Spring), p. 137–168.*

⁴ Ši kryptis pirmiausia buvo paremta socialistinio realizmo reikalavimais. Šis metodas numatė literatūros priartinimą prie partinių reikalavimų, proletarų klasės interesų ir darbo žmogaus vizualizavimo. Nors galima teigti, kad socialistinio realizmo turinys nuo pat pradžių buvo neaiškus, atskiri autoriai išskiria ikichruščiovmečiu vyravusį paradiškumą ir vulgarųjį sociologizavimą (A. Baltakio kalba Maskvoje).

Sąjunginiu lygiu tokia buvo poeto V. Majakovskio kūryba, sovietinėje Gruzijoje – Leonidzės, Lietuvoje – T. Tilvyčio, A. Gudaičio-Guzevičiaus.

⁵ Situacijose, kuriose literatūrinis įvertinimas pirmiausia remtųsi atskirų literatūros kritikų, literatūrologų ar pačių kūrėjų nuomone.

1. Trys poetai – kelios sovietmečio kultūrininko strategijos

Just. Marcinkevičiaus, M. Martinaičio ir S. Gedos atvejai atskleidžia jų nevienodą įsitraukimą į sistemą, skirtinga rašytojo kaip kultūrininko pozicija ir aktyvumas. Kita vertus, jiems visiems buvo bendras atsiribojimas nuo perdėm ideologinių pozicijų, būdingų vyresniajai J. Šimkaus, T. Tilvyčio, A. Gudaičio-Guzevičiaus kartai, ir akivaizdi įtaka nacionaliniams procesams vėlyvajame sovietmetyje.

Ko gero, ryškiausias atvejis būtų Just. Marcinkevičiaus. Jis, sovietmečiu tapęs „liaudies poetu“, pokyčių metais devintajame dešimtmetyje buvo laikomas tautos dainiumi, o Sąjūdžio iniciatyvinėje grupėje – moraliniu autoritetu. Jo iškilimas sietinas su atlydžio atmosfera, leidusia ir Lietuvoje formotis savotiškai „šešiasdešimtųjų“ kartai, panašiai kaip Maskvos poetų (A. Voznesenskis, R. Roždestvenskis, V. Aksionovas, J. Jevtušenko) grupei, kuri kur kas labiau nei vyresnioji karta galėjo pasinerti į ieškojimus, atsiriboti nuo supaprastintų socialistinio realizmo schemų. Kartu su E. Mieželaičio autoriteto pakilimu⁶ ir jo jaunesniųjų kolegų A. Baltakio, Just. Marcinkevičiaus, A. Maldonio, A. Bieliausko, M. Sluckio, taip pat A. Pociaus, V. Bubnio atėjimu pastebima, kad šie asmenys vėlyvajame sovietmetyje beveik visą laikotarpį iki pat Sąjūdžio įsteigimo (beveik tris dešimtmečius) turėjo RS vadovybės, rašytojų žurnalų redaktorių pareigas. Kai kurie jų priklausė gana glaudžiam poetų ir rašytojų vadovų ratui, kurio

⁶ Eduardas Mieželaits: post scriptum. Prisiminimai apie Eduardą Mieželaitį, straipsniai, laišakai. Vilnius, 2008.

centre buvo kurso draugų poetų A. Maldonio, Just. Marcinkevičiaus ir A. Baltakio trijulė. Šią jaunųjų kartą vienijo ne tik panašus statusas, RS narystė, amžius, panaši kūryba, bet ir socialinio bendravimo ritualai (gimtadieniai, bendravimas šeimomis), kaimynystė ir panašus santykis su kitomis kartomis ar idėjinėmis linijomis. Ryškiausias jų buvo poetas Just. Marcinkevičius.

Komunistinei ideologijai patiriant aki-vaizdų nuosmukį ir žlugus viltims sukurti „geresnį socializmą“, poetas palaipsniui nuo *ieškojimų* derinimų su komunistine laikysena (apysaka „Pušis, kuri juokėsi“) gravitavo link nacionalinės ideologijos, tačiau su savo bičiuliais išlaikė įtaką rašytojų institucinėje aplinkoje⁷. Svarbiausia šiame lauke buvo Just. Marcinkevičiaus kūrybą, pirmiausia istorinių dramų – „Mindaugas“ (1968 m.), „Katedra“ (1971 m.) ir „Mažvydas“ (1977 m.) – įtaka visuomenei, kurią lėmė ne vien kūrėjo autoritetas ar pačių dramų aktualumas, bet ir jo turimas socialinis kapitalas – bičiulių A. Baltakio, A. Maldonio ir kt. institucinė parama, pažintys partiniuose sluoksniuose, kurios padėdavo neutralizuoti galimas grėsmes. *Simbolinę prasmę* įgijusi Just. Marcinkevičiaus kūryba tuometinio kultūrinio nepakankamumo sąlygomis turėjo didelę reikšmę nacionalinio identiteto mobilizacijai, tačiau, atsižvelgiant į Just. Marcinkevičiaus tuometinį statusą ir tai, kad respublikos valdžiai toks „patriotiškumas“ atrodė mažiau pavojingas nei centrinės valdžios nemėgstamos kos-

mopolitinės idėjos, nukreiptos prieš pačią sistemą, pats dramų išleidimo faktas neatrodė priešiškas žingsnis esamai sistemai. Just. Marcinkevičiaus tautinio romantizmo forma atskleidžiama istorinė tematika kaip prezentuojama nusipelnusio rašytojo galėjo įtilpti į tuometinius „tautos žydėjimo“ (rus. *rascvet*) ideologinius rėmus. Tačiau radikali buvo jo sėkmė, parodžiusi, kad visuomenei reikia lietuvių literatūroje tautinių istorinių temų: „*Mažvydo spektaklio pabaigoje tais laikais, net salėje Dramos teatre, atsistodavo ir šaukdavo „Lie-tu-va, Lie-tu-va“ kartu su aktoriais.*“⁸ Nesvarstant šių kūrinių meninės prasmės, Just. Marcinkevičiaus kūryba parodė gana aiškią dalies vietinės inteligentijos orientaciją į tautinio tapatumo stiprinimą, nors ir stengiantis nesupykdyti vietos valdžios, pasinaudojant jos „jaukinimo“ pozicija. Patys respublikos valdantieji bijojo minėtas dramas tiek atmesti, tiek parodyti joms pritarimą ir, pasak V. Bubnio, „sėdėjo sukančę dantis“. Kartu kūrinių populiarumą didino ir aktyvus kūrėjo važinėjimas po provinciją: „*Neįsivaizduojamas kultūros žygis yra atliktas. Būtent Laimonas skaitydavo Justiną daugiausiai, Marcelijų Martinaitį, paskui senesnę poeziją, tai žmonės ištroškę klausydavo.*“⁹ Just. Marcinkevičiaus kūryboje pastebimą ezopiškumą, žymintį ir nacionalinę liniją, iliustruoja ir dramoje „Mindaugas“ užfiksuoti vieno herojų Dausprungo žodžiai apie „Lietuvos aprengimą svetimais rūbais“¹⁰. Gausu ir kitų analogiš-

⁷ A. Baltakis – „Pergalės“ žurnalo vyr. redaktorius pavaduotojas (1964–1976 m.), vyr. redaktorius (1976–1985 m.), A. Maldonis – „Vagos“ leidyklos vyr. redaktorius (1962–1970 m.), Lietuvos SSR Rašytojų sąjungos valdybos pirmininko pavaduotojas (1970–1976 m.), Rašytojų sąjungos pirmininkas (1976–1988 m.).

⁸ Interviu su V. Bubniu (2007 m. spalio 2 d.).

⁹ Interviu su V. Zaborskaite (2010 m. kovo 19 ir 2010 m. kovo 26 d.).

¹⁰ A. Švedo atliktas interviu su poetu Just. Marcinkevičiumi. Žr. *Švedas A. Poetas Just. Marcinkevičius: „Žmogus iš esmės yra istorija“ // Kultūros barai. 2011, Nr. 2. Taip pat galima rasti internete: <http://m.lrytas.lt/>*

kų simbolių ir alegorijų, žyminčių istorinę ar etninę nostalgiją. Sunku įvertinti, kiek sąmoningas buvo kūrėjo pasirinkimas užkoduoti nacionalinę kryptį, tačiau akivaizdu, jog tų simbolių ir alegorijų interpretacija visuomenėje mobilizuojuant nacionalinį tapatumą buvo stulbinama. Interviu metu Just. Marcinkevičius pripažįsta, kad jo kūriniai pradėjo gyventi savo gyvenimą: „*Tai, kas atėjo į pasaulį naujų dramų pavidalu, pradėjo gyventi savą gyvenimą, kuris nuo manęs jau visiškai nepriklausė, dažnu atveju net nustebindavo mane kaip autorių. Turiu omenyje tai, kaip anuomet suskambėjo vienas ar kitas prasminis dramos akcentas.*“¹¹ Kita vertus, pats Just. Marcinkevičius dar sovietmečiu (1980 m.) pripažįsta rašytojo (o kartu ir savo) artimumą nacionalinei kultūrai: „*Rašytojas yra bene aktyviausias nacionalinės kultūros sargas, savotiškas jos palikimo transformatorius į dabartį ir ateitį.*“¹² Tačiau šioje vietoje pažymėtina, kad ši Just. Marcinkevičiaus kūryboje atsiradusi tautinė linija nepakeitė jo aukšto ir valdžios akyse vertinamo statuso, leidžiamų kūrinių tiražų ir jo populiarumą didinančių kitų viešųjų kanalų palankumo.

M. Martinaičio ir S. Gedos situacija ir įsitvirtinimas sovietmečiu kur kas komplikotesni nei Just. Marcinkevičiaus. Jie abu priklausė neformaliems ir gana bohemiškiems rašytojų ir poetų, kurie karjerą pradėjo septintajame dešimtmetyje dar jaučiant Atlydžio atgarsius, būreliams (pvz., tam pačiam būreliui priklausė li-

teratūrologai A. Zalatorius, K. Nastopka, rašytojas J. Aputis). Tačiau gana greitai (ypač po 1968 m.) M. Martinaitis ir S. Geda patyrė ir kūrybos, ir išitraukimo į dominuojantį rašytojų sluoksnį varžymų. Pavyzdžiui, visuomenėje gana populiarius poetas S. Geda sovietmečiu buvo atitolęs nuo valdžios ryšių ir faktiškai neturėjo jokių rimtesnių oficialių pareigų¹³. Jo aplinkai priklausantys asmenys, ypač dažnai pats S. Geda, buvo kritiškai vyresnės kartos atžvilgiu, nevengdavo kritikuoti ir Just. Marcinkevičių¹⁴. Jų kūryba septintajame–aštuntajame dešimtmetyje sovietinių ideologų dažniausiai vadinta „beidėjiška“, formalistine, pernelyg estetiška ar nacionalistine. Šiame kontekste pirmiausia išsiskiria S. Gedos kūryba (*kontroversiškas kitokios poezijos recepcijos būdas*¹⁵), kurioje, pasak literatūrologės V. Daujotytės, sutelpa ir pagoniškas avangardizmas, archaiškumas, sakralinė poezija, Europos viduramžiai, modernioji epocha¹⁶. S. Gedos poezija aktyviai rėmėsi alternatyviosios muzikos kūrėjai, nuo klasikos iki roko. Pavyzdžiui, jo eilės skamba K. Antanėlio roko operoje „Meilė ir mirtis Veronoje“, V. Kernagio dainuojamojoje poezijoje, kompozitoriaus B. Kutavičiaus oratorijose „Panteistinė oratorija“ (1970) ir „Paskutinės pagonių

¹³ Tiesa, devintojo dešimtmečio pradžioje jis trumpai ėjo Lietuvos RS valdybos sekretoriaus ir Nacionalinių literatūros ir kultūros premijų komiteto pirmininko pareigas, tačiau nesėkmingai: „Nemokėjo ir nenorėjo derinti, išsiklausti į kitus“ (žr. *Daujotytė V.* Tragiškasis meilės laukas. Apie Sigitą Gedą: iš poezijos, užrašų, refleksijų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2010, p. 63).

¹⁴ Interviu su K. Nastopka (2010 m. balandžio 16 ir balandžio 30 d.).

¹⁵ *Daujotytė V.* Tragiškasis meilės laukas. Apie Sigitą Gedą: iš poezijos, užrašų, refleksijų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2010, p. 117.

¹⁶ Ten pat, p. 118, 50–51.

-12991628931298353830-p4-just-marcinkevi% C4% 8Dius-nenor%C4%97%C4%8Diau-kad-tai-b%C5% ABt%C5%B3-pesimistinis-siu%C5%BEetas.htm

¹¹ Ten pat.

¹² *Marcinkevičius J.* Dienoraštis be datų // Pergalė, 1980, Nr. 3, p. 96.

apeigos“ (1978), jo operoje „Strazdas, žalias paukštis“ (1981 m.) ir kituose kūrinuose. S. Geda faktiškai iki 1985 m., kai už eilėraščių rinkinį „Varnėnas po mėnuliu“ gavo Valstybės premiją, nepaisant turimos RS narystės, patirdavo įvairių kūrybinių varžymų (pvz., 1975 m. neteko darbo leidinyje „Mūsų namai“). Kompozitorius F. Bajoras prisimena, kad „buvo momentas, kada Gedą uždraudė iš viso. Su Gedos tekstais niekas negalėjo pasirodyt“. Lemtingaisiais 1972 m. ką tik išleista S. Gedos knyga „26 rudens ir vasaros giesmės“ buvo užpuldinėjama ir kritikuojama¹⁷. Kritikoje dalyvavo ir Just. Marcinkevičiaus aplinka¹⁸. Kita vertus, pats knygos išleidimas padėjo autoriui išsilaikyti oficialiojoje erdvėje, nes kai kurie kiti kūrėjai iš tos pačios aplinkos buvo dar labiau varžomi. Rašytojų aplinkoje ypač ryškūs buvo literatūros kritiko V. Kubiliaus ir T. Venclovos atvejai. Kai V. Kubiliaus straipsnis „Talento mįslės“, išspausdintas žurnale „Nemunas“ 1972 m. pavasarį, sukėlė nemažą šurmulį tarp valdžios ir rašytojų, vėliau kurį laiką V. Kubiliaus kūryba buvo suspenduota¹⁹.

¹⁷ *Daujotytė V.* Tragiškasis meilės laukas. Apie Sigitą Gedą: iš poezijos, užrašų, refleksijų. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2010, p. 33.

¹⁸ Pavyzdžiui, jaunuosius poetus ir rašytojus, tarp jų ir S. Gedą, J. Aputį 1970 m. RS suvažiavime kritiko A. Baltakis, V. Bubnys, A. Pocius, E. Mieželaitis ir keletas kitų dominuojančių rašytojų (žr. LTSR Rašytojų V-ojo suvažiavimo, įvykusio 1970 m. gegužės 27–28 d., protokolas // Literatūros ir meno archyvas. F. 34. ap. 1, b. 566, l.35–39). Ši kritika dar kelerius metus tęsėsi. Pavyzdžiui, 1974 m. SSRS RS sekretoriato posėdyje požiūris į jaunuosius Lietuvos poetus kaip į gabius, bet aiškiai problemiškus, įtvirtinamas ir paskleidžiamas centriniu lygmeniu (žr. TSRS RS sekretoriato 1974 m. sausio 15 d. posėdžio protokolas, RGALI.F.631, ap. 30, b. 1609, l. 78–99).

¹⁹ *Kubilius V.* Dienoraščiai. 1945–1977. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 341–344.

S. Geda vertintinas kaip sovietmečiu nebijojęs reikšti savo nuomonę, kritikuoti kitų pripažintus kūrėjus, savo kūryba liudijęs ne tik talentą, bet ir derinimą gana pavojingų krypčių – archajinės tematikos su naujomis moderniomis raiškos priemonėmis. Jis išliko ir RS narys, kurį laiką turėjo ir vadovaujamas pareigas, jo kūriniai buvo leidžiami, tačiau jis pirmiausia nebuvo oficialiųjų procesų dalis, savo tapatumą, raišką konstravo neformaliose erdvėse, vengė deklaratyvios laikysenos.

Tam pačiam būreliui netrumpą laiką priklausęs poetas M. Martinaitis, pasižymėjęs nors ir artimesne S. Gedai pozicija, režimo kontrolės atveju stovėjo tarp Just. Marcinkevičiaus ir S. Gedos: ne viename kūrinyje išreiškė sovietinės realybės kritiką, tačiau buvo mažiau kritikuojamas nei S. Geda. M. Martinaitis buvo kur kas aktyvesnis neformalių grupelių, susibūrimų, kurie kritiškai vertino tuometinę santvarką, dalyvis nei kiti aptariamieji poetai, išsiskyrė savo visuomenine veikla. Net keliuose inteligentijos rateliuose nuolat bendravęs M. Martinaitis panašius susibūrimus vadina „santalkomis“: „*Tos santalkos būdavo uždaros, būdavo vyno, būdavo kava, bet nereiškia, kad buvo geriama. Būdavo tokios uždaros santalkos, ten žmogus nusivilkdavo savo marškinius.*“²⁰ Rašytojų aplinkoje poetas prisimena intelektualinius bohemiškus pasisėdėjimus save bute F. Džerzinskio (dabar Kalvarijų) gatvės 4 name – intensyviai bendrauta su kitais kylančiais (poetais, rašytojais) J. Apučiu, S. Geda, J. Vaičiūnaite, A. Sluckaite, V. Skripka ir kitais, ir prisimena, kad šiame bute lankydavosi ir knygas perduodavo į Lietuvą atvykstantys

²⁰ Interviu su M. Martinaičiu (2010 m. gruodžio 10 d.).

tuometiniai „Santaros–Šviesos“ atstovai (tada dar nežinota jų narystė) JAV išeiviai L. Mockūnas, K. Almenas. Teigia, jog su bendraminčiais ypač kalbėdavo ir dalydavosi informacija apie išėivijos literatūrą. M. Martinaitis prisimena ir susibėgimus pas J. Vaičiūnaite: „*Užuodėm vienas kitą, kad yra savas žmogus. <...> Esmė buvo tokia, kad savas žmogus. Juškaitis savas, Vaičiūnaitė. Vaičiūnaitės toks ratelis buvo. Sukrisdavom keli pas Vaičiūnaite. Geda, Aputis, aš, Sluckaitė, dailininkų ateinančių.*“ M. Martinaitis mini, kad jis ir jo artimiausi bičiuliai iš to paties rato išsiskirdavo ir savo išvaizda, kuri „plaukų kirpimo vajuje“²¹ valdžios atstovų buvo neigiamai vertinama: „*Aputis, Nastopka, Geda, mes pradėjom augint barzdas. Kartais mūsų neleidavo į kavinę. <...> Mus milicija kažkaip buvo supakavusi. Kažkokia proga tai. Milicijoj tyčiojosi, pešiojo barzdas, kišo degtukus: „Uždegsim tas barzdas.“ Buvo protestas toks, ko negalima daryt.*“

M. Martinaičio atvejis labai ypatingas. Kūrėjas dalyvavo ne viename neformaliajame inteligentijos būrelyje, turėjusiame opozicinių nuotaikų ir alternatyvumo režimo ar sistemos vykdomos politikos atžvilgiu (pvz., Garažų iniciatyvos, Vilniaus universiteto (VU) lituanistų būrelis, Vildžiūnų sodyba, ryšiai su disidentais ir kt.), jis buvo savotiška atskirų tinklų jungiamoji grandis, pažinojusi beveik visus kritiškiau mąstančius sovietinės inteligentijos Lietuvoje atstovus. Paties poeto kūryba yra išskirtinė, atskleidžianti archaiškumo priešpriešą su moderniu pasauliu, tam tikra antiutopiška trajektorija utopinėmis idėjomis savo tiks-

lus pagrindžiančioje valstybėje²². Viename svarbiausių savo kūrinių „Kukučio baladės“ autorius po pagrindinio personažo Kukučio juokdario kauke kritiškai žvelgia (abejoja) į nusistovėjusią sovietinę realybę, o kartu įgyja galimybę pasakyti tiesą, netgi apeidamas cenzūros kontrolę: „*Ta cenzūra buvo labai tamsi. Daugybės dalykų nesu-prasdavo. Stebiuosi, kaip kai kurie dalykai laisvai išėjo. Atsimenu, nunešiau į leidyklą „Vagą“.* Pats Ambrasas skaitė. Sako: „*Tu ten durnysčių prirašei. Kvailys kažkoks Kukutis. Paleisim tą tavo Kukutį, tegu čia kvailioja.*“ Nesuprato. Paskui, man atrodo, žmonės suprasdavo, kad čia parodijuojamas rimtumas.“²³ Literatūrologas R. Kmita tą rimtumą interpretuoja kaip ironiją, sarkazmą, atskleidžiantį sovietmečiu vykstančius socialinius, politinius lūžius, egzistencines patirtis, kaip antai Kukučiui kalbant apie savo laidotuves: „*Galvoja Kukutis: kaip gražiai viskas vyksta, kaip manęs gailisi, kaip gerai apšneka – tikriausiai duos man kokią premiją, ranką paspaus, arba pagirs visuotiniame narių susirinkime.*“²⁴ M. Martinaičio poezija tapo svarbia dainuojamosios poezijos dalimi, pavyzdžiui, poetas kartu su jo kūrinius atliekančiais bardais V. Kerna-giu, A. Kukaičiu dalyvaudavo rengiamuose vakaruose aukštosiose mokyklose, važinėjo po Lietuvą, kur susilaukdavo ypač daug dėmesio²⁵.

²² Kmita R. Utopijos apvertimas. Ironiškoji lietuvių poezija sovietmečiu // Darbai ir dienos. 2008, Nr. 50, p. 235.

²³ Interviu su M. Martinaičiu (2010 m. gruodžio 10 d.).

²⁴ Kmita R., p. 243.

²⁵ Informacija apie tai: Oginskaitė R. Nes nežino-jau, kad tu nežinai. Knyga apie Vytautą Kernagį. Vil-nius: Tyto alba, 2009; taip pat interviu su A. Kukaičiu (2011 m. sausio 28 d.).

²¹ Interviu su V. Bubniu (2007 m. spalio 2 d.).

Pažymėtina, kad oponuojanti ar alternatyvumą sovietiniams štampams parodanti kūryba persmelkė ir kitus šiam būreliui priklausiusius ir netoli jo buvusius kūrėjus. Sustingusias, atgyvenusias žmonių bendravimo formas kritikuojanti V. Šimkaus poezija²⁶, alternatyvius meninius pasaulius atskleidžianti J. Vaičiūnaitė, taip pat panašias tendencijas ir sovietinę realybę, atskirus reiškinius kritiškai vertinanti ar kasdienybės absurdiškumą išjuokianti V. Bložės, B. Radzevičiaus, J. Mikelinso, R. Klimo, S. Šaltenio, K. Sajos, R. Granausko, R. Lankausko ar dar kelių panašiu požiūriu pasižyminčių jaunesniosios kartos autorių kūryba, dažnai pasinerianti į ezopinę raišką.

3. Tarp viršūnių ir privačių interesų

Visų trijų aptariamų poetų kūryba aštuntajame–devintajame dešimtmetyje tapo akivaizdžiai nutolusi nuo dogmatiškų reikalavimų, juolab tuščiaaviduriu tapusį socialistinį realizmą ji akivaizdžiai keitė nacionaline linija ar modernumą žyminčia kryptimi. Šioje vietoje kyla klausimas, kiek pati kūrybinė laikysena ir poetų veikla buvo sisteminis elgesys: juk nė vienas jų netapo lietuviškojo *samizdato* žvaigžde, visi pasinaudojo oficialiais kūrinių publikavimo, tiražavimo ir institucinio aprūpinimo kanalais.

Išryškėja du momentai. Just. Marcinkevičiaus atvejis iliustruoja, kad sovietinėse institucijose atsiranda galimybė dominuojančioms grupėms palaikyti savas projekcijas, priderinant jas prie formalių reikalavimų, nors savo turiniu jos pradeda prieštarauti įtvirtintam ideologiniam dis-

kursui. Šiuo atveju Just. Marcinkevičiaus aplinkoje pastebint kultūrinės nomenklatūros struktūra²⁷ galima kalbėti apie viršūnių (oficialaus kanalo) daugiasluoksniškumą, kai šalia įtvirtintų dogmatiškų reikalavimų ir jiems vykdyti skirtų kontrolės mechanizmų atsiranda privačiais interesais grįstos ir lokalinei erdvei palankios projekcijos²⁸. Jos sisteminės, bet pati jų prigimtis nepalaiko oficialiojo dikurso, tad jos tampa labiau priklausomos nuo socialinių ryšių nei galiojančių biurokratiškos taisyklių ir normų. Tačiau toks alternatyvumas vis dėlto nemeta iššūkio pačiai sistemai, o tik tuščiaaviduriams ideologiniams reikalavimams. Ji padeda mobilizuoti tautinį tapatumą, tačiau dar neveda jo už vyraujančios sistemos ribų. M. Martinaičio ir S. Gedos atvejis rodo vyravus balansą tarp neformalios erdvės ir dalyvavimo oficialiuose kanaluose kai alternatyvumas sistemai bręsta neformalioje erdvėje, būreliuose, kūrėjai priartėja prie atviro oponavimo būsenos, tačiau kūrėjas išlieka oficialiųjų kanalų dalyvis surasdamas formą (ne visada paprastai) savo kūrybinei ar visuomeninei veiklai pateisinti. Nors abiejose (ir jų, ir Just. Marcinkevičiaus) linijose socialiniai ryšiai yra vienas svarbiausių determinuojančių veiksmų, M. Martinaičio ir S. Gedos atveju ryšiai netampa galios kaupimo ir įsiskverbimo į valdžią mechanizmu, jie tik padeda palaikyti alternatyvumą, turintį oponavi-

²⁷ Jo artimiausi bičiuliai aštuntajame–devintajame dešimtmetyje buvo Rašytojų sąjungos vadovas (A. Maldonis) ir žurnalo „Pergalė“ redaktorius ar redaktoriaus pavaduotojas A. Baltakis.

²⁸ Tirdama socialistinės Lenkijos pavyzdį, apie panašų oficialų procesų privatizavimą, įgyvendinant privačius interesus, taip pat kalba antropologė J. Wedel. Žr. *W. Janine. The private Poland: An Anthropologist's Look at Everyday Life.* New York, 1986.

²⁶ *Klimas R.*, p. 240.

mo sistemai bruožų (kūrybinė sovietinės realybės kritika, M. Martinaičio pilietinis visuomeniškumas²⁹), o atskiros sąsajos su oficialiais kanalais išsaugo dalyvavimą sovietinių rašytojų aplinkos žaidime.

Kita vertus, abi pozicijos savo turiniu meta iššūkį galiojančiam brežneviniam partokratiniam *status quo* ir dogmatiškos ideologijos modeliui, tačiau skirtingai: S. Geda ir M. Martinaitis atsiriboja nuo galios struktūrų, Just. Marcinkevičius – ir toliau palaiko vizualų artumą sistemai ir glaudžias sąsajas su oficialiais ritualais. Tikslumo dėlei pažymėtina, kad toks priartėjimas prie Just. Marcinkevičiaus pozicijos ilgainiui tapo artimas ir M. Martinaičiui (darbas Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedroje, suartėjimas su Just. Marcinkevičiaus aplinka), tačiau jis šią poziciją atsivėrė ir toliau nemažėjančiu ištraukimu į neformalius inteligentijos būrelius. Jų kultūra³⁰ paaiškina ne vien savumą / svetimumą tarp atskirų poetų linijų, verčia kūrėją tapatintis su viena ar kita kolektyvine strategija, užtikrina dalijimąsi požiūriais ir tam tikrą saugumą. Siauroje RS institucinėje socialinėje aplinkoje jie neišvengiamai susikloja ir lokališkumo sąlygomis mažina įtampą bei stigmatizaciją tarp atskirų rašytojų grupių. Jaunesnieji rašytojai, nors ilgainiui minėti tinklai prarado bendravimo intensyvumą (J. Juškaičio atsiribojimas, S. Gedos ir

²⁹ Apie intelektualų pilietiškumo raišką kalba A. Šukys. Žr. *Šukys A.* Intelektualų neformalių grupių veikimo bruožai ir opozicinės nuostatos sovietinėje Lietuvoje // *Darbai ir dienos*. 2011, Nr. 54, p. 9–35.

³⁰ *Walker Barbara.* Kruzhok Culture: The Meaning of Patronage in the Early Soviet Literary World // *Contemporary European History*, vol. 11, no 1, Special Issue: Patronage, Personal Networks and the Party-State: Everyday Life in the Cultural Sphere in Communist Russia and East Central Europe (Feb., 2002), p. 107–123.

M. Martinaičio sudėtingesni santykiai ir t. t., juolab atėjo dar jaunesnė karta, pvz., V. Braziūnas, R. Gavelis ir kt.), iki pat Sąjūdžio išlaikė akivaizdų tapatumo apibrėžimą, kas yra jie („*rašytojai prie valdžios*“) ir „mes“ („*pabarami rašytojai*“). Abi jos pasirodė prasmingos nacionalinio atgimimo devintojo dešimtmečio pabaigoje.

Neformalumo svarba abiem atvejais – esminė, tačiau skirtinga. S. Gedos, M. Martinaičio atveju ji rodo visuomenės vaidmens stiprėjimą³¹ ir svertų įgijimą institucijų ir biurokratijos atžvilgiu, o kalbant apie Just. Marcinkevičiaus aplinką – neformalūs interesai vyrauja pačių institucinių procesų viduje³², sukuriant oficialaus lauko privatizacijos³³ momentą, o kartu neigiant tei-

³¹ Ypač tai liudija inteligentijos, kultūrinio elito privačių grupių įtaka. Neatsitiktinai V. Klumbys kalba apie „neformalių visuomeninių erdvių svarbą“.

³² Tačiau atskiros situacijos rodo, kad dominuojančių rašytojų vykdoma kontrolė buvo gana švelni, buvo nevengiama ieškoti ir sutarimo. M. Martinaitis prisimena, jog A. Baltakis po sudėtingesnių situacijų neformalioje aplinkoje kalbėjo, kad jis ir jo kolegos atlieka tik „stogo“ vaidmenį ir saugo nuo didesnių problemų, neva jiems, jaunesiems, gerai, nereikia prisiimti atsakomybes ir gali kalbėti, ką nori. Žr. interviu su poetu M. Martinaičiu (2010 m. gruodžio 10 d.). V. Bubnys akcentuoja, jog kai kurie oficialūs sprendimai buvo tik privalomi vaidmenys: „*Kažkas turėjo valdyt, kažkas turėjo vadovaut, kažkas turėjo dirbt. Tai ką, geriau būtų buvę, kad netaletingi žmonės.*“ Žr. interviu su V. Bubniu (2007 m. spalio 2 d.).

³³ Tokia privatizacija atsiskleidžia bendro būrelio, tos pačios linijos kūrėjams remiant vieniems kitą užimant postus, sau naudingai interpretuojant savų ar kitų autorių kūrinius, kurie sovietmečiu labai priklausė nuo interpretacinio konteksto. Pavyzdžiui, dauguma tyrime dalyvavusių pateikėjų išskiria, kad turbūt kitas autorius nebūtų galėjęs oficialiai pristatyti istorinių dramų, kaip tai padarė autoritetą įgijęs Just. Marcinkevičius. Tokiam situacionalizmui pagrindą suteikia ir filosofas D. Lewis. Jis kalba apie vidines ir išorines daiktų savybes, pastarosios priklauso nuo jas interpretuojančios socialinės aplinkos (žr. *David Lewis.* *Extrinsic Properties* // *Philosophical Studies*. Springer Netherlands, 1983, no 44, p. 111–112).

ginį apie dogmatiškos ir partijos iš viršaus nuleistos ideologijos veiksmingumą praktiniame kultūrinio valdymo lauke. Ryšiai, papildantys institucines priemones, sukuria galimybę skleisti lokaliams privatiems interesams, kartu išlaikydami šią pakitusią poziciją legalią. Neatsitiktinai literatūrologas R. Pakalniškis 1984 m. pažymi svarbius Just. Marcinkevičiaus ieškojimus, traktuoja jo talentą „kaip lietuvių tautos dvasinio gyvenimo, jos sąmoningumo veiksnį“, o kartu jo modernizmą priešpriešina kai kurių poetų modernizmui: „*J. Marcinkevičiaus ieškojimus savaip tonizavo kitų poetų pastangos radikalčiai modernizuoti visą poetinę sistemą. Visa tai prasidėjo maždaug 1969 m., kaip spaudoje ėmė rodytis poeto bendraamžio V. Bložės „Preliudai“, ir pasiekė apogėjų 1972 m., išėjus S. Gedos „26 rudens ir vasaros giesmėms“ bei J. Juškaičio lyrikos rinkiniui „Mėlyna žibutė apšvietė likimą“. Rizikuodami prarasti skaitytoją, tais metais V. Bložė ir S. Geda (iš dalies prie jų šliejosi ir M. Martinaitis) lyrikoje ėmė taikyti muzikinio mąstymo principus, modernesnę poetiką.*“³⁴ Literatūriniam lauke poeto Just. Marcinkevičiaus palaikymo mechanizmas akivaizdus, tačiau čia svarbiausias ne korupcinio atspalvio kultūrinės erdvės privatizavimo aspektas, tačiau faktas, kad instituciniai ir procedūriniai reikalavimai netgi režimui griežtėjant brandžiojo socializmo metu vis dėlto pasirodė interpretuojami ir ši interpretacija panaudojama ne konservatyviajai komunizmo doktrinai įtvirtinti, ne vien varžant, tačiau ir apginant ideologinių kontrolierių (pvz., G. Zimano, S. Šimkaus) puolamus rašytojus.

³⁴ Pakalniškis R. Justinas Marcinkevičius. Kaunas, 1984, p. 62–63.

Abiem tendencijoms galimybes sudaro vėlyvojo sovietmečio epocha, kuri po Prahos pavasario minėtų poetų pavyzdžiu akivaizdžiai liudija kultūrininkų lauke pastebimą vertybinę eroziją ir ryšių dominavimą prieš silpstančias institucijas: ji veikia ir poetų pasirinkimus (pvz., literatūrologė V. Zaborskaitė kalba apie Just. Marcinkevičiaus, kuris, anot jos, po 1968 m. neparašė ideologinių kūrinių, fenomenologinę kaitą³⁵), o kartu įtraukia juos dalyvauti kaitos procese kovojant su partokratų palaikomu ir tuščiaiduriu tampančiu oficialiuju diskursu, kuris palaipsniui daro neteisėtą ir pačios sistemos paskirtį. Toks kontekstas iš esmės paaiškina, kodėl minėti po etai stovėjo Atgimimo gretose, kodėl rašytojų aplinkoje disidentinė laikysena faktiškai neįsitvirtino, ir kokios galimybės kūrėsi aižėjančiuose oficialiuosiuose kanaluose.

Išvados

Straipsnyje parodomas skirtingos Just. Marcinkevičiaus, S. Gedos ir M. Martinaičio priešpriešinimosi dogmatiškai pozicijai linijos: atsirandančios ir oficialiuosiuose kanaluose, ir bręstančios visuomeninėse erdvėse (surandant būdų įteisinti). Kalbant apie S. Gedą ir M. Martinaitį, pabrėžtinis situacijos, kai išsprūstama iš viršūnių, o kūrėjai savo poziciją labiau apibrėžia neformalioje erdvėje ir ezopine laikysena (nors vietinės viršūnės per kritikos, kontrolės ir lokalumo mechanizmą pasiekia susigrąžinimą, neleidžia gravituoti į disidentinę poziciją). Just. Marcinkevičiaus atveju pačiose viršūnėse pastebimas do-

³⁵ Interviu su V. Zaborskaitė (2010 m. kovo 19 ir 2010 m. kovo 26 d.).

minuojančios linijos kitimas ir privačiais požiūriais pagrįstos pozicijos palaikymas. Tai, kad vyresnioji karta spaudė, tačiau neišstūmė kai kurių atviriau oponuojančių kūrėjų, ypač turint omenyje ideologinį griežtėjimą 1968–1975 m., liudija ne vien didėjančią kūrybinę dinamiką atitolstant nuo sustingusių ideologinių postulatų, bet ir RS aplinkos neformalėjimą. Tai rodo ir oficialių procesų nevienalytiškumą, kartu iš dalies paaiškina, kodėl sovietinę realybę kritiškai vertinę kūrėjai nepasinerė į disidentinę veiklą, balansavo tarp oficialių reikalavimų ir neformalių būrelių bei paslėptų prasmų tekstuose³⁶.

³⁶ Ezopinės kalbos svarbą moderniojoje Rusijos literatūroje sovietmečiu conceptualizavo L. Losevas. Žr. Loseff L. On the Beneficence of Censorship: *Aesopian Language in Modern Russian Literature*. Munich: Otto Sagner, 1984.

Analogiškai ezopinės kalbos svarbą lietuvių literatūroje interviu metu prisiminė V. Zaborskaitė: „*Ta prasmė buvo, pavyzdžiui, vertybių plotmėj. Laisvė, užuojauta. Pavyzdžiui, kodėl taip labai atliepė Marcinkevičius, jo rinkinys „Gyvenimo švelnus prisiglaudimas“. Pavyzdžiui, juk anuomet tokia be galo brutali buvo ta... ir etika, sakykim, jei galima ją vadinti etika. O dabar toks, nu <...> tas žmogaus dvasios kažkoks toks subtilumas, trapumas arba tokie gailestingumo, užuojautos,*

Kita vertus, vertinant daugumos jų, tiek Just. Marcinkevičiaus, tiek S. Gedos kartos įtaką, abejonių dėl minėtų rašytojų, pavyzdžiui, RS aplinkoje įvykusio poslinkio į nacionalinio identiteto, peržengiančio „tautų žydėjimo“ principus, stiprinimą, abejonių nekyla. Kartu galima užfiksuoti poetų ir rašytojų gebėjimą įkūnyti nemažą kūrėjo autonimiškumą, atsisakymą būti proletariato interesų reiškėju, o tai formaliai instituciskai buvo programuojama ir to reikalaujama.

Trijų poetų pavyzdys suteikia įžvalgų kalbėti ne apie monolitines, o daugiasluoksnės visuomenės modelį vėlyvajame sovietmetyje, kai vieni asmenys išreiškė gana aišką kritiškumą sistemos atžvilgiu, kiti – varijavo tarp oficialių reikalavimų ir neformalių nuomonių, o treči, pasinerdami į dalinį konformizmą, pasižymėjo kitoniškumo raiška oficialiuosiuose kanaluose kartu išlaikydami ir gerus santykius su partine valdžia.

kančios, mirties nuojautų motyvai, visa tai, kas buvo nu <...> nepriimtina... nu <...> tam establishment'ui sovietiniam.“

IS POET CHANGING THE SYSTEM? LOOKING BACK TO JUST. MARCINKEVIČIUS, M. MARTINAITIS AND S. GEDA DURING LATE SOCIALISM

Vilius Ivanauskas

S u m m a r y

Cultural elites in Soviet system were actively involved in the Sovietization policies. Soviet Creative unions, such as Union of Writers were not only the profession unions, but firstly the participant of the indoctrination practices, which safeguarded the official requirements and defined what a real writer is, and what the boundaries of social realism (official line) must be maintained. A Soviet writer was one of the most publicly recognizable intellectuals, his/her role and status were highly emphasized getting

assignments to spread communist values and reveal the achievements of the new order accessing wide range of the society. The cases of three Lithuanian poets, who were widely publicly recognized during soviet period, are analyzed in this article. Their relationship with soviet establishment structure, their status in the system and recognition among officials were different, but being important part of local cultural elites all of them became participant of socio-cultural changes in 70s and 80s in Lithuania,

and actively involved themselves in the national revival in 1988.

Just. Marcinkevičius was high-rank poet, officially recognized by the audience and party official, his closest circle of friends starting from the mid 60's became the leading group of local writers. Just. Marcinkevičius increasingly became leading local poet, who did not escape ideological text at the early stage of his career, but later he turned to more national themes, with his historical dramas uplifting ethno-historical nostalgia: this line had significant impact mobilizing national identity among the local people. Other poets M. Martinaitis and S. Geda did not had support among party official, but were known in local society and were active participants of informal circles of Vilnius' intelligentsia. This informal sphere created a space for otherness and alternatives in relation with the official

discourse. At the establishment level those poets were often under the criticism and marginal position, but at the same time they remained in the official processes, which ensured them financial assistance and possibility to participate in official publishing and reach the wider audience. The circle of Just. Marcinkevičius embodied private interest in the local writer establishment, but at the same time it was much more progressive and less ideological line than previous leaders offered. This position also opened legal alternatives within official processes. The phenomena that the majority of local writers did not write for the drawer gives an answer why there were only few authoritative writers among the local dissent, and why part of official performances as legal opposition, which included *progressive* writers became very meaningful for national processes and the destruction of the Soviet system.

*Įteikta 2011 08 01
Parengta skelbti 2011 09 09*

PROBLEMINIAI GINKLUOTOS REZISTENCIJOS ĮAMŽINIMO ASPEKTAI

Aistė Čepulytė

Magistrantė
Vilniaus universitetas Istorijos fakultetas
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
El. paštas: cepulyte.aiste@gmail.com

Įvadas

Pirmieji bandymai prisiminti pokario kovas viešajame Lietuvos diskurse išryškėjo prieš nepriklausomybės atkūrimą – Sąjūdžio metais. Žuvusių partizanų giminės ar likę gyvi bendražygiai ėmėsi iniciatyvos ieškoti masinių kapaviečių ir pavienių užkasimo vietų, išlikusių stovyklaviečių ir bunkerių. Masiškumas pasiekė kulminaciją, kai palaikai buvo pradėti kasti stichiškai be antropologų ir archeologų, galinčių nustatyti nužudymo aplinkybes, kurios leistų pateikti duomenis tarptautinėms institucijoms dėl Lietuvoje vykdytų žudynių. Tokia situacija buvo paranki ir buvusiems saugumo darbuotojams, nes nusikaltimų pėdsakus maskavo giminaičių noras perkelti palaikus į kapines negalvojant apie tyrimus, mokslą ar atlygį už žalą. Kompetencijos trūkumas arba pirmiau dėmesys, tenkantis emociniams išgyvenimams, lėmė, kad partizanai buvo vien tik aukštinami, rūpinamasi jų herojinių dalyvių statuso įamžinimu. Išvengti stichiškumo pavyko 1992 m. birželio 9 d. priėmus įstatymą „Dėl rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų okupacinių režimų metu, palaikų perkėlimo ir įamžinimo“¹,

tačiau objektyviau į pokario kovas sugebėta pažvelgti praėjus beveik dešimtmečiui po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo.

Pokario kovų reabilitavimas pirmiausia ir pasireiškė įamžinimo klausimu, kuris Lietuvoje aktualus jau daugiau nei du dešimtmečius.

Rezistentų įamžinimo klausimas pajudėjo dar esant sovietinei santvarkai, tačiau visiškai griūvančiai, tiek idėjiniu lygmeniu, tiek realiais darbais. Nors praėjo daugiau nei 20 metų nuo nepriklausomos Lietuvos atkūrimo, ši tema yra aktuali ir šiandien. Pats partizaninis karas Lietuvoje iki šiol suvokiamas nuo vieno kraštutinumo iki kito (nuo herojų iki banditų), o tai kelia dideles aistras visuomenėje. Įamžinimas pirmiausia suvokiamas ne kaip atminties perdavimas ateities kartoms, bet kaip anuomet kovojusiųjų reabilitavimas visuomenės akyse (paradoksalu, tačiau užmirštami dar gyvi kovotojai, o paminklų statymo mirusiems vėjus klesti). Problemas padidina nors ir demokratiška, tačiau aiškiai neapibrėžta ir nedeklaruojama valstybės politika gin-

režimų metu, palaikų perkėlimo ir įamžinimo“, prieiga internetu: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=6758&p_query=&p_tr2= [žiūrėta 2010 m. spalio 20 d.].

¹ Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas „Dėl rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų okupacinių

kluotos kovos įamžinimo klausimu, kuri priverčia susimąstyti, kad toks didelis problemų mastas įamžinimo srityje gali būti paveiktas kur kas rimtesnių priežasčių nei vien tik dėl dažniausiai kaltinamo artimųjų masinio savavališkumo.

Atsižvelgiant į tai, pagrindinis šio tyrimo tikslas yra įvertinti ginkluotos rezistencijos įamžinimo specifiką Lietuvoje, išryškinti iš to kylančias problemas ir pateikti Ukrainoje vyraujančią ginkluotos rezistencijos įamžinimo situaciją, kuri istoriniu partizaninio pasipriešinimo kontekstu ypač artima Lietuvai. Ukrainos pasipriešinimo istorija daugeliu požiūrių yra lyginama su Lietuvoje vykusiomis pokario kovomis, jų taktika, patirtais nuostoliais ir kitais ginkluotos rezistencijos aspektais. Taigi šiame straipsnyje taip pat analizuojamas ir lyginamas Lietuvos ir Ukrainos ginkluotos kovos įamžinimo klausimas. Išryškinamos skirtingos dviejų šalių problemos, kurios pirmiausia kyla dėl kitokios aukščiausiosios valdžios laikysenos.

Siekiant aptarti šios problematikos istoriografiją ir šaltinius, daugeliu atvejų tektų apsiriboti vien tik informacinio pobūdžio straipsniais ar žinutėmis, pateikiamais lankytojams ir turistams įvairiuose rajoniniuose laikraščiuose, populiariuose leidiniuose ir lankstinukuose. Juose tradiciškai papasakojama tuometinių įvykių istorija plačiau neišryškinant tyrimo ar problemų. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau LGGRTC) istorikė Rūta Trimonienė pirmoji parengė nuodugnų tyrimą ginkluotos rezistencijos įamžinimo klausimu, kuriame išskirta paminklų klasifikacija ir įvardytos įpaveldinimo problemos². O

šiame straipsnyje pirmiausia siekiame išryškinti problemas, susijusias tiesiogiai su pačiu įamžinimu.

1. Pirmieji žingsniai įamžinimo srityje

Ginkluotos rezistencijos įamžinimo mastai šiandien jau patenka į „perteklinių“ kategoriją, tačiau kokia buvo to pradžia ir nuo ko viskas prasidėjo? R. Trimonienė išskiria du įamžinimo laikotarpius: 1) 1944–1953 m. slaptai pastatyti paminklai žuvusių genocido aukų, rezistentų ir partizanų atminimui, nenurodant žuvusiųjų pavardžių ir žuvimo datų; 2) nuo 1988 m. iki šių dienų vykdomos įamžinimo programos ir pavienės iniciatyvos. Atstatyti nugriauti ar paslėpti paminklai, statomi nauji, įamžinant visus žuvusiuosius sovietinės okupacijos metu³.

Pirmuoju etapu pastatyti paminklai dažnai buvo nedideli, į medį įkeltos medinės koplytėlės, išraižyti kryželiai ar lauko rieduliai, simbolizavę žuvusiųjų atminimo vietas⁴. Pavyzdžiui, Avinėlių k. (Kaišiadorių r. sav.) miške vieno ažuolo žievėje kryžiaus ženklas mena 1954 m. įvykius, kai žuvo paskutinis Kaišiadorių krašto partizanas Vincas Zablackas-Kėkštas. Jo atminimui kitą dieną po susišaudymo vietinio kalvio Kriugždos sūnus iš žuvimo vietoje buvusių tuščių tūtų medyje padarė kryžių⁵. Galutinis tokio pobūdžio atminimo ženklų skaičius nėra žinomas ir, matyt, niekada nebus at-

(1941–1953, 1988–2009 m.) // Genocidas ir rezistencija. 2009, Nr. 2, p. 180–202

³ Ten pat, p. 182

⁴ Ten pat, p. 183

⁵ *Abromavičius S., Kasparas K., Trimonienė R.* Didžiosios Kovos apygardos partizanai. Kaunas, 2007, p. 492.

² *Trimonienė R.* Paminklai sovietinio genocido aukoms ir rezistencijos dalyviams atminti Lietuvoje

skleistas dėl sunykimo ar asmenų, galinčių apie juos papasakoti, ženklus mažėjimo.

Atkurtos nepriklausomybės metais pajutusias, kad apie okupacijos padarytą žalą galima ir reikia kalbėti viešai, tuo labiau moksliniu lygiu, imtasi pirmųjų veiksmų formuojant atitinkamą instituciją, galinčią koordinuoti šios krypties tyrimus, vykdyti analizes ir vesti apskaitas. Daugiausia siekiant išvengti savavališkų palaikų perlaidojimų ir paminklų statymų ir siekiant surinkti kuo daugiau informacijos apie okupacinį laikotarpį (1939–1990 m.), 1992 m. Lietuvoje buvo įkurtas Valstybinis Lietuvos gyventojų genocido centras⁶ (dabar – LGGRTC). Nuo 1998 m. Genocido ir rezistencijos aukų rėmimo fondą perorganizavus į Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo, aukų rėmimo ir atminimo įamžinimo fondą⁷, jo veikloje svarbi vieta tenka ir pokario kovų dalyvių atminimo įamžinimui. Iki 2009 m. rugsėjo 1 d. LGGRTC buvo inventorizavęs 1610 memorialinių vietų (į šį skaičių patenka ir kitos okupacinio laikotarpio aukos ir su jomis susiję įvykiai).

Šiandien įamžintųjų grupės ir veiklos pobūdį sąlyginai būtų galima apibūdinti kaip privačias (greičiau spontaniškas) ir oficialias (planines) iniciatyvas. Prie pirmosios

⁶ Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl valstybinio Lietuvos gyventojų genocido tyrimų centro įsteigimo ir Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl ypatingos reikšmės archyvų išsaugojimo“ išgaliojimo tvarkos“, prieiga internetu: http://www3.lrs.lt/pls/inter2/dokpaieska.showdoc_l?p_id=1827 [žiūrėta 2010 m. spalio 7 d.].

⁷ Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas „Dėl Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo, aukų rėmimo ir atminimo įamžinimo fondo steigimo“, prieiga internetu: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=53303 [žiūrėta 2010 m. spalio 7 d.].

grupės galima priskirti partizanų bendražygius (kurių gretos labai sparčiai mažėja), artimuosius ir pavienius entuziastus, taip pat Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungą (LPKTS), Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio narius. Oficialiajai iniciatyvai priskirtini LGGRTC, rajonų savivaldybės, muziejai.

Verta pažymėti, kad kiekvienas pokario kovų įamžinimas susilaukia daugiau ar mažiau žiniasklaidos dėmesio. Ryškiausia sklaidos priemonė visuomenėje – LPKTS žinioje esantis laikraštis „Tremtinys“⁸, krikščioniškosios pakraipos laikraštis „XXI amžius“⁹ ir vietiniai savivaldybių laikraščiai, labiau mokslinei visuomenei skirtas LGGRTC žurnalas „Genocidas ir rezistencija“¹⁰, nacionalinėje televizijoje rodomos laidos ir kuriami dokumentiniai filmai bei internetiniai ištekčiai.

2. Įamžinimo rūšys

Nors Sąjūdžio metais ginkluotos rezistencijos įamžinimas buvo suvokiamas tiesiogiai – atminimo vietoje pastatomas kryžius ar paminklas, palaipsniui situacija kito, ir įamžinimą buvo pradėta suvokti kur kas

⁸ Laikraštis „Tremtinys“ pradėtas leisti 1988 m. spalio 28 d. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio respublikinio klubo Kaune „Tremtinys“ tarybos. Nuo 1990 m. Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos savaitraštis. Laikraštyje dažniausiai rašoma apie partizanų įamžinimą įvairiais aspektais, įvykusius minėjimus ir dar gyvų partizanų susitikimus.

⁹ Laikraštis „XXI amžius“ pradėtas leisti 1990 m. rugsėjo 6 d. Tai krikščioniškos minties, kultūros ir visuomenei aktualių įvykių laikraštis, kuriame neretai spausdinami su rezistencijos įamžinimu susiję straipsniai.

¹⁰ 1996–1997 m. LGGRTC leido mėnesinį žurnalą „Tautos atmintis“, nuo 1997 m. pradėtas leisti du kartus per metus pasirodantis žurnalas „Genocidas ir rezistencija“, kurio Kronikoje dažniausiai būna aptariami naujų paminklų atidarymai.

platesniame kontekste. Pirmiausia, griuvusi sovietinė santvarka leido mokslinei istorikų bendruomenei atsigręžti į prieš daugiau nei 40 metų vykusius įvykius ir perinterpretuoti tai, kas sovietinėje santvarkoje buvo vadinama „buržuazinių nacionalistų siautėjimu“. Viena pirmųjų pokario kovoms atminti skirtų knygų, išleistų Lietuvoje, – Vytauto Ledo „Sušaudytos dainos“¹¹. Tai, kad 50 000 tiražas buvo išpirtas akimirksniu, rodo, jog tuo metu tautai reikėjo didvyrių, reikėjo herojiškos dvasios nešėjų, ir vis dar reikėjo ženklų, kad 50 metų okupacijos laikotarpis baigėsi. Lemiamais lūžiniais metais būtų galima laikyti 1996 m., kai pasirodė daugybė tiek mokslinio pobūdžio, tiek memorialinio žanro knygų, įamžinusių kovojusius miškuose¹².

Nors tradicinės memorialinio pobūdžio knygos, skirtos antisovietinei rezistencijai, leidžiamos ir toliau, vis dažniau tai yra nuotraukų albumai, atlasai, įvairaus pobūdžio lankstinukai, turintys didaktinę reikšmę. Šioje vietoje verta pakalbėti apie vienai ar kitai apygardai skirtus nuotraukų albumus¹³, kurie atspindi trumpą to krašto rezistencijos

istoriją, jie būna gausiai iliustruoti partizanų ir jų įamžinimo vietų nuotraukomis, trumpais ir vaizdingais pavyzdžiais. Greta jų ypač vertingi turėtų būti ginkluotos rezistencijos vietų atlasai¹⁴, tačiau jų vertę padidintų tikslesni žemėlapiai, nes tai ir yra pagrindinė atlaso funkcija.

Dar viena įamžinimo rūšis – šiuolaikinių bardų perdainuotos partizanų dainos. Didelio populiarumo visuomenėje sulaukusi kompaktinė plokštelė „Už laisvę, Tėvyne ir tave“ privertė vėl atsigręžti į pokarį ir pirmą kartą į tai pažvelgti lyriškai, neakcentuojant vien tik kovos, bet iškeliant ir žmogiškąją rezistencijos pusę, jausmus. Dar vienas šios įamžinimo formos pavyzdys – 2010 m. pab. pasirodžiusi Aistės Smilgevičiūtės ir grupės „Skylė“ partizanų dainų rinktinė „Broliai“¹⁵ (žodžiai paimti iš partizanų poezijos arba pačių kurti atitinkama tematika).

Įamžinimo forma kino menu taip pat yra Lietuvos dokumentinių filmų kūrėjų akiraityje¹⁶, tačiau kur kas rečiau pasitaikanti,

¹¹ Sušaudytos dainos: Džukijos partizanų dainos / Sudarė V. Ledas. Vilnius, 1990.

¹² Aukštaitijos partizanų prisiminimai / Sudarė R. Kaunietis. Vilnius, 1996. [D.] 1; Erškėčių keliu / sudarė M. Alūzaitė-Kuličauskienė. Kaunas, 1996. [D.] 1; *Gaškaitė-Zemaitienė N.* Pasiapštinimo istorija: 1944–1953 metai, 1-asis leid. Vilnius, 1996; Laisvės kovos 1944–1953 metais: dokumentų rinkinys / Sudarė D. Kuodytė, A. Kašėta. Kaunas, 1996; Lietuvos partizanai 1944–1953 m. / Sudarė N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius. Kaunas, 1996; Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD – MGB dokumentuose 1944–1953 metais / Sudarė N. Gaškaitė. Kaunas, 1996; ir kt.

¹³ Prisiekę Tėvynei / Sudarė K. Strazdas, J. E. Strazdienė. Kaunas, 2008; Kovoje už brangią Tėvyne / Sudarė E. Markuckytė, D. Pilkauskas. Panevėžys, 2008.

¹⁴ Dainavos apygardos Šarūno rinktinės partizanų kovų atmintinos vietos, 1944–1952: atlasas / Sudarė B. Kašelionis. Vilnius, 2005; Pietų Lietuvos partizanų sritis. Atlasas: Dainavos ir Tauro apygardos / Parengė E. Jankauskienė ir kt. Vilnius, 2008; Vakarų Lietuvos partizanų sritis. Atlasas: Kęstučio, Priskelimo, Žemaičių apygardos / Parengė E. Jankauskienė ir kt. Vilnius, 2010.

¹⁵ „Už laisvę, Tėvyne ir tave“, prieiga internetu: <http://www.genocid.lt/centras/lt/570/a/> [žiūrėta 2010 m. spalio 7 d.]; Aistės Smilgevičiūtės ir grupės „Skylė“ albumas „Broliai“, prieiga internetu: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2010-11-19-aistes-smilgevicutes-ir-grupes-skyle-albumas-broliai/53341> [žiūrėta 2011 m. gegužės 2 d.].

¹⁶ Dokumentiniai filmai: Partizanai, rež. E. Zubavičius, 1993; Partizanės, rež. E. Zubavičius, 1995; Stirna, rež. J. Sabolis, E. Ignatavičius, 2005; Nesulaužyti priesaikos, rež. A. Marcinkevičiūtė, 2007; Karas po karo, rež. E. Zubavičius, 2008; Smogikai, rež. J. Ohman, 2008; Paskutinis, rež. A. Maceina, 2010; ir kt.

kalbant apie vaidybinius filmus¹⁷. Deja, kuriami dokumentiniai filmai dažnai tampa rimta, konservatyvia (neretai tapatinama su *nepatrauklia* ar *nuobodžia*) partizaninės tematikos išraiška. Kaip pažymi istorikė Rūta Šermukšnytė, „kinematografinių, kaip ir Lietuvos intelektualų sąmonėje, amžina, neišvengiama, istorijos tėkmėje nuolat besikartojanti kančia – tai dar vienas lietuvių tapatybės požymis“¹⁸. Būtent šiuo fenomenu būtų galima paaiškinti daugelį kolektyvinės atminties išraiškų – masinį antisovietinės rezistencijos heroizavimą, paminklų bumą, griežtą kitokios pozicijos atmetimą ir pan. Gana sunku tokio žanro filmais sudominti jaunimą, į tai ir turėtų būti kreipiama daugiausia dėmesio. Vis dėlto LGGRTC atranda būdų diskutuoti su jaunimu apie pokario kovas – tai įvairios vasaros stovyklos ir konkursai¹⁹.

Kiek kitokia, tiesiogiai su visuomene sąveikaujanti partizanų įamžinimo forma – pavadinimų suteikimas gatvėms ar švietimo įstaigoms. Vienas ryškiausių gatvės pavadinime atsispindinčių pokario kovų vardų – tai, kad 18-oje Lietuvos miestų ir miestelių yra Partizanų gatvė (verta pažymėti, kad Vilniuje tokios gatvės nėra). Vis

¹⁷ Vaidybinių filmų: *Vieni vieni*, rež. J. Vaitkus, 2004; *Kai aš buvau partizanas*, rež. V. V. Landsbergis, 2008

¹⁸ *Šermukšnytė R.* Lietuvos istorijos aktualinimas Lietuvos dokumentiniame kine ir televizijoje (1988–2005 m.): daktaro disertacija, istorija (05 H), 2006. VUB RS, f. 76–4579, p. 63.

¹⁹ *Norkūnas V.* Pokario istorija jaunimui // *Genocidas ir rezistencija*. 2000, Nr. 2, p. 178–180; *Suncovienė O.* Su pokario istorija jaunimas susipažįsta stovyklose // *Genocidas ir rezistencija*. 2001, Nr. 2, p. 205–206; *Šiušaitė A.* Istorija gyvena žmonėse... // *Genocidas ir rezistencija*. 2003, Nr. 1, p. 180–182; *Šiušaitė A.* Dešimtą kartą paskelbtas moksleivių konkursas „Lietuvos kovų už laisvę“ kariuomenės bei netekusių istorija // *Genocidas ir rezistencija*. 2005, Nr. 1, p. 162; ir kt.

dėlto šioje vietoje terminas „partizanas“ gali asocijuotis ir su sovietiniam žmogui diegtu „raudintųjų partizanų“ (gana giliai išsiskaičiusiu žmonių sąmonėje) terminu.

Švietimo įstaigose ryškiausiu pavyzdžiu galima laikyti Lietuvos karo akademiją – jai 1998 m. lapkričio 20 d. buvo suteiktas generolo Jono Žemaičio vardas. Kur kas skandalingesniu rezistencijos įamžinimo švietimo įstaigos pavadinime atveju tapo Raseinių gimnazija. 2009 m. kovo 12 d. Seimas priėmė sprendimą, kad Jonas Žemaitis, remiantis 1949 m. vasario 16 d. deklaracija, pripažįstamas Lietuvos prezidentu²⁰. Tuomet nuspręsta praplėsti buvusios Raseinių Jono Žemaičio gimnazijos pavadinimą įvardijant – „Prezidento Jono Žemaičio gimnazijos“. Naujojo pavadinimo oponentai savo poziciją grindė tuo, kad mokyklų pavadinimai turi būti trumpi, nevartojama nereikalingų žodžių. Neaiškumą sukėlė kitas, prieštaraujantis pirmajam, jų teiginys, kad geriau būtų pridėti partizanų vado slapyvardį „Vytautas“ vietoje žodžio „Prezidentas“. Politinio diskurso problema buvo išspręsta Šiaulių apygardos administraciniame teisme, ir nuo 2010 m. pradžios ši mokykla pradėta vadinti Prezidento Jono Žemaičio vardu²¹. Akivaizdu, kad ši dilema kilo ne dėl pavadinime papildomai vartojamo žodžio. Tai ir visuomenėje priešingu

²⁰ Lietuvos Respublikos Seimas/ deklaracija/ dėl Jono Žemaičio pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu, prieiga internetu: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=338700 [žiūrėta 2010 m. spalio 7 d.].

²¹ Teismas leido Raseinių gimnazijai vadintis prezidento J. Žemaičio vardu, prieiga internetu: <http://www.lrytas.lt/-12638309481261736097-teismas-leido-raseini%C5%B3-gimnazijai-vadintis-prezidento-j-%C5%BEemai%C4%8Dio-vardu.htm> [žiūrėta 2010 m. spalio 7 d.].

vertinimų susilaukęs atvejis, nes oficialiai J. Žemaitis jokių dokumentų nebuvo įvardytas prezidentu (1949 m. vasario 16 d. jis buvo paskirtas Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos prezidiumo pirmininku), o tai yra naujos, nepriklausomos, visuomenės „konstruktas“.

Viena iš istorinės atminties išsaugojimo ir tam tikra prasme įamžinimo rūšių galima laikyti muziejus, kurių, beje, tiesiogiai orientuotų vien ginkluotai kovai įamžinti, Lietuvoje neturime iki šiol. Dažniausiai akcentuojama, kad šiai tematikai atstovauja Genocido aukų muziejus, kuris skirtas stalininėms represijoms apskritai. Dar bent kiek rimtesnę ekspoziciją yra parengęs Tauro apygardos partizanų ir tremties muziejus Marijampolėje²². O kiti, lokalūs muziejai apsiriboja negausios savo krašto pokario kovų simbolikos eksponavimu.

Pati įvairiausia ir masiškiausia ginkluotos rezistencijos įamžinimo reprezentacija Lietuvoje – atminimo simboliai: kryžiai, paminkliniai akmenys, kompleksai (žymiausi – Tuskulėnų dvaro kolumbariumas Vilniuje, Kryžių kalnelis Merkinėje) ir pan. Koks tokių atminimo simbolių skaičius Lietuvoje yra šiandien, pasakyti būtų sunku. Kilus Sąjūdžiui, artimųjų paieškos buvo paženklintos tokių simbolių statybomis, Giedrės Jankevičiūtės įvardytomis „paminklomanijos“ terminu²³. Nors tai vyko gana stichiškai, dažnai net nederinant su atitinkamomis institucijomis, vis dėlto daž-

niausiai paprastai buvo išlaikomas esminis dalykas – tiksli įvykių vietos lokalizacija. Paradoksalu, tačiau tikslios vietos įamžinimo problema vis labiau išsigali šių dienų kontekste (ir ne dėl to, kad nebėra tų, kurie įvardytų tiksliai vietas). Neturint galimybių (ar noro) ilgai ieškoti tikslios vietos ir vietos lankymą pritaikant turistams, paminklai neretai statomi pakelėse (taip išvengiant brovimosi per brūzgynus). Kita problema – kai vienas paminklas skiriamas įvairiose miško vietose žuvusiems partizanams. Tokiu atveju natūraliai kyla klausimas, ar esminę vertę turi pati vieta ir su ja susijęs konkretus pasakojimas, ar svarbiau naujai pastatytas paminklas (kad ir kokia vertinga būtų jo meninė išraiška), ir į kurį iš šių reiškinijų turėtų būti orientuotas lankytojas.

Pirmieji atminimo simboliai antruoju įamžinimo etapu (pagal R. Trimonienės skirstymą), negalvojant apie ilgaamžiškumą ar meninę jų vertę bei siejant su religingumu, buvo paprasti mediniai ar iš vamzdžių suvirinti kryžiai, dažnai be jokios lentelės, leidžiančios identifikuoti vietas, kurioje jis stovi, reikšmę (arba priešingai, lentelėje pateikta informacija neatitiko tikrovės)²⁴. Kita problema išryškėjo einant metams, kai atokiau nuo kelio ar miško tankmėje pastatyti kryžiai, retai lankomi, apauga žolėmis ir trūnija bei rūdija. Tokiu atveju kaltų ieškoti sunkoka, artimieji ar bendražygiai kalba apie tai, kad jų pradėtus darbus turi tęsti jaunesnioji karta, o ji neretai atitolusi nuo primetamos „naštos“. Šioje vietoje iškyla dar viena problema – informacinės sklaidos trūkumas. Apie daugelį miškuose pastatytų paminklų

²² Tauro apygardos partizanų ir tremties muziejus, prieiga internetu: http://www.muzejai.lt/marijampole/marijamp_partizan_muziejus.htm [žiūrėta 2010 m. spalio 7 d.].

²³ Jankevičiūtė G. Apie paminklus tautinio atgimimo laikotarpiams. Lietuva 1918–1940 ir 1988–1993 // Menotyra. 1995, Nr. 2, p. 56.

²⁴ Trimonienė R. Paminklai sovietinio genocido aukoms ir rezistencijos dalyviams atminti Lietuvoje (1941–1953, 1988–2009 m.), p. 184.

žino tik vietinės bendruomenės ar pavieniai asmenys, o vykstant į tokias vietas situaciją dažnai apsunkina tai, kad orientaciniai ženklai pastatomi tik valstybinės reikšmės paminklams, tad neretai gali tekti nemažai paklaidžioti ieškant užsibrėžto tikslo. Yra ir kitas artimųjų ar bendražygių pamėgtas įamžinimo simbolis – tai paminklai-akmenys. Ilgaamžiškumas šiuo atveju netampa problema, jų korpuse dažniausiai būna iškalti žodžiai ar pritvirtinta atitinkama lentelė.

Kiek kitaip yra, kai įamžinimu rūpinasi valdžios organai (pvz., vietos savivaldybės). Statomų paminklų svarba, reikšmingumas ir skaičius neretai būna padiktuotas politinių partijų iniciatyvos arba, priešingai, jų „antipartizaninių“ nuotaikų. Pavyzdžiui, 2007 m. Šiauliuose panorėjus pastatyti paminklą Prisikėlimo apygardai, tuometinė valdžia paprieštaravo argumentuodama, kad turi kitokią požiūrį į partizanus. Taip paminklas atsidūrė Šeduvoje²⁵. Visuomenėje tokie atvejai priimami gana skaudžiai, neretai asmeniškai, tačiau šiame kontekste reikėtų kalbėti apie tai, jog, nepaisant oficialios teigiamos partizanų vertinimo laikysenos, lokaliu lygmeniu pasipriešinama dėl kitokios komunikacinės atminties arba ideologinių priežasčių.

Ryškesniais vaizdine prasme įamžinimo simboliais galima laikyti koplyčias, kurios traukia dėmesį jau iš toliau. Siekis kuo didesniu atminimo ženklu įamžinti partizanus neretai prasilenkia su realiu jų tuometiniu gyvenimu – skurdžiu ir purvinu. Romantizuotai žvelgiant, didelių paminklų statymo

tradicija gali būti suvokta ir priešingai – kaip anuomet kovojusių drąsos ir didelių siekių atspindys. Taigi daug kas gali priklausyti nuo argumentacijos ir interpretacijos.

Ginkluotos rezistencijos dalyvių įamžinimo situacija pasikeitė, kai iniciatyva perėjo į LGGRTC rankas. Priėmus įamžinimo programą²⁶, nuspręsta sukurti bendrą paminklą, kuriame atsispindėtų tos vietos reikšmė. R. Navickas 1997 m. suprojektavo įamžinimo simbolį, trijų pusių Vyčio kryžiaus plokščių paminklą, kuris tapo tipiniu atminimo ženklu. Šiandien jį pamačiusiam net ir su rezistencija nesusijusiam žmogui aišku, kokia tai vieta. LGGRTC Memorialinio departamento, memorialinio meno ir ekspertizės skyriaus vedėjos Viktorijos Molienės pateiktais duomenimis, iki 2011 m. buvo pastatyta apie 300 tipinių atminimo ženklų ir taip pat apie 300 1998 m. Jono Jagėlos sukurtų atminimo lentų, kurios kabinamos ant buvusių SSRS specialiųjų tarnybų pastatų: NKVD-NKGB-MGB ir strībų būstinių. Šiandieninė šių pastatų funkcija įvairi: vieni tapę muziejais (pvz., Raseinių krašto muziejus), kiti funkcionuoja kaip komercinės patalpos, tretieji, geriausiai perteikiantys ano meto dvasią, likę namavaiduokliai griūva ir toliau kelia siaubą bei neigiamas emocijas.

3. Įamžinamų objektų spektras

Dar vienas aspektas, kurį vertėtų aptarti šios analizės kontekste, – tai įamžinimo

²⁵ *Vyšniūnas A.* Lukiškių aikštė – socialinio užsakyto evoliucija. Paminklas laisvės kovų dalyviams ar simbolis „Laisvė“? // *Urbanistika ir architektūra*. 2008, Nr. 4, p. 219

²⁶ Lietuvos Respublikos prezidento dekretas „Dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sąrašo sudarymo ir jų atminimo įamžinimo“, prieiga internetu: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=15097&p_query=&p_tr2=, [žiūrėta 2010 10 20].

vietos pagal pobūdį, t. y. partizano gimtinė, slapstymosi, žuvimo vieta ir t. t.

Pirmiausia įamžinamų objektų kontekste išskirtinas paties partizano asmens įamžinimas, tas asmuo dažniausiai – buvę vadai. Kaip pavyzdį galima įvardyti Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio pirmininką J. Žemaitį-Vytautą. 1996 m. jam pastatytas koplytstulpis Šiluvos miestelyje²⁷, 1999 m. J. Žemaičio biustas atidengtas prie Krašto apsaugos ministerijos²⁸. 2004 m. naujai pastatytas paminklas Palangoje²⁹. 2009 m. atidengtas biustas Kaune (Vytauto Didžiojo karo muziejaus kiemelyje)³⁰ ir atminimo lenta Jono Žemaičio karo akademijoje³¹. Taip pat prie šio sąrašo galima priskirti anksčiau minėtus įamžinimo būdus: knygas, gatvių ir švietimo įstaigų pavadinimus.

Pamažu plinta tradicija įamžinti partizanų vadų gimtines. Tuo neretai užsiima vietinės bendruomenės, ir tai natūraliai siejama su rajono pasididžiavimo jausmu. Reikšmingesnių vadų gimtinės tampa nacionalinės reikšmės objektais ir jie įregistruojami arba siekiama juos įregistruoti į Kultūros vertybių registrą, suteikiant sodybai ar vietai teisinę apsaugą.

²⁷ Raseinių savivaldybės paminklai, prieiga internetu: http://www.genocid.lt/Statiniai_Vietos/Paminklai/Raseiniai_paminklai.htm [žiūrėta 2010 10 20].

²⁸ *Girnius K.* Paminklas partizanų vadui J. Žemaičiui // XXI amžius. 1999, vasario 26, p. 11.

²⁹ *Trimonienė R.* Paminklas Jonui Žemaičiui-Vytautui Palangoje // Genocidas ir rezistencija. 2005, Nr. 1, p. 163–165.

³⁰ Paminklo atidengimas Brigados Generolui J. Žemaičiui – Vytautui, prieiga internetu: http://lookatgame.com/view.php?video=e22kJYPxWKA&feature=youtube_gdata_player&title=Paminklo+atidengimas+Brigados+Generolui+J.%C5%BDemai%C4%8Diui+-+Vytautui [žiūrėta 2010 10 20].

³¹ *Trataitė E.* Lietuvos karo akademijoje atidengtas bareljefas Lietuvos partizanų generolui Jonui Žemaičiui atminti, prieiga internetu: <http://www.lka.lt/index.php/lt/187905/> [žiūrėta 2010 m. spalio 20 d.].

Gražią akciją, skirtą įamžinti partizanų apygardas, vykdo LGGRTC. Šiuo atveju pasirenkamas paminklas dažniausiai iš aplinkos išsiskiria dydžiu, tačiau statomas taip pat apgalvotai parinktose vietose. Sveikintina, kad dauguma paminklų pastatyti Lietuvos provincijose, kurios pokario kovų kontekste vaidino esminę reikšmę. Šiandien kol kas paminklas nepastatytas tik vienai, Dainavos, apygardai, tačiau pagal LGGRTC vykdomą „Atminimo, ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams“ programą, šis paminklas jau numatytas Simno (Alytaus r.) aikštėje artimiausiu metu.

Kita įamžinimo grupė tiesiogiai susijusi su mirtimi. Pirmiausia tai mūšių vietos, tada glaudžiai su ja susijusi žūties vieta (gali būti sodyba, bunkeris, stovykla ir pan.), paskui kūnų išniekinimo vieta miestelių aikštėse, toliau – kūnų užkasimo vieta (dažniausiai tokiomis tapdavo žvyruobės, nuo karo likę apkasai ar šiukšlynai) ir galiausiai Sąjūdžio metais išplėtotą palaikų perkėlimo idėja vietos kapinėse, masinėse ir pavienėse kapavietėse.

4. Probleminiai objektai

Gana populiarai ir vis neblėstanti nepriklausomos Lietuvos tradicija – tai partizanų gyvenamųjų patalpų atkūrimas autentiškoje vietoje. Pradėjus svarstyti ir kalbėti apie partizanų jausmus ir išgyvenimus stovyklose bei bunkeriuose, taip pat akcentuojant tai, kad jaunoji karta turi žinoti, kaip gyveno partizanai, edukaciniais sumetimais buvo pradėtos atstatyti stovyklavietės, žeminės ir bunkeriai. Šioje situacijoje atstatymo klausimas tampa vis opesnę paveldosaugos

problema, nes sunku tokius objektus išlaikyti, juolab autentiškai atkurti. Kita vertus, akivaizdu, kad nė vienas uždaras ar atviras bunkeris (ir net nė kelios dešimtys, kurių šiandien yra Lietuvoje) nepadės suprasti tų išgyvenimų. Visų pirma ne penkios minutės bunkeryje gali padėti suprasti to laikotarpio dvasią. Uždarytas tokioje aplinkoje šiuolaikinis žmogus gali jausti klaustrofobiją, bet ne mirties ir nežinomybės baimę. Bunkeris partizanui tapdavo namais, tačiau dažniausiai tai prilygdavo išankstiniam mirties nuosprendžio pasirašymui, tarsi pats savo noru anksčiau laiko „atsiguldavo po žeme“. Ne veltui kai kurie partizanai vengdavo bunkerių, pabrėždavo būtent tai, kad iš tokios apsuptyties pasitraukti gyviems faktiškai neįmanoma.

Problemų kalbant apie atkuriamus objektus kyla ne tik moraliniu aspektu. Iš visų iki šiol atkurtų bunkerių tik dviejuose jų tyrimuose dalyvavo archeologai³². Atkuriant partizanų gyvenamąsias patalpas ir siekiant įamžinti jų atminimą, dažniausiai (matyt, ne specialiai) pamirštama pagarba jų autentiškoms liekanoms, ano meto gyvenimo ženklams, gulintiems žemėje. Taigi paradoksaliai į priešingas stovyklas stoja du pagarbos ženklai: vienas – bunkerio atstatymas, tai daroma iš pagarbos anuomet kovojusiems, tačiau iki tol, kol pasiekiamas rezultatas, pagarba išnyksta ir ta vieta, galimas mokslininkų tyrimų laukas, tampa visiškai nebesvarbi siekiant tik

galutinio rezultato – kuo greičiau pamatyti naująją slėptuvę.

Šiame kontekste kyla ir techninių problemų. Jei bunkeris atkuriamas autentiškai, naudojant tik medieną, jis funkcionalus gali išlikti 10–30 m. (tai priklauso nuo dirvožemio), paskui atsiranda nauja duobė, kuri igauna toli gražu nebe įamžinimo prasnę, o laikui bėgant iškreips ir bendrą suvokimą, kuris leis naujai formuoti pasakojamąją tradiciją, neva tai autentiško bunkerio liekanos.

Kita greičiau diskusinio pobūdžio problema galėtų būti įvardijama LGGRTC tipinio atminimo – ženklo kontekste. Nors paminklinė kompozicija iš tiesų vykus, jos panauda prasilenkia su galimybėmis. Triguba paminklo plokštė leistų lankytojui papasakoti atitinkamos vietos istoriją, tačiau dažniausiai apsiribojama žuvusiųjų pavardėmis ar skaičiumi. Pavyzdžiui, 2000 m. Daugėliškių miške (Raseinių r.) buvusio Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio štabo bunkerio vietoje, minint 50-ąsias jo sunaikinimo metines, buvo pastatytas tipinis LGGRTC ženklas (1989 m. šioje vietoje artimieji buvo pastatę medinį kryžių, kuris 2010 m. spalio 15 d. iškilmingo minėjimo metu buvo sudegintas). Trijose plokštėse iškalta bunkerio sunaikinimo data ir penkios šioje vietoje žuvusių partizanų pavardės. Problema ta, kad tos pačios operacijos metu gyvas liko ir kareivių buvo suimtas dar vienas partizanas. Po atitinkamų tardymų ir kankinimų nubaustas 25-eriems metams lagerio. Iš ten į Lietuvą nebegrižo. Tokiu atveju natūraliai kyla klausimas, ar tas žmogus, kuris bunkeryje buvo lygiavertis žuvusiesiems, nėra svarbus mūsų atminčiai? Kodėl rezistencijos įamžinimas siejamas tik su aukomis ir žuvusiaisiais? Dažnai pa-

³² G. Vėliaus vykdyti archeologiniai tyrimai 2010 m. gegužės 3–7 d. Mėnaičių kaime (Radviliškio r. sav.), buvusios Priskėlimo apygardos vadavietės vietoje; G. Petrausko vykdyti archeologiniai tyrimai 2010 m. balandžio 28–rugsėjo 5 d. Daugėliškių miške (Raseinių r. sav.), buvusio Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio štabo bunkerio vietoje.

mirštama kita (ne karo) pusė – gyvenimo, sunkaus ir varginančio, kupino dažnų ligų ir baimių, tačiau su tam tikromis pasitenkinimo akimirkomis – valstybinių švenčių minėjimu slapta iškeliant trispalvę miestelio aikštėje ar pan. Kiek iš mūsų visuomenės, kurie nėra šios temos specialistai, yra girdėję apie panašius įvykius, argi ne tai turėtume įamžinti, argi ne šioje vietoje vertėtų būti dedami akcentai? Kol kas LGGRTC (kaip ir artimieji) orientuoti tik į aukas, kaip vienareikšmį nuskriaustųjų suvokimą.

Nors straipsnyje aptartos įvairios įamžinimo formos, kuriant ateities paminklus ar pasirenkant kitas įamžinimo formas konkreitiems ginkluotos rezistencijos paveldo objektams, vertėtų kalbėti apie vis didesnę svarbą įgaunančią interpretacijos teoriją. Kaip pažymi istorikė Rasa Čepaitienė, „paveldo produktai leidžia lankytojams įgyti tiek specifinę patirtį <...>, tiek įsisa- moninti tam tikrą idėją arba išgyventi jausmus, kuriais gali tapti fantazija, nostalgija, malonumas, pramoga, pasididžiavimas ir t. t.“³³ Taigi paminklai visų pirma turėtų įamžinti ir „pasakoti“ lankytojams ne vien apie partizanų žūtį – tai pamėgta propa- guoti šiandien. Dešimt metų trukusi kova toli gražu nebuvo nuolatinis nesibaigiantis karas. Taigi akcentus vertėtų sudėti ir ben- dražmogiškiems dalykams:

- buitiniam, kasdieniam gyvenimui,
- nuotaikoms ir baimėms,
- šeimos ir mylimųjų ilgesiui,
- akistatai su mirtimi.

Plačiau kalbant apie išvardytus akcentus verta pažymėti, kad kiekvienas išėjęs į miš-

ką jaunuolis, nesvarbu, ar tik kelias klases baigęs, ar kariškis, turintis aukštąjį išsilavi- nimą, visų pirma buvo žmogus. Dažniausiai dar labai jaunas, kupinas vilčių ir ateities planų. Pasitraukusieji į miškus paliko savo motinas, žmonas ir vaikus tikėdamiesi sugrąžinti jiems tą Lietuvą, kurioje patys augo. Apie jų gyvenimą byloja tai, kad jie sirgo, džiaugėsi, mylėjo, slapta kūrė šeimas, tikėjo Dievu, trumpai tariant, jie gyveno to laikotarpio aplinkoje, bet šalia to visada jautė iš paskos sėlinančią mirtį, gyvenimo trapumo ir laikinumo jausmą, savižudybės arba išdavystės akistatą.

Akivaizdu, jog visos kylančios pro- blemos pirmiausia paveiktos jau minėto „pertekliaus“ ir savavališkų veiksmų sie- kiant įamžinti partizanus (specialiai ar ne – vengiant specialistų konsultacijų). Tačiau kur kas komplikuočiau viskas vyksta vals- tybėje, kur iš esmės visus sprendimus lemia valdžios laikysena, pavyzdžiui, Ukrainoje. Taigi „perteklinio“ įamžinimo problemą, su kuria susiduriama Lietuvoje, Ukrainoje keičia kiti sunkumai.

5. Komplikuota Ukrainos situacija

Trumpai vertėtų paminėti iš dalies gana pa- našios istorijos, tačiau kardinaliai skirtingos dabartinės padėties pavyzdį – Ukrainos gin- kluotos rezistencijos įamžinimo situaciją. Ukrainos sukilėlių armija (UPA) savo istori- ja ir likimu dažnai gretinama ir lyginama su Lietuvos partizanais. Panašumų turi ne tik taktikos, kovos metodai, panašiai suvokta ir būtinybė bendrai priešintis. 1950 m. UPA surengė žygį į Baltijos valstybes tikėdamasi užmegzti ryšius kovojant su bendru priešu – Sovietų Sąjunga. Išleista atsišaukimų, ska-

³³ Čepaitienė R. Laikas ir akmenys: kultūros pa- veldo sampratos moderniojoje Lietuvoje. Vilnius, 2005, p. 365–366

tinančių lietuvius, latvius ir estus vienyti su ukrainiečiais³⁴.

Kiek kitokia situacija, lyginant ir kalbant apie šias dvi valstybes, jų nepriklausomybės laikotarpiu. Kaip pažymi istorikas Andrejus Portnovas, Ukraina yra tokia šalis, kurioje šalia egzistuoja paminklai UPA ir maršalui N. Vatutinui³⁵, o gatvių pavadinimais taip pat „pagerbiamos“ abi kovojusios pusės³⁶. Partizaninių įvykių vertinimo kontekste Odesa tapo išimtimi, lyginant kitus Rytų ir Vakarų Ukrainos miestus. Čia aktyvaus UPA šalininko mero Eduardo Gurvico iniciatyva iš centro buvo iškeldintas Lenino paminklas, o viena iš centrinių gatvių pavadinta vieno iš UPA vadų, Romano Šuškevičiaus, vardu. A. Portnovas teigia, jog Odesos pavyzdys parodo, kad regioninius skirtumus lemia ne tik valstybės politika, bet ir vietos gyventojų atmintis bei iniciatyvumas³⁷.

Vakarų Ukrainoje yra minima UPA partizanų diena (spalio 14 d., Lietuvoje partizanų diena – gegužės 15 d.), pagerbiami gyvi veteranai, tačiau tai vyksta tik Vakarų Ukrainoje, kurioje ir būta stipriausio pasipriešinimo. Šalį valdant prezidentui Viktorui Juščenkai buvo priimta keletas sprendimų dėl UPA ir jos lyderio R. Šuke-

vičiaus pripažinimo valstybinių lygmeniu. Pasikeitus politinei situacijai Ukrainoje, vėl atsigręžta į prorusišką laikyseną, todėl šie įstatymai buvo atšaukti.

2005 m. Ukrainoje buvo įkurtas Ukrainos nacionalinės atminties institutas (analogiškas LGGRTC), bet, pasikeitus šalies prezidentui ir juo tapus Viktorui Janukovičiui, taip pat buvo uždarytas. Taigi šiandien tik vietinė Vakarų Ukrainos valdžia materialiai remia buvusius veteranus, stato jų žuvusiems bendraminčiams atminti skirtus paminklus³⁸.

Nors Lietuvos ir Ukrainos skirtumai ginfluotos rezistencijos įamžinimo klausimu gana ryškūs, o didžiausią skirtumą lemia valstybėje vyraujanti politinė situacija, vis dėlto kalbėti apie paminklų nebuvimą Ukrainoje būtų neteisinga. Esminis skirtumas, jog Lietuvoje įamžinimu, kaip anksčiau ir buvo įvardyta, rūpinasi tiek privatūs asmenys, tiek valstybinės institucijos. Ukrainoje tuo rūpinasi privatūs asmenys su politinės valdžios „palaiminimu“.

Verta paminėti, jog kovojusiųjų ir žuvusiųjų įamžinimo klausimas neretai „pakimba“ dėl prieštarų vertinimų kolektyvinėje atmintyje. Civilių aukų problema lieka esminė nepasitenkinimo priežastis. Šiuo klausimu UPA krinta juodas šešėlis dėl masinio Voluinės lenkų išžudymo (buvo nužudyta dešimtys tūkstančių lenkų), kuris, spėjama, galėjo būti atsakas į lenkų veiksmus, susijusius su vokiečių pastangomis kolonizuoti Liublino palatinatą, kai buvo nužudyti keli šimtai ukrainiečių³⁹. Nors

³⁴ *Viatrovičius V.* Kelias į lietuvių ir ukrainiečių bendradarbiavimą. UPA žygis į Lietuvą, prieiga internetu: <http://alkas.lt/2011/02/27/kelias-i-lietuviu-ir-ukrainieciu-bendradarbiavima-upa-zygis-i-lietuva/> [žiūrėta 2011 m. birželio 22 d.].

³⁵ Nikolajus Vatutinas (1901–1944) – ukrainietis, 1-ojo Ukrainos fronto vadas ir Kijevo išlaisvintojas 1943-iaisiais. Jis buvo ištikimas Stalino generolas, vadovavo Stalingrado ir Kursko mūšiams. 1944 m. buvo mirtinai sužeistas mūšyje su UPA daliniu. Nepriklausomos Ukrainos laikais rytuose jis heroizuojamas, o vakarinėje dalyje daugelio laikomas priešu, vienu iš sovietų okupantų vadeivų.

³⁶ *Портнов А.* Упражнения с историей по-украински. Москва, 2010, p. 10.

³⁷ Ten pat, p. 24.

³⁸ Iš autorės pokalbio su dr. Volodymyru Vjatrovychu, 2010 10 16.

³⁹ *Snyder T.* Tautų rekonstrukcija: Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999. Vilnius, 2008, p. 191.

Lietuvoje tokio masto etninio civilių valymo nebuvo, civilių aukų klausimas taip pat yra opi problema tiek plačiajai visuomenei, tiek mokslinei bendruomenei⁴⁰. Taigi ši, kitokia nei viešoji, pozicija gali tapti priežastimi priešintis vienai ar kitai įamžinimo formai. Vienašališkas ir subjektyvus vertinimas gali sukelti nepasitenkinimą, o tam tikrais atvejais išprovokuoti net vandalizmo atvejus.

Išvados

Pokario kovotojų įamžinimo klausimas plačiojoje visuomenėje susilaukia labai daug dėmesio, tačiau mokslinio ir tiriamojo pobūdžio darbų faktiškai nėra. Ginkluotos rezistencijos įamžinimas, labai plačiai „naudojamas“ reiškinys, vis dar nėra integruotas į pokario kovų tyrimus, o tai iš esmės turėtų būti neatsiejama nuo kolektyvinės atminties ir valstybės politikos nagrinėjama tema. Tačiau aukščiausiai valdžiai neapibrėžiant aiškios pozicijos ir privatiems asmenims imantis iniciatyvų, kilo savavališkas ir skubotas žuvusiųjų įamžinimas, ilgainiui sukėlęs ne vieną straipsnyje aptartą problemą. Taigi viešų diskusijų nebuvimas ir

⁴⁰ *Pocius M.* Kita mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais. Vilnius, 2009, p. 250–251.

THE PROBLEMATIC ASPECTS OF THE PERPETUATION OF THE ARMED RESISTANCE

Aistė Čepulytė

S u m m a r y

The first attempts to remember the postwar battles in public discourse in Lithuania, showed up even before the restoration of Independence, i.e. during the time of Sąjūdis. The relatives of the deceased partisans or the comrades-in-arms who survived took the initiative to search for the mass graves and solitary ones, campsites and bunkers.

„perteklinio“ reiškinio egzistavimas gali lemti į nesuskalbėjimą, įamžinimo nuskurdinimą ir pan.

Neapsibrėžiant aiškių tikslų ir nekoordinuojant veiksmų, nuo XX a. devintojo–dešimtojo dešimtmečio sandūros prasidėjus masiniam ginkluotos rezistencijos dalyvių įamžinimui, jis dideliais tempais plečiasi jau daugiau nei 20 metų. Nors visą organizavimą į savo rankas yra perėmęs LGGRTC, inicijavęs ne vieną projektą nagrinėjama tema, nepavyko tam tikrais būdais sumažinti šiame straipsnyje keliamų problemų skaičiaus.

Esminė ginkluotos kovos įamžinimo problema kyla dėl nuostatos įamžinti vien tik kovos ir žudynių aspektu, į tai yra orientuojamasi tiek valstybiniu lygmeniu, tiek asmeniniais vertinimais, pamirštant esminį bendražmogiškosios ginkluotos kovos aspektą.

Akivaizdu, kad įamžinimo klausimas bus aktualus ir ateityje, tačiau nekoordinuojant įvairių institucijų veiklos ir nesistengiant kompleksiskai nagrinėti pokario kovų (plačiau pasitelkiant archeologus, karo specialistus, informatikus, animatorius ir t. t.), rezultatas vis labiau kels visuomenės ir mokslininkų diskusijas (gal netgi nepasitenkinimą) dėl per siauro ginkluotos kovos įamžinimo suvokimo.

In the frame of the Soviet regimen, though completely falling apart, there were concerns with the commemoration of the partisans. Thought more than 20 years since the restoration of the Independence have passed, this question is still relevant. The guerrilla warfare in Lithuania is still considered from one extremity to the other, i.e. from being heroes to being

bandits; this arouses disaccords among the society. Foremost, the commemoration is not perceived as the transmission of the remembrance for future generations, but as the exoneration in the society of those who battled back then. Paradoxically, the soldiers who are still alive are being forgotten.

The relatives of the partisans and comrades-in-arms, the local district governments, LGGRTC (the research centre of the genocide and the resistance in Lithuania), and the union of the Lithuanian state prisoners and exiles are mostly concerned with the question of the commemoration. After 20 years of

the Lithuanian Independence have passed, there are numerous forms of commemoration – from traditional monuments and musical CDs to atlases, photo albums and etc. Considering the variety of commemoration locations, it could be noticed, that they include the birthplaces of partisans, the places of battles, deaths, burials and re-burials.

To conclude, it may be said that the tradition of putting monuments is still popular nowadays, though the alternative means are being used more frequently. However, the whole initiative depends on the LGGRTC that overlooks and regulates the commemoration processes in Lithuania.

*Įteikta 2011 07 31
Parengta skelbti 2011 09*

LIETUVOS RESPUBLIKOS VALSTYBINĖ SIMBOLIKA: PAVELDĖTOS AR „IŠRASTOS“ TRADICIJOS?

Vytautas Jarutis

Doktorantas (05 H)
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
El. paštas: vytautas.jarutis@if.vu.lt

Ižanga

Gyvename trečiąjį Lietuvos valstybingumo etapą. Nuo antrojo mus skiria penkiasdešimt sovietinės okupacijos metų, o nuo pirmojo – ištisi du amžiai, jeigu laikysime 1795 metus pirmojo valstybingumo etapo pabaiga, prasidėjusia dar XIII amžiuje. Istorinė distancija čia kaip niekada aktuali, brėžianti skirtingas santykio su praeitimi trajektorijas. Su tarpukario Lietuva šiandieninį žmogų gali sieti jo šeimos, giminės istorijos. Tarpukario Lietuva gali gyvuoti senelių pasakojimuose, iškilti iš senų nuotraukų albumų. O ryšys „gyvojoje atmintyje“¹ su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštija yra *terra incognita*, palikta istorikams, archeologams ir kitiems tolimosios praeities tyrinėtojams. Kyla klausimas, ką praeities ekspertai gali papasakoti šiuolaikiniam žmogui apie praeitį? Ar tik jis vienas turi tokio pasakojimo apie praeitį teisę? Ar šiuolaikiniam žmogui reikia pasakojimo apie praeitį? Ir kas toje praeityje gali būti aktualu šiandienai?

Kai taip keliame klausimus, susiduriame su šiandieninės Lietuvos visuomenės ryšio

su istorija problema, kurią kas gi kitas, jei ne praeities ekspertai, turėtų spręsti. Tiesa, be praeities ekspertų ir jų pasakojimų apie praeitį tradicinėse ir moderniosiose medijose dar yra ir paveldas, suprantamas kaip laiko ženklas (angl. *time mark*) arba nuoroda į praeitį, kuri, pasak Davido Lowenthalio: „<...> šių dienų žmogui reiškia simbolinį ryšį su išvaizduojamais protėviais.“² Simbolis savo semantine reikšme yra sutartinis ženklas kaip komunikavimo priemonė, tačiau kartu simbolis gali būti ir tapatybę išreiškiantis ženklas. Viduramžiais atsiradę heraldiniai simboliai herbai ir vėliavos buvo to laikotarpio feodalinio visuomenės santykių išraiška. Senjoras, suteikdamas privilegijas vasalui, kartu suteikdavo ir herbą bei vėliavą, kad vasalas galėtų šiais ženklais pažymėti savo valdas ir kilus kariniam konfliktui atvesti savo riterių būrius ginti senjoro. Kuriantis monarchinėms Viduramžių valstybėms, valdovo herbas tapo visos valstybės herbu, o vėliava dažniausiai atkartojė herbo koloritą ir simboliką. Tačiau naujaisiais amžiais kuriantis nacionalinėms valstybėms pradėjo rasti ir tautinės-nacio-

¹ „Gyvosios atminties“ fenomeną šių dienų istorijos akseleracijos procese akcentuoja prancūzas Pierre'as Nora. Žr. *Nora P.* General introduction: Between Memory and History // *Realms of Memory*. Vol. 1. N.Y. 1996.

² *Lowenthal D.* Identity, heritage and history // *Commemorations. The Politics of national identity*. 1994, p. 44.

nalinės vėliavos, kurios šalia istorinių herbu tapo antraisiais valstybingumo simboliais, išreiškusiais moderniąsias tautų-nacijų kūrimosi vertybes.

Lietuvos atveju šiandien turime nacionalinį simbolį herbą Vytį, kuris, pasak Lietuvos heraldikos eksperto Edmundo Rimšos, yra vienas seniausių valstybės herbu Europoje³. Tačiau tokia Vyčio versija, kuri yra šiandien įteisinta Lietuvos Respublikos valstybės herbo, kitų herbu ir herbinių ženklų įstatyme, yra sukurta dailininko Vytauto Každailio 1991 m. Kitą Vyčio versiją, vadinamą *Pahonia*, kaip nacionalinį simbolį, turėjo pasitvirtinę baltarusiai demokratiniu Baltarusijos Respublikos valdymo laikotarpiu nuo 1992 iki 1995 m. O Rusijos Federacijoje viešai propaguojama versija, kad LDK valstybingumo simbolis Vytis yra Maskvos kunigaikštystės herbo kopija⁴. Lietuvos Respublikos valstybės vėliava yra pripažįstama tautinė vėliava – trispalvė, kaip yra 1992 m. referendumu įtvirtinta Konstitucijos 15 str. Tačiau šalia valstybės vėliavos 2004 m. paskelbtame Lietuvos Respublikos valstybės vėliavos ir kitų vėliavų įstatyme taip pat buvo įteisinta dailininko Vytauto Každailio sukurta istorinė Lietuvos valstybės vėliava, vadinama „raudonąja vėliava“, keliant politiniu lygmeniu idėją ateityje pakeisti Lietuvos istorinės vėliavos statusą į valstybinę vėliavą, o lietuvišką trispalvę palikti tautine vėliava. Nors konstituciškai dabartinė Lietuvos Respublika nelaikoma

prezidentine respublika kaip, pavyzdžiui, JAV, o parlamentine, turinčia prezidentinės respublikos bruožų, 1993 m. paskelbtame Lietuvos Respublikos Prezidento įstatyme buvo įtvirtinta to paties dailininko Vytauto Každailio sukurta Lietuvos Respublikos Prezidento vėliava, turinti reprezentuoti Lietuvos Respublikos Prezidento instituciją tiek šalies viduje, tiek tarptautinėje erdvėje.

Šiame kontekste kyla klausimas, ar šiandieninėje Lietuvos Respublikoje valstybės simbolika išlaiko semantinę bendruomenės konsoliduojantį turinį, išreiškiantį tautos, atkūrusios nepriklausomybę ir suverenitetą 1990 m. kovo 11 d., ryšį su praeities kartų kurtomis valstybingumo tradicijomis, ar ne, o šios tradicijos šiandien yra dirbtinai kuriamos praeities ekspertų kartu joms suteikiant naujo atspalvio turinį? Bandymą atsakyti į šį klausimą laikysime pagrindiniu straipsnio tikslu, kurį sieksime įgyvendinti analizuodami valstybės simbolių įteisinimo praktiką Lietuvos Respublikoje pradedant valstybės atsikūrimo priešaušriu nuo 1987 m. ir baigiant visuomeninėmis diskusijomis dėl istorinės Lietuvos valstybės vėliavos statuso pakeitimo į valstybės vėliavą 2007 m. Analizuojami šaltiniai skaidomi į keturias grupes: Sąjūdžio laikų dokumentika⁵, teisės aktai, įtvirtinantys valstybės simbolikos paskirtį ir naudojimo tvarką, istoriografija⁶ ir publicistika.

³ Rimša E. Heraldika. Iš praeities į dabartį. Vilnius, 2004, p. 56

⁴ Сравнение символов Литвы и Московской Руси. Prieiga internetu: <http://www.gerb.bel.ru/pages/strani/belorus_91_2.htm> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.]. Taip pat žr. Лакуер А. Б. Русская геральдика. С-Пб., 1885 г., переиздана: Москва, 1990 г.

⁵ Remiamasi Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarijos interneto tinklalapyje skelbiama Sąjūdžio laikų foto- ir videodokumentika. Prieiga internetu: <http://www3.lrs.lt/pls/inter/www_tv.show?id=6623,1,40> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.]. Taip pat knyga *Kelias į Nepriklausomybę: Lietuvos Sąjūdis 1988–1991*. Sud. B. Genzelis ir A. Rupšytė. Kaunas, 2010

⁶ Lietuvos heraldikos specialistų Edmundo Rimšos ir Stanislovo Sajausko mokslinės publikacijos: *Rimša E. Heraldika. Iš praeities į dabartį*. Vilnius,

Teorinė prieiga: nuo praeities *per se* rekonstrukcijos iki „tradicijų išradimo“

Vakarietiškame istorijos mokslo diskurse per XX amžių istorija nutolo nuo praeities faktų *per se* rekonstruotojos ir atpasakotojos vaidmens ir priartėjo prie atminties fenomeno aktualumo. Atmintis gali reikštis individualiai, gali būti palaikoma šeimos, giminės, socialiai susibūrusios grupės rate, bet, kaip XX a. pirmoje pusėje įrodė Maurine'as Holbwachsas, egzistuoja ir kolektyvinė atmintis⁷, kuri komunikatyviniais ryšiais gali būti perduodama iš kartos į kartą. Lietuvoje istorikai pastaraisiais metais taip pat vis labiau integruoja šį diskursą pereidami nuo istorijos prie atminties tyrimų⁸. Tačiau kognityviosios psichologijos atstovai yra ištyrę, kad atmintis nėra ilgalaikė ir pastovi, ji fragmentuojasi ir kinta, kai ką ištrindama, kai ką pripildydama vaizduotės⁹. Kultūrinės atminties koncepcijos

2004; *Sajauskas S.* Simboliai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės monetose // Pinigų studijos, 2007, Nr. 2, p. 59–70.

⁷ Maurine'as Holbwachsas (1877–1945) pamatiniame veikale „La mémoire collective“ (1950) pateikia tokią kolektyvinės atminties definiciją: „Kolektyvinė atmintis yra dabar gyvenančių žmonių kartų atmintis, perduodama neformalia kasdiene komunikacija – per žmonių pasakojimus.“ Žr.: *Halbwachs M.* La mémoire collective. Paris. 1950, p. 25. Prieiga internetu: <http://www.uqac.ca/class/classiques/Halbwachs_maurice/memoire_collective/memoire_collective.html> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.].

⁸ Plačiau šį perėjimą analizuoja Vasilijus Safronovas. Žr. *Safronovas V.* Ką tyrinėsim istorinę kultūrą ar atminimo kultūrą? // Kultūros barai. 2007, Nr. 7 (513), p. 2–6.

⁹ Vaizduotės santykį individualiojoje atmintyje yra tyrinėjęs amerikiečių kognityviosios psichologijos atstovas Ulricas Neisseris (1976), padaręs įtaką prancūzų istorijos filosofui Pauliui Ricoeurui, suformulavusiam „užmaršties“ (pranc. *l'oubli*) sampratą istorijos moksle. Žr.: *The remembering self: construction and accuracy in the self-narrative* / Edited by Ulric Neisser and

kūrėjai Janas ir Aleida Assmannai pažymi, kad kolektyvinė atmintis, būdama už kasdienės komunikacijos ribų, šiandieniniame pasaulyje reiškiasi fiksuotomis kultūros formomis, kurioms suformuoti kuriamos specialios institucijos (pvz., muziejai), praktikos (pvz., minėjimai), įrankiai (pvz., paminklų statymas)¹⁰. Taip yra aktualinamas valstybės valdančiojo aparato vaidmuo kuriant ir palaikant visuomenės kolektyvinę atmintį, kuri per atsigręžimą į praeitį, t. y. istoriją, yra pripildoma kultūrinių sociumą vienijančių vėrečių.

Svarstant šia kryptimi svarbu paminėti britų mokslininko Erico Hobsbawmo dar XX amžiaus devintajame dešimtmetyje pristatytą „tradicijų išradimo“ (*The Invention of Traditions*) teoriją, teigiančią, jog *tradicijos, kurios atrodo ar yra pristatomos kaip senos, dažnai būna naujos savo kilme ir kartais išrastos*¹¹. Ir nors teorijos autorius šį dažnai politizuotą veiksmažodį laiko istorine fikcija, nes gyvosios tradicijos jau yra išnykusios ir jų rekonstrukcija negali pretenduoti į autentiškumą, o tik į išradinėjimą, Hobsbawmas pripažįsta trejopą šio simbolinio veiksmo naudą visuomenei: „a) tai sukuria ar simbolizuoja socialinį sąryšį, priklausomybę grupėms ir tikroms ar dirbtinėms bendruomenėms; b) tai sukuria ar įteisina institucijas ir socialines hierarchijas; c) tai žmones įtraukia (socializuoja) į konkretų socialinį kontekstą

Robyn Fivush. Cambridge. 1994; *Ricoeur P.* Memory, history, forgetting. Chicago, 2008.

¹⁰ *Assmann J.* Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen, 1992, p. 19. Prieiga internetu: <<https://tspace.library.utoronto.ca/citd/holtorf/2.0.html>> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.].

¹¹ *The Invention of Tradition* / Edited by Eric Hobsbawm and Terence Ranger. Cambridge. 1983, p. 1.

per tikėjimų, vertybių sistemų ir elgesio standartų įdiegimą.¹²

Siekdami suteikti išsiskeltai problemai konceptualųjį pagrindą, Erico Hobsbawmo „tradicijų išradimą“ laikysime šį straipsnį orientuojančia teorine šerdimi.

Atgimusios valstybingumo tradicijos Sąjūdžio laikais

Pasak E. Hobsbawmo: „*Greitų visuomenės gyvenimo pokyčių laikotarpiu, nusilpus ar jėga pažeidus nusistovėjusius socialinius modelius, senos tradicijos gali būti pakeičiamos naujomis arba eliminuojamos, kai jų iniciatoriai ar gamintojai neberanda būdų, kaip lanksčiau prisiderinti prie visuomenės poreikių.*“¹³ Anthony D. Smithas, apmąstydamas nacionalizmo kilmę ir jį traktuodamas kaip tautos formavimo procesą – „tautos statybą“, – išskiria iš visuomenės kylantį archajiškų simbolių ir atminties, kuri gali būti ir mitologizuota, poreikį: „*Moderiniai tautai, kad ji taptų tikra tauta, reikia vienijančių archajiško etnie mitų, simbolių ir atminties.*“¹⁴ Valstybės simboliai, pasak Michaelio E. Geislerio, yra tie archetipai, kurie telkia bendruomenes, joms suteikia tapatumo pavidalą: „<...> valstybinio simbolio išniekinimas ar uždraudimas jį naudoti reiškia pasikėsinimą į kolektyvinį tapatumą ir egzistenciją.“¹⁵

¹² The Invention of Tradition / Edited by Eric Hobsbawm and Terence Ranger. Cambridge. 1983, p. 9.

¹³ Ten pat, p. 4–5.

¹⁴ Smith A. D. Myths and Memories of the Nation, 1999, p. 127.

¹⁵ National symbols, fractured identities. Contesting the national narrative / Edited by Michael E. Geisler, USA, 2005, p. XXIII. Prieiga internetu: <<http://books.google.com/books?id=CLVaSxt-sV0C&pg=PR33&lpq=PR33&dq=national+symbols+and+collective+identity&source=bl&ots=UzwxjUsjTl&sig=nVJQ>

Iš tiesų prisiminus nesenus Sąjūdžio laikus 1988–1990 m., kai Lietuvos SSR dar oficialiai valdė sovietų okupacinė valdžia, žmonės į mitingus eidavo nešini per visą sovietmetį slėptomis trispalvėmis, spalio mėn. ženkliai su Lenino atvaizdu buvo kalami prie Seimo barikadų ir moksleiviai į mokyklas pradėjo eiti įsisegę anapus Atlanto pagamintus ženkliukus su Vyčio atvaizdu, V. Kudirkos „Tautiška giesmė“ tapo „dainuojančios revoliucijos“ Lietuvoje himnu. Pasak liudijimų, trispalvės iškėlimas Gedimino pilies bokšte 1988 m. spalio 7 d. sukėlė visuotinę euforiją šimtatūkstantinei laisvės ištroškusių žmonių miniai¹⁶.

Tačiau kyla klausimas, kodėl vieni simboliai yra kaip nenutrūkstanti gija išsaugomi tautos atmintyje ir iškeliami kaip vienijanti vėliava papūtus permainų vėjams, o kiti yra dirbtinai valdžios įteisinami, pasitelkus praeities ekspertus? Lietuvos atveju – tai skirtinga lietuviškos trispalvės ir himno, taip pat Vyčio ir Lietuvos istorinės vėliavos įteisinimo praktika, kurią čia trumpai ir panagrinėsime.

Žymus šių dienų Lietuvos heraldikos specialistas ir ilgametis Lietuvos heraldikos komisijos pirmininkas Edmundas Rimša išskiria pagrindinius valstybinius simbolius, egzistuojančius šiandieninėje Lietuvoje: „*Prie svarbiausių valstybingumo simbolių, reprezentuojančių Lietuvą tiek krašto gyvenime, tiek užsienyje, priklauso*

e6K0C8B1t52gRF1TUmKixLU&hl=lt&ei=cPRsTt_yEcrsGq62xAw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=5&ved=0CDwQ6AEwBA#v=onepage&q=national%20symbols%20and%20collective%20identity&f=false> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.].

¹⁶ Kelias į Nepriklausomybę: Lietuvos Sąjūdis 1988–1991 / Sud. B. Genzelis ir A. Rupšytė. Kaunas, 2010, p. 251.

*valstybės herbas, valstybinė, tautinė arba nacionalinė, Lietuvos Respublikos Prezidento vėliavos bei valstybės himnas.*¹⁷ Peržvelgę Lietuvos Respublikos įstatymo galią turinčius teisės aktus, reglamentuojančius valstybės simboliką ir jos naudojimo tvarką, randame „Lietuvos Respublikos valstybės herbo, kitų herbų ir herbinių ženklų įstatymą“ (aktuali redakcija nuo 2011 08 01), „Lietuvos Respublikos valstybės vėliavos ir kitų vėliavų įstatymą“ (aktuali redakcija nuo 2010 04 23), „Lietuvos Respublikos valstybės himno įstatymą“ (aktuali redakcija nuo 1999 05 20). Iš pirmo žvilgsnio krinta į akis gana vėlyvos šių įstatymų aktualių redakcijų priėmimo datos. Kas liudija dažnas įstatymų papildymo ar pakeitimo procedūras? Nukreipę žvilgsnį į tokias savas tradicijas puoselėjančias Europos valstybes kaip Prancūzija ar Didžioji Britanija matome, kad valstybės simbolika yra gana aiškiai reglamentuota konstitucinio lygio įstatymuose, kurie gali būti pildomi ar keičiami tik išimtiniais atvejais ir dažnai tik referendumu¹⁸ (Prancūzijos atvejis). Hipotetiškai vertinant Lietuvos atvejį peršasi dvi prielaidos: arba toks reiškinys būdingas jaunai valstybei, išgyvenančiai sparčias socialines, ekonomines ir politines permainas, kurioje nėra iki galo nusistovėję valstybės simbolikos naudojimo standartai, arba valstybės simbolikos naudojimas yra aktuali socialinė ir politinė problema, dėl kurios politinio gyvenimo dalyviai lig šiol neranda konsensuso ir nepriima vieningų standartų. Siekiant patikrinti iškeltas prie-

¹⁷ Rimša E. Heraldika..., p. 56.

¹⁸ Central Government of France: French Symbols of State, national flag, national anthem, French motto, etc... Prieiga internetu: <http://www.languedoc-france.info/061412_symbols.htm> [žiūrėta 2011 m. rugpjūčio 30 d.].

laidas, reikia atlikti chronologinę teisinę šių įstatymų priėmimo, papildymo ar pakeitimo analizę, ypač kreipiant dėmesį į socialinį ir politinį kontekstą, turėjusį įtakos teisėkūros procesams.

Lietuviška „trispalvė“ nėra LDK tradicijos produktas, ji sukurta kaip antrosios Lietuvos valstybingumo laidos – tarpukario Lietuvos Respublikos – valstybės simbolis ir kildinama išimtinai iš lietuvių valstiečių tautinių drabužių kolorito. Tačiau būtent tautinė vėliava po ilgų sovietinės okupacijos metų, kai jos viešas naudojimas grėšė sunkiomis fizinėmis sankcijomis, tremtimi ar net mirtimi, nelegaliai suplevėsavo išsivadavimo judėjimo Lietuvos laisvės lygos organizuotame mitinge 1987 m. rugpjūčio 23 d. Vilniuje prie Adomo Mickevičiaus paminklo, protestuojant prieš 1939 m. rugpjūčio 23 d. pasirašytą Ribentropo–Molotovo paktą ir jo slaptuosius protokolus, kurių pagrindu Lietuvą 1940 m. birželio 15 d. okupavo Sovietų Sąjungos kariuomenė¹⁹. Ši vėliava plevėsavo ir Sąjūdžio mitinguose, Baltijos kelyje. Lietuvių kalba, tautinė vėliava ir V. Kudirkos „Tautiška giesmė“ tapo tautos vienybės simboliais kelyje į nepriklausomybę. Šie simboliai nuo sovietinės okupacijos jungo pavargusiai ir laisvės ištroškusiai „įsivaizduojamai bendruomenei“, kuri vadina save lietuviais, tapo natūraliais saviidentifikacijos ženklais, iškilusiais „gyvojoje atmintyje“ ir išreiškusiais ryšį su tėvų ar senelių karta, gyvenusia tarpukariu laisvoje Tėvynėje.

¹⁹ Žr. fotodokumentiką: Mitingas prie Adomo Mickevičiaus paminklo. 1987, fot. A. Ališauskas, LRS. Prieiga internetu <http://www.viv.lt/vilniaus_fenomenai/cia_zlugo_sovietu_sajunga> [žiūrėta 2011 m. rugpjūčio 30 d.].

Žmonijos raidoje yra žinomi du valstybingumo kūrimo būdai. Vienas jų yra Thomo Hobbeso suformuluotos „visuomeninės sutarties“ pagrindas, kitas, marksistinis, – „valdžios paėmimo jėga“. Šiandien kai kurie Sąjūdžio laikų amžininkai, istorikai ir politikai pernelyg nesureikšmina 1988 m. spalio 7 d., praėjus 9 dienoms po „bananų balių“ lydėjusių visuomenės protestų, įvykio. T. y. sovietinės Lietuvos okupacinės valdžios leidimo oficialiai iškelti lietuvišką tautinę vėliavą Gedimino pilies bokšte Vilniuje ir priimto įsako dėl trispalvės, lietuvių kalbos ir himno legalizavimo. Kyla klausimas, ar ne šį įvykį reikėtų laikyti kertiniu akmeniu Lietuvos trečiosios valstybingumo laidos statyboje? Šiame kontekste galime konstatuoti, kad kolektyvinėje lietuvių „įsivaizduojamos bendruomenės“ atmintyje lietuviškoji trispalvė, lietuvių kalba ir „Tautiška giesmė“ tapo tais bendruomenę vienijančiais artefaktais, kurie natūraliai buvo perimti kaip suvereniteto ženklai iš tarpukario Lietuvos valstybingumo tradicijos ir „visuomeninės sutarties“ būdu pareikalavo būti iš naujo pripažinti.

Kyla klausimas, o kaip į oficialiąją dabartinės Lietuvos Respublikos valstybinę simboliką buvo sugražintas Vytis – Lietuvos herbas, – siejantis mus ne tik su tarpukario Lietuva, bet ir su pirmąją Lietuvos valstybingumo laida – Lietuvos Didžiąja Kunigaikštija?

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos valstybingumo tradicijų rekonstrukcija – Vytis

Peržvelgę Sąjūdžio laikų visuomeninius mitingus, demonstracijas ir kitus visuomeninius judėjimus fiksuojančias fotonuotrau-

kas, vaizdo reportažus²⁰, Vytį, palyginti su trispalve, išvysime gana retai, nors plakatuose dažnai pasitaiko LDK laikų ženklai: Gediminaičių stulpai ir Jogailaičių dvigubas kryžius. Pažymėtina, kad istorinė Lietuvos valstybės vėliava su Vyčiu raudoname fone tuo metu iš viso negalėjo figūruoti visuomenėje, nes ji buvo sukurta 2002 m. ir įteisinta tik 2004 m. Šį neatitikimą iš pirmo žvilgsnio galbūt būtų galima paaiškinti buitinėje plotmėje, kad herbą demonstruoti mitinguose plakato ar kitokia forma yra mažiau patogu, negu vėliavą. Tačiau žvilgtelėję į fotografo Andriaus Petrusevičiaus užfiksuotą 1989 m. rugsėjo 30 d. demokratinių jėgų visuomeninį mitingą Baltarusijoje matome kartu nešamą LDK simbolį Vytį (balt. *Pahonia*) ir tautine laikomą baltą, raudoną ir baltą baltarusių vėliavą²¹. Ši dokumentika byloja apie skirtingas lietuvių ir baltarusių visuomenių sąsajas su LDK ir nacionaline valstybingumo tradicija. Čia reikia paminėti faktą, kad lietuviai, tarpukariu sukūrę valstybę nacionaliniu (tautiniu) pagrindu, joje gyveno ir savarankiškai tvarkėsi 22 metus (1918–1940). O Baltarusija, nors ir turėjo nacionalinių lyderių, siekusių sukurti nepriklausomą nacionalinę Baltarusijos Respubliką imperijų grūties ir nacionalinių valstybių kūrimosi po Pirmojo pasaulinio karo laikotarpiu, šio projekto nerealizavo ir Baltarusijos teritorija Sovietų Sąjungos buvo okupuota iškart po karo jau 1919 m.

²⁰ Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarijos interneto svetainė „Kovo 11-oji – Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo diena“. Prieiga internetu: <http://www3.lrs.lt/pls/inter/www_tv.show?id=6623,1,40> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.].

²¹ Fotonuotrauka publikuota leidinyje: Kelias į Nepriklausomybę: Lietuvos Sąjūdis 1988–1991 / Sud. B. Genzelis ir A. Rupšytė. Kaunas, 2010, p. 117.

sausio 1 d. Matyt, būtent dėl šios svarbios aplinkybės baltarusių visuomenės kolektyvinėje atmintyje XX amžiaus devintojo dešimtmečio pabaigoje išsivaduojant iš sovietinės okupacijos buvo renovuota LDK laikotarpio valstybingumo tradicija, su kuria imta identifikotis, laikant dabartinę Baltarusiją sudedamąja buvusios LDK dalimi tiek teritorine, tiek etnine, tiek kultūrine prasmėmis²².

Simboline LDK valstybingumo simbolio Vyčio susigrąžinimo diena į „dainuojančios revoliucijos“ ir šių dienų Lietuvos visuomenę galima laikyti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dieną 1990 m. kovo 11 d., kai Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, susirinkusi į pirmąją sesiją, uždengė Lietuvos SSR herbą ir politinė kalinė Jadvyga Bieliauskienė į plenarinių posėdžių salę įnešė Kauno istorijos muziejaus per okupacijos dešimtmečius išsaugotą senąjį herbą Vytį²³. Tą pačią dieną Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba jį ir įteisino įstatymu „Dėl valstybės pavadinimo ir

herbo“. Matome, jog Vytis buvo įteisintas politine valia išrinktų tautos atstovų, o ne reikalaujant visuomenei Sąjūdžio mitinguose. Jo įteisinimas sutapo su nepriklausomybės deklaracija *de jure*. Ar visa tai nebuvo tik formalumas, kuris netapo visuomenę ir jos vertybes konsoliduojančiu simboliu? Metaforiškai atrodo, kad Vytis kaip Sfinksas iš pelenų yra prikeliamas dirbtinai, atnešamas iš muziejaus fondų kaip muziejinis artefaktas, bet ne kaip lietuvių visuomenės kolektyvinėje atmintyje gyvuojantis savasties elementas.

Palyginę Lietuvos herbo Vyčio atvaizdus tarpukario laikų monetose, pirmųjų metalinių litų aversuose ir nuo 1993 m. pradėtuose kaldinti lituose nesunkiai pamatysime raitelio, jojančio ant žirgo, stilistinius skirtumus. Pirmasis atkurtos Lietuvos valstybės herbas, įteisintas 1990 m. kovo 11 d., buvo tarpukario Lietuvos skulptoriaus Juozo Zikaro sukurtas skulptūrinio Vyčio atvaizdo kopija, taip tarsi akcentuojant valstybės simbolikos tradicijų, perimtų iš tarpukario Lietuvos, tęstinumą²⁴. Tačiau heraldikos specialistams pareiškus abejonių dėl J. Zikaro Vyčio varianto autentiškumo, palyginti su LDK laikų Vyčio vaizdavimo tradicijomis, 1990 m. gegužę Lietuvos heraldikos komisija buvo įpareigota, kaip teigia šios komisijos pirmininkas E. Rimša: „<...>

²² Dabartinėje Baltarusijos Respublikoje gana aktyviai veikia visuomeninis judėjimas, pasivadinęs litvinais. Žr. Европейская нация в Беларуси и сопредельных регионах. Prieiga internetu: <<http://litvania.org/litvinizm.html>> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.]. Apie baltarusių kolektyvinio identiteto projekciją į LDK paveldą yra rašęs Gintautas Mažeikis. Žr. *Mažeikis G.* Revoliucija Minske – prielaida prabusti pilietinei savimonei Lietuvoje. Prieiga internetu: <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/gmazeikis-revoliucija-minske-prielauda-prabusti-pilietinei-savimonei-lietuvoje.d?id=47227959>> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.].

²³ Žr. fotodokumentiką: LR Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo posėdis. Plenarinių posėdžių salėje uždengus LTSR herbą politinė kalinė Jadvyga Bieliauskienė (kalba tribūnoje) įteikia per okupacijos dešimtmečius Kauno istorijos muziejaus išsaugotą senąjį herbą Vytį. 1987, fot. J. Juknevičius, LCVA. 0-101783. Prieiga internetu <http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_vaizdas.nuotrauka?p_cat_id=103333&nt_id=148441&p_kalb_id=1> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.].

²⁴ Žr. fotodokumentiką: Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos rūmuose Heraldikos komisija svarsto Lietuvos valstybės herbo pavyzdžius. Iš kairės: Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo deputatai, Kovo 11-osios Akto signatarai: 1 – Algirdas Patackas (priekyje), 2 – Saulius Šaltenis, 3 – Kazys Saja, 4 – Povilas Varanauskas. 1990 m. kovas. Fot. A. Sabaliauskas. LCVA. 0-103731. Prieiga internetu <http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_vaizdas.nuotrauka?p_cat_id=103333&nt_id=148525&p_kalb_id=1> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.].

*parengti patikslintą herbo variantą, pagrįstą istorijos ir ikonografijos šaltiniais.*²⁵ Dabartinis Lietuvos Respublikos herbas Vytis, patvirtintas 1991 m. rugsėjo 4 d. Aukščiausiosios Tarybos, yra sukurtas dailininko Arvydo Každailio ir Heraldikos komisijos apčiuotais Vyčio variantais. Lygindamas pirmąjį ir antrąjį herbo variantą, E. Rimša akcentuoja naujojo herbo varianto autentiškumo sutikimo su LDK laikų Vyčio vaizdavimo tradicijomis kriterijus: „*Jis nuo ankstesniojo skyrėsi tuo, kad jame buvo atgaivintos istorinės herbo spalvos ir metalai (sidabras, auksas, raudona, mėlyna), atsiradę dar Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto laikais. Naujajame herbe siekta įprasminti ir pirminę herbo idėją, tai yra pavaizduoti raitelį, pasiruošusį kalavijui apginti savo kraštą ir valstybę. Istorinių spalvų ir senosios herbo idėjos atgaivinimas reiškė, kad Lietuvos Respublika yra ne tik prieškarinių, bet ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo tradicijų paveldėtoja ir tęsėja.*“²⁶

Vadovaujantis teoriniais Aloiso Rieglio suformuluotais paveldo verčių kriterijais, reikia suabejoti naujojo Vyčio varianto tradicijų paveldėjimo ir tęstinumo pagrįstumu, palyginti su LDK laikų Vyčio atvaizdais. Austrų meno istorikas, 1903 m. suformulavęs „paminklų kulto“ sampratą, išskiria keturias paveldo verčių kategorijas: istorinė, senumo, vartojimo ir meninė vertė²⁷. Jeigu

dabartinį Vyčio variantą laikytume paveldo objektu, tai jis tikrai negalėtų pretenduoti į senumo arba autentiškumo vertę, kurio išsaugojimui būtinos taikyti tokios paveldosaugos priemonės kaip konservavimas ar restauravimas, o sukurtas jis turėtų būti per nemažą laiko distanciją nutolusioje praeityje ir išsaugotas kaip materialus objektas iki šių dienų. Deja, dabartinis Vytis yra sukurtas šiais laikais, todėl jo autentiškumui pripažinti buvo būtini ne tik patikimi istoriniai informacijos šaltiniai, kuriais operavo heraldikos specialistai, bet ir tarpšakinis ir visos bendruomenės bendradarbiavimas, siekiant bendro sutarimo ir paveldo verčių nustatymo, tai ypač akcentuojama tarp tautinių Naros ir Bergeno paveldosaugos specialistų konferencijų, vykusių 1994 m., medžiagoje: „*Ypač svarbu stengtis užtikrinti, kad būtų gerbiama vertybei priskiriamos savybės ir kad jas nustatant buvo stengtasi kuo geriau įgyvendinti įvairiapusių tarpšakinį ir bendruomenės sutarimą, susijusį su šiomis vertėmis.*“²⁸. Deja, Vytis buvo rekonstruotas siaurame Heraldikos komisijos specialistų rate ir įteisintas įprastine įstatymų priėmimo tvarka – taigi nuleistas iš viršaus priskiriant jam LDK valstybingumo tradicijų autentiškumo ir tęstinumo vertes. Kai kurie Lietuvos heraldikos specialistai, atrodo, taip pat linkę abejoti dabartinio Vyčio autentiškumu pripažindami, kad Vytis dabartinę išvaizdą įgavo ne iš karto, keitėsi žirgo jojimo kryptis, skirtingai buvo vaizduojama ranka su ka-

²⁵ Rimša E. Heraldika..., p. 68.

²⁶ Rimša E. Heraldika..., p. 69.

²⁷ Plačiau žr.: Riegl Alois. The Modern Cult of Monuments: Its Essence and Its Development. 1903. Prieiga internetu: <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=explorer&chrome=true&srcid=0B40gMrq2RJzbOWY0ZTQ3MjltM2JlYS00MjJkLWFmMTMtYjcxZUWuY2Q3OTJh&hl=en_US> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.].

²⁸ Naros ir Bergeno konferencijų medžiaga yra publikuojama Pasaulio paveldo konvencijos įgyvendinimo gairėse, parengtose Lietuvos nacionalinės UNESCO komisijos, 2006. Prieiga internetu: <http://www.vsaa.lt/igyvendinimo_gaires.pdf> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.].

laviju. Antai LDK numizmatiką tyrinėjantis Stanislovas Sajauskas atkreipia dėmesį, kad Jogailos monetose pavaizduoto žirgo padėtis yra statiška, kalavijas laikomas priekyje, o Vytauto ir Kazimiero monetose pavaizduotas žirgas veržliai šuoliuoja, raitelis kalaviją laiko plačiai užsimojęs²⁹. Atsižvelgiant į šias aplinkybes reikia konstatuoti, kad dabartinis Lietuvos Respublikos herbas Vytis yra LDK tradicijų rekonstrukcijos, bet ne paveldėjimo ar tęstinumo atvejis. Jis, sukurtas specialistų ir įteisintas politikų, iki šiol susilaukia prieštarų visuomenės vertinimų. Vienur pasigirsta nuomonių, kad mažai taikiai valstybei toks simbolis netinka, nes išreiškia kovą, agresiją, prarastą didybę, kuri kaip praeities šmėkla negali būti sugražinta į dabartį³⁰. O kitiems Vytis senąja semantine prasme simbolizuoja stiprų valdovą, prisimenant LDK kunigaikščių Lietuvą, ir asocijuojasi su Vytauto kultu, perimtu tiek iš LDK, tiek iš tarpukario Lietuvos nacionalistinės tradicijos³¹.

²⁹ *Sajauskas S.* Simboliai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės monetose // Pinigų studijos 2007, Nr. 2, p. 60.

³⁰ *Žigelytė L.* Lietuvių tapatybė ir praleistos progos. Prieiga internetu: <<http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/lzigelyte-lietuviu-tapatybe-ir-praleistos-progos.d?id=27311887>> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.].

³¹ Sociologės Irenos Šutinienės vykdomuose kolektyvinės Lietuvos visuomenės atminties tyrimuose istorinė Vytauto asmenybė be konkurencijos įsitvirtinusi pirmojoje vietoje nuo 1991 m. iki paskutinių 2008 m. publikuotų tyrimų. Žr. *Šutinienė I.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo reikšmės populiariosiose tautinio naratyvo interpretacijose // Lietuvos istorijos studijos. 2008, Nr. 21, p. 114. Vytauto kultą tyrinėję mokslininkai teigia, kad Vytauto asmenybė yra giliai įsirežūsi lietuvių kolektyvinėje atmintyje. Skirtingais amžiais šiai istorinei asmenybei suteikiama vis naujų atspalvių nuo pagarbos valdovui, galinčiam apginti savo kraštą, XV–XVI a. iki lietuvių vaduotojo vaidmens tarpukario Lietuvoje. Plačiau žr. *Nikžentaitis A.* Vytauto ir Jogailos įvaizdis Lietuvos ir Lenkijos visuomenėse. Vilnius, 2002; *Mickūnaitė G.* Vytautas Didysis. Valdovo įvaizdis. Vilnius, 2008.

Kas svarbiau: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ar tarpukario Lietuvos valstybingumo tradicija?

Gal ir nekorektiška būtų kelti klausimą, kuris valstybės simbolis Lietuvos visuomenei šiandien yra svarbesnis, su kuriuo ji labiau tapatinasi? Bet toks klausimas iškyla analizuojant visuomenės atgarsius žiniasklaidoje, kai 2002 m. Lietuvos heraldikos komisija svarstė istorinės Lietuvos valstybės vėliavos rekonstrukcijos ir įteisinimo Lietuvos visuomeniniame gyvenime klausimus, kai vienas iš siūlymų buvo atsisakyti Lietuvos tautinės trispalvės kaip valstybinės vėliavos statuso ir valstybine vėliava paskelbti istorinę Lietuvos valstybės vėliavą – Vytį raudoname fone. Pateikti moksliskai įtikinamą atsakymą į tokį klausimą ne šio straipsnio apimčiai, tačiau bandymas apčiuopti visuomenės reakcijos signalus į tokius praeities specialistų ir politikų siūlymus turbūt būtų prasmingas.

Politikos apžvalgininkas Rimvydas Valatka šiems politikų sprendimams įvertinti organizuotoje televizijos laidoje „Forumas“ 2007 m. atkreipė dėmesį, kad, norint pakeisti dabartinės valstybinės vėliavos trispalvės statusą į tautinę vėliavą ir valstybine įteisinti istorinę Lietuvos valstybės vėliavą, reikėtų keisti Lietuvos Respublikos Konstitucijos 15 str., o norint tai daryti, bus privaloma organizuoti referendumą, kurį laimėti, pasak R. Valatkos, net sapnuose įsivaizduoti neįmanoma³². Toje laidoje skeptišką požiūrį į trispalvės pakeitimą išreiškė ir prof. Vytautas Landsbergis. Istorikas ir politologas Antanas Kulakauskas tokį poli-

³² Cit. pagal *Rutkauskienė V.* Apie trispalvę. Šis tas... Ir daugiau. Prieiga internetu: <<http://www.draugas.org/apietrispalve.html>> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.].

tikų sumanymą viešai pavadino „kvailybe“ akcentuodamas, kad skirtis tarp valstybės ir nacionalinės vėliavų, jei ji būtų įtvirtinta ir Konstitucijoje, reikštų tautos ir valstybės atskirties įtvirtinimą bent jau konstitucinių valstybės simbolių lygmeniu: „<...> tokiu atveju lietuviška trispalvė faktiškai virstų ne nacionaline tarptautine šio žodžio prasme vėliava, o tik geriausiu atveju lietuvių kaip etninės tautos vėliava... Skirtis tarp valstybės ir nacionalinės vėliavų gali būti istoriniu politiniu požiūriu pateisinama tik vienu atveju – jei Lietuvos valstybė vėl taptų monarchija.“³³ A. Kulakauskas paradoksalią situaciją mato tik politiniu lygmeniu, o Violeta Rutkauskienė vėliavų statuso keitime regi socialinės atskirties tarp valdžios ir visuomenės didinimo pavojų: „Taigi, ko gero netolimoje ateityje, pakeitus Konstituciją ir istorinę vėliavą, vietoj trispalvės paskelbus valstybine, Lietuvoje švenčių metu prezidentas iškels savo prezidentinę vėliavą, „valstybininkai“ (suprask: valstybės išrinktieji) kels valstybinę istorinę raudoną su Vyčiu, o mums – tautai – gal bus leista pamajuoti trispalvėmis ir tai ne visada. Štai taip mūsų „istorikaivalstybininkai“ kažkieno užsakymu naikina krauju apgintus ir išsikovotus simbolius, dar labiau skaldo tautą, varo pleišta tarp prezidento, tautos ir išsikerojusios valdininkijos. Visi turėsime savo kastos vėliavą, tik ar susirinkę Vasario 16-ąją begiedosime: „Vienybė težydi?“³⁴ Kad ir kaip būtų populiarinama idėja apie vėliavų statuso pakeitimą, net Litanistikos tradicijų ir paveldo įprasminimo komisijos

sekretorius iš esmės tokios idėjos šalinininkas Andrius Vaišnys ši politikų žingsnį sieja su istorinės savimonės reikalais, kuriems daryti įtaką ar keisti yra sunkus ir donkichotiškas uždavinys: „Jei tik vėliava „gyvena“ visuomenėje, ji tampa jos atpažinimo, tapatumo ženklu, vienu iš jos kilmę liudijančių dokumentų. <...> kol visuomenė nesusigyvens su „raudonąja vėliava“, kol apsipras vyresnioji karta su mintimi, kad trispalvė kaip plazdėjo Gedimino bokšte, taip ir plazdės, tol referendumo siūlymas keisti Konstituciją, neatlikus sociologinių tyrimų, kad būtų atskirtos dvi vėliavų sąvokos, yra tikrai ankstyvas.“³⁵

Išvados

Analizuotos medžiagos pagrindu galima suformuluoti tokias mintis:

1. Šiandieninėje Lietuvos Respublikoje egzistuojanti valstybės simbolika oficialiai yra traktuojama kaip LDK ir tarpukario Lietuvos valstybingumo tradicijų tąsa.
2. Ryškėja Lietuvos heraldikos komisijos ir kai kurių politikų iniciatyva dabartinėje Lietuvos Respublikos valstybės simbolikoje labiau pabrėžti LDK valstybingumo tradicijos ženklus, o ne tautiniais laikomus, kilusius iš tarpukario Lietuvos valstybingumo tradicijos.
3. Tačiau dauguma LDK valstybingumo tradiciją liudijančių valstybės simbolių (Vytis, istorinė Lietuvos valstybės vėliava, Lietuvos Respublikos Prezidento vėliava) yra rekonstrukcijos būdu sukurta šiais laikais, todėl, remiantis tarp-

³³ Kulakauskas A. Ar reikia keisti Lietuvos valstybės vėliavą? // Portalas „Delfi“, 2007 01 11. Prieiga internetu: <http://www.mediabv.lt/res_zinpr_det.php?id=11873> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.].

³⁴ Rutkauskienė V. Apie trispalvę...

³⁵ Vaišnys A. Kas bijo įteisintos vėliavos? // Atgimimas. 2007, sausio 12. Prieiga internetu: <<http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/article.php?id=11788188>> [žiūrėta 2011 m. rugsėjo 11 d.].

tautiniai paveldo verčių autentiškumą nustatančiais dokumentais ir teorinėmis išlygomis, negali būti traktuojama kaip LDK tradicijų paveldėjimas ar tąsa, bet tik kaip tradicijų rekonstrukcija ar „išradimas“.

4. Tarptautiniai paveldo vertes nustatantys dokumentai akcentuoja plačių visuomenės sluoksnių dalyvavimą, siekiant sutarimo dėl bendro paveldo verčių. Tačiau Lietuvos Respublikoje valstybės simbolių įteisinimo praktika nuo 1990 m. yra palikta siauram Lietuvos heraldikos komisijos specialistų ratui, todėl pastebimas atotrūkis tarp valstybės įteisintų simbolių ir natūraliai „gyvuojančių“ visuomenės kolektyvinėje atmintyje.

5. Sąjūdžio laikais natūraliai Lietuvos visuomenėje atgimę valstybės simboliai rėmėsi išimtinai tarpukario Lietuvos valstybingumo tradicija. Lietuviška trispalvė, V. Kudirkos „Tautiška giesmė“ ir lietuvių kalba buvo tie lietuvių „išivaizduojamą bendruomenę“ telkiantys simboliai, kurie kelyje į nepriklausomos valstybės kūrimą „visuomeninės sutarties“ būdu buvo pareikalauti įteisinti Lietuvos SSR okupacinės valdžios 1988 m. O Vytis kaip LDK valstybingumo tradicijos simbolis 1990 m. kovo 11 d. Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo *de jure* dieną buvo į dienos šviesą ištrauktas tik kaip muziejinis artefaktas, bet ne kaip XX amžiaus pabaigoje valstybę kuriančios visuomenės savasties ženklas.

THE NATIONAL SYMBOLS OF LITHUANIA: THE INHERITED OR “INVENTED” TRADITIONS?

Vytautas Jarutis

S u m m a r y

The main question of this article is: does the national symbols of the Republic of Lithuania retain the semantic content of community's consolidation today which express the ties of nation, who had re-established the independence and sovereignty since 11th of March in 1990, with traditions of statehood created by the generations in the past, or not, these traditions are created artificially at current time by the experts of the past giving them a new shade of content? Four blocks of sources are used in the analysis with the purpose to supply validate answers into that problematical question: the documentary of Sąjūdis movement, the legislation of national symbolism, historiography and journalism. The theory of “the invention of traditions” created by Eric Hobsbawm (1983) is chosen as the theoretical background, where the moment of reconstruction of traditions is emphasized during the transitional periods of societies. The present analysis reveals that the concern of legislation of national sym-

bolism belongs to the narrow group of experts of the past institutionalized in the commission of Lithuanian heraldry in the Republic of Lithuania today, whose decisions often are in confrontation with the elements of meanings of national symbolism, which “really” exist in the collective memory of Lithuanian society. The society is prepared to defend the symbols of statehood inherited from the interwar period of the Republic of Lithuania, such as the national flag – tricolour and the national anthem – “The National Hymn” created by Vincas Kudirka. While the persons who have the political power of legislation making process are trying to invent the traditions with the illusion to renovate the symbolic meanings from the period of statehood of the Grand Duchy of Lithuania. In this context the renovation of the statehood's traditions of the Grand Duchy of Lithuania becomes artificial and is similar not into the inheritance of traditions, but into the reconstruction or “invention” of tradition.

Įteikta 2011 07 29

Parengta skelbti 2011 09 09

Mitingas prie Adomo Mickevičiaus paminklo. 1987, fot. A. Ališauskas, LRS. Prieiga internetu: <http://www.viv.lt/vilniaus_fenomenai/cia_zlugo_sovietu_sajunga>

LR Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo posėdis. Plenarinių posėdžių salėje uždengus LSSR herbą politinė kalinė Jadvyga Bieliauskienė (kalba tribūnoje) įteikia per okupacijos dešimtmečius Kauno istorijos muziejaus išsaugotą senąjį herbą Vytį. 1987, fot. J. Juknevičius, LCVA.0-101783. Prieiga internetu: <http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_vaizdas.nuotrauka?p_cat_id=103333&nt_id=148441&p_kalb_id=1>

LR Aukščiausiosios Tarybos rūmuose Heraldikos komisija svarsto Lietuvos valstybės herbo pavyzdžius. Iš kairės: LR Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo deputatai, Kovo II-osios Akto signatarai: 1 – Algirdas Patackas (priekyje), 2 – Saulius Šaltenis, 3 – Kazys Saja, 4 – Povilas Varanauskas. 1990 m. kovas. Fot. A. Sabaliauskas. LCVA.0-103731. Prieiga internetu: <http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_vaizdas.nuotrauka?p_cat_id=103333&nt_id=148525&p_kalb_id=1>

MOTERIS VIDURAMŽIŲ NORVEGIJOJE: ISTORIOGRAFIJOS DISKURSAI

Skaistė Puzinaitė

Vilniaus universitetas
Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedra
Universiteto g. 3
LT-01513 Vilnius
El. paštas: puzinaite.skaiste@gmail.com

Įvadas

Pastaraisiais dešimtmečiais sparčiai plėtojasi moterų istorijos studijos. Šis reiškinys susijęs su moterų judėjimo ir paties istorijos mokslo raida. Šiandieniniame socialinės istorijos moksle moterų istorija apibrėžiama kaip specialioji istorijos mokslo disciplina¹, akcentuojamas jos tarpdalykinis pobūdis.

Istoriškai susiklostė, kad moterų vietos visuomenėje, jų istorijos klausimai platesniu mastu pirmiausia kilo Vakarų (ypač anglosaksiškų šalių) visuomenėse. Čia plėtojosi diskusija dėl tyrimo objekto, metodų, svarbiausių kategorijų, kaupėsi patirtis. Šio pobūdžio tyrimų tradicijos klostėsi ir Norvegijoje. Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio šioje šalyje labai pagyvėjo domėjimasis moterų istorijos klausimais, daugėjo šių problematiką nagrinėjančių

mokslininkų, ryškėjo studijų institucionalizacijos tendencijos ir moterų istorijos tarpdisciplininis bei tarptautinis pobūdis.

Šiame straipsnyje apžvelgiami moterų padėties ir vaidmens Viduramžių Norvegijoje tyrinėjimai. Šį pasirinkimą lėmė keli motyvai. Norvegijoje moterų padėčiai Viduramžiais skirti tyrimai iki šiol nebuvo išsamiau apibendrinti ir analizuoti istoriografiniu požiūriu. Iki pastarojo meto paskelbtos bibliografinės apžvalgos² stokoja išsamumo. Šiuo straipsniu kaip tik ir siekiama papildyti Norvegijos moterų istorijos bibliografiją ir išplėsti istoriografijos diskursą. Manytina, kad ir moterų padėtį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje nagrinėjantiems specialistams gali būti aktualu išplėsti tyrimų horizontus, susipažinti su moterų situacijos analogiško laikotarpio skandinavų kraštuose paralelėmis.

Aktuali problema, siekiant apibrėžti tyrimo chronologines ribas, yra Norvegijos

¹ *Karpavičienė J.* Moteris Vilniuje ir Kaune XVI a. pirmojoje pusėje // Gyvenimo sumiestinimo atodangos. Vilnius: Versus aureus, 2005, p. 7–9. Taip pat žr.: *Čepaitienė R.* Moterų istorijos transformacijos, praeities patirtis, ateities perspektyvos // Feminizmas, visuomenė, kultūra. Vilnius: VU leidykla, 2001, p. 5–19; *Bogucka M., Gorsza pleć.* Kobieta w dziejach Europy od antyku po XXI wiek. Warszawa, Wydawnictwo TRIO, 2006, s. 7–12.

² *Fløystad I.* Kvinnehistorie i Norge, en bibliografi (Moterų istorija Norvegijoje, bibliografija). Norge, Bergen, 1989; *Fløystad I.* Kvinnehistorie i Norge 1970–1990, noen linjer (Moterų istorija Norvegijoje 1970–1990, kai kurie bruožai) // Historisk Tidsskrift, bind 69. Oslo: Universitetsforlaget, 1990, p. 403–415.

istorijos periodizacija. Šios šalies istorikai nevienodai įvardija Viduramžių pradžią ir pabaigą, nevienodai ši laikotarpį skirsto į dar smulkesnius tarpsnius.

Šiam straipsniui buvo pasirinktas Norvegijos istoriografijoje dominuojantis šios šalies Viduramžių periodizacijos modelis. Ankstyvaisiais Viduramžiais laikomas vikingų laikotarpis. Jis datuojamas nuo pirmųjų Norvegijos ir normanų paminėjimų užsienio šaltiniuose 750 m. iki krikščionybės įvedimo 1050 m. ir pilietinių karų 1130 m. Brandieji Viduramžiai aprėpia laikotarpį iki 1319/50/80 m.³, o vėlyvieji užbaigiami 1536/1537 m.⁴

Straipsnio tikslas – moterų padėtį Viduramžių Norvegijoje tiriančios šios šalies istoriografijos pristatymas ir chronologinė, probleminė bei lyginamoji jos analizė.

Atliekant tyrimą, peržvelgiama Norvegijos istorijos akademinė periodika, visų pirma, šiuo požiūriu reprezentatyviausias leidinys *Istorijos žurnalas (Historisk Tidsskrift)*. Ankstyvuosiuose jo numeriuose skelbti moterų istorijai skirti darbai nefunkcionavo modernioje istorijos mokslo apyvartoje. Taip pat naudojamosi Norvegijos specializuotais bibliografijos leidiniais⁵, moterų istorijai skirtų konferencijų ir seminarų

³ Moseng O. G., Opsahl E., Pettersen G. I., Sandmo E. *Norsk historie I: 750–1537* (Norvegijos istorija I: 750–1537). Oslo: Tano Aschehoug, 2003, p. 268–272.

⁴ Ši data žymi ir dėl maro kilusią demografinę krizę bei valstybės nuosmukį, taip pat Reformacijos įvedimą (už konsultacijas autorė dėkoja prof. L. I. Hansen ir Mokslo ir enciklopedijų leidybos instituto vyresniajam moksliniam redaktoriui Rimantui Zagreckui – S. P.). Taip pat žr.: Moseng O. G., Opsahl E., Pettersen G. I., Sandmo E. *Norsk historie I*, p. 400–403.

⁵ Fløystad I. *Kvinnehistorie i Norge, en bibliografi*, 1989; Fløystad I. *Kvinnehistorie i Norge 1970–1990*, p. 403–415.

medžiagos publikacijomis⁶, kolektyviniais darbais⁷ bei studijomis⁸.

Darant tyrimą natūraliai susiklostė trys tarpsniai (jie atitinkamai aptariami III, IV ir V darbo dalyse). Ankstyvosios moters padėties Viduramžių Norvegijoje studijos užsimezgė XVIII a. pab. ir truko iki 1975 m. Antrasis tarpsnis, kai moterų ir lyčių istorijos studijos pradėtos traktuoti kaip glaudžiai susijusios, bet tirtos skirtingais aspektais, būtų 1975–1986 m. Trečiajame etape, t. y. nuo 1986 m. iki šių dienų, moterų ir lyčių istorijos tyrimai tampa gilesni ir plečiasi. Mūsų straipsnyje siekiama nustatyti vyraujančias analizuojamų darbų temas ir svarbiausius aspektus, tyrimo metodus, tyrinėjimo paskatas, tendencijas, reikšmingumą ir indėlį į moterų istorinės padėties Viduramžių Norvegijoje nušvietimą. Per nagrinėjamos istoriografijos prizmę atskleidžiami ir konkretūs moterų padėties Viduramžių Norvegijoje aspektai.

1. Moterų istorinės padėties tyrimų užuomazgos

Viena iškiliausių Norvegijos moterų istorijos specialistų I. Blom moterų istorijos

⁶ Kvinne arbeid i Norden fra vikingtiden til reformasjonen, Foredrag fra et nordisk kvinnehistorisk seminar i Bergen 3–7 august 1983 (Moterų darbas Šiaurės šalyse nuo vikingų laikų iki Reformacijos, Šiaurės šalių moterų istorijos seminare skaitytas pranešimas, 1983 m. 3–7 rugpjūtis). Bergen, 1985 ir kt.

⁷ Kvinnernes kulturhistorie Fra antikken til år 1800 (Moterų kultūros istorija nuo Antikos iki 1800 / K. Vogt, S. Lie, K. Gundersen, J. Bjørgum, red. Bind 1. Oslo, Bergen, Stavanger, Tromsø: Universitetsforlaget AS, 1985; ir kt.

⁸ Elisabeth A. Bergenske kvinner fra Sankta Sunniva til Karine Korgekone (Bergeno moterys nuo Šv. Sunnivos iki Karinos Korgekone). Norway: Pax Forlag, 2006; Aasen E. Driftige damer, Lærde og ledende kvinner gjennom tidene (Veiklios moterys, mokytos ir valdingos moterys visais laikais). Oslo: PAX Forlag A/S, 2009; ir kt.

tyrimų pradžią datuoja XIX a. pabaiga. Ji nurodo aktyvią tuometinę moterų judėjimo veikėją Ragną Nielsen, kuri XIX a. pabaigoje rašė apie moterų padėties istorinių tyrimų stoką. Norvegų istorikas Halvdanas Kohtas 1904 m. jai pritarė ir teigė, kad tokia padėtis turės kisti, moterys istorijoje bus pastebėtos, kaip buvo atkreiptas dėmesys į darbininkus, ūkininkus ir buržuaziją.

Ilgainiui iš tiesų atskiri mokslininkai ėmė vis daugiau dėmesio teikti pavieniams moterų istorinės padėties, taip pat Norvegijos Viduramžių aspektams.

Pasak Sverre Bagge's, Norvegijos profesionalus istorijos mokslas užsimezgė „norvegų istoristinės mokyklos“ laikotarpiu XIX a. penktajame–septintajame dešimtmetyje⁹. Jos reprezentatyviausi atstovai yra Rudolphas Keyseris (1803–1864), Peteris Andreas Munchas (1810–1863)¹⁰. Tuometiniai moksliniai tyrimai iš esmės rėmėsi išsamia istorinių šaltinių analize. Toks empirinis metodas istorikų darbuose dominavo iki pat XX a. septintojo dešimtmečio¹¹. Apie 1860–1910 m. aktualesnė tampa istoriko Ernsto Sarso (1835–1917) nusakyta koncepcija: „<...> istorija juda ne pagal aiškius lūžius, bet laipsniškus pereinamuosius laikotarpius.“¹² Kartu istorijos moksle įsivyrąja naratyvinė is-

torija. Istoriografijos laikotarpį nuo 1910 iki 1940 m. S. Bagge pavadino *Klasės ir nacija: marksizmo įtaka*¹³, o laikotarpį nuo 1940 iki 1975 m. – kritinio empirizmo laikotarpiu¹⁴. Po 1970 m. S. Bagge išvelgia kritinio empirizmo šalininkų siekį apsiriboti „objektyvumu ir neutralumu“¹⁵.

Aptartų istorijos mokslo srovių kontekste radosi ir moterų padėčiai Viduramžiais skirtų darbų, gausėjo informacijos apie moterų padėtį ir kitas istorijos temas gvildenančiuose tyrimuose. Vis dėlto tai buvo tik pradinis moterų istorijos tyrimų etapas. Kiekybiškai ir kokybiškai naujas laikotarpis prasidėjo XX a. aštuntojo dešimtmečio viduryje. Tai buvo lūžinis momentas, nes ėmė klostytis akademinės moterų istorijos studijos.

2. Moterų istorijos tyrimų apimties didėjimas, profesionalizacija, geografinė plėtra, sąsajos su lyčių istorija

Moterų istorijos tyrimai Norvegijoje XX a. antroje pusėje susilaukė valstybės paramos. Nuo 1970 m. šios srities studijas pradėjo finansuoti Norvegijos humanitarinių tyrimų taryba (*Norges Allmennvitenskapelige Forskningsråd*, toliau – NAFS). NAFS finansuojant, moterų istorijos tema pirmą kartą įtraukta į 1975 m. tarpdisciplininio Norvegijos istorikų žiemos seminaro programą. Nemažos reikšmės institucionalizuoto moterų istorijos tyrimo etapo pirmojoje fazėje turėjo ir NAFS organizuotos bei remiamos specialios konferencijos 1975 ir 1979 m. Pirmojoje konferencijoje prof.

⁹ Šiame straipsnyje bus remiamasi prof. S. Bagge's pateikta Norvegijos istorijos istoriografijos klasifikacija. Jis laikomas vienu žymiausių istorikų, tiriančių ankstyvuosius ir brandžiuosius Norvegijos Viduramžius – *Bagge Sverre*. *Udsigt og Innhogg, 150 års forskning om eldre norsk historie (Vaizdas ir turinys, 150 metų senesniosios Norvegijos istorijos mokslo tyrimai)* // *Historisk Tidsskrift*, bind 75, nr. ½. Oslo: Universitetsforlaget, 1996, p. 39.

¹⁰ Išsamiau žr.: www.snl.no/nbl_biografi/Ludvig_Ludvigsen_Daae/utdypning

¹¹ *Bagge S*. *Udsigt og Innhogg*, p. 40.

¹² Ten pat, p. 41.

¹³ Ten pat, p. 45.

¹⁴ Ten pat, p. 53.

¹⁵ Ten pat, p. 60.

I. Blom (tuo metu Norvegijoje vienintelė moterų istorijos specialistė, dirbusi universitete) pristatė moterų istorijos tyrimų ateities programą. Ji pabrėžė tokių studijų perspektyvą socialinės istorijos tyrimų kontekste, patarė vengti marksistinio požiūrio ir laikytis atokiau nuo feministinės moterų istorijos¹⁶. Moterų istorija įtraukta ir į 1980 m. vykusio pasaulio istorikų kongreso programą. Reikia pabrėžti, kad moterų istorija Norvegijoje greitai buvo pripažinta atskira disciplina. Antai, Bergeno universitete 1985 m. įkurta pirmoji šalyje moterų istorijos profesoriaus vieta, kuri patikėta I. Blom¹⁷. Šie Norvegijos mokslo procesai atspindėjo daugelyje šalių išivyravusias panašias tendencijas.

Moterų istorijos tema pradėta kelti ir per Šiaurės šalių istorikų susitikimus. Pirmasis Šiaurės šalių moterų istorikų suvažiavimas vyko 1983 m. Osle, antrasis – 1985 m. Danijoje. Pastarajame, be moterų kasdienybės istorijos, pasigesta ir mentaliteto istorijos tyrimų, pradėta minėti ir lyčių istorijos kategorija, prabilta apie įvairesnio pobūdžio studijų poreikį¹⁸.

Laikotarpis po 1986 m. akivaizdžiai išsiskiria todėl, kad istorijos tyrimuose vis plačiau taikoma lyties kategorija. Laikoma, kad Norvegijoje pirmoji mokslininkė, pareiškusi tvirtą nuomonę dėl lyčių istorijos poreikio, buvo Gro Hagemann. Šią mintį parėmė I. Blom ir pasiūlė savąją lyties api-

brėžtį. Pasak jos, lytį galima aiškinti dviem angliškais sąvokomis: *sex* – biologinė lytis, ir *gender* – socialinė lytis¹⁹. Mokslininkės nuomone, istorikai į šias sąvokas turėtų žiūrėti kaip į abiejų faktorių derinį. Jos teigimu, taip pat turėtų būti tiriama ir vyrų istorija, jų santykių su moterimis raida ir vyriškumas kaip socialinė konstrukcija.

Kitas šio laikotarpio bruožas yra tas, kad Norvegijoje prasidėjo moterų ir lyčių studijų institucionalizacija. 1986 m. įkurtas *Oslo universiteto Tarpdisciplininis lyčių studijų centras* (*Senter for Tverfaglige kjønnstudier ved Universitetet i Oslo*), vėliau panašaus pobūdžio centrai įsteigti Tromso, Stavangerio, Bergeno, Trondheimo universitetuose ir kitur. Moterų ir lyčių istorijos tyrimams skatinti ir koordinuoti tarptautiniu lygiu 1987 m. įkurta *Tarptautinė moterų istorijos tyrimų federacija* (*The International Federation for Research on Women's History – IFRWH/ FIRFH*). 1988 m. IFRWH/ FIRFH priimta į *Tarptautinę istorijos tyrimų komisiją* (*The International Commission for Historical Sciences – ICHS/ CISH*). Tyrimai vis dėlto buvo orientuoti į modernius laikus, įgijo labiau antropologinį, sociologinį ir kultūrologinį pobūdį.

Reikia pažymėti, kad po 1986 m. Norvegijoje nevyko konferencijų ar seminarų, skirtų tik moterų istorinei padėčiai Viduramžių Norvegijoje nagrinėti. Ši tema paprastai buvo ir tebėra aptariama kartu su geografiniu ar teminiu požiūriu platesnėmis problemomis.

¹⁶ Melby K. Norsk Kvinnehistorie 1975–1995 *Kønnetts endrede vitenskapelige status* (Norvegijos moterų istorija 1975–1995. Kintantis lyčių mokslinis statusas) // *Historisk Tidsskrift*. Bind 75. Oslo: Universitets Forlaget, 1996, p. 187.

¹⁷ Ten pat, p. 407.

¹⁸ *Historisk Tidsskrift*. Bind 65. Oslo: Universitets Forlaget, 1986, p. 138–139.

¹⁹ Med kjønnsperspektiv på norsk historie, Fra vikingtid til 2000 år skiftet (Norvegijos istorija iš lyčių istorijos perspektyvos. Nuo vikingų laikų iki antrojo tūkstantmečio pabaigos / Red. I. Blom og S. Sogner. Oslo: Cappelens Akademisk forlag, 2005, p. 14.

3. Moterų padėties Viduramžių Norvegijoje tyrimai nuo XIX a. pabaigos iki 1975 metų

a) Moterų istorinės padėties tyrimų užuomazgos istoristinės mokyklos ir naratyvinės istorijos kontekste

Peržvelgus išskirtą pirmą tyrimų laikotarpį akivaizdu, kad tai moterų istorijos užuomazgų laikotarpis: studijose vyrauja naratyvinė ir pozityvistinė prieiga. Ankstyviausia publikacija, kurioje aptariama Viduramžių Norvegijos moterų padėtis, išspausdinta 1875 m. žurnale *Historisk Tidsskrift*. XIX a. Norvegijos istorikas prof. L. Daae (1834–1910)²⁰ paskelbė Norvegijos vėlyvųjų Viduramžių ir poreformacinio laikotarpio pradžiai skirtą biografinio pobūdžio tyrimą *Ponia Inger Ottesdatter ir jos dukterys (Fru Inger Ottesdatter og hendes døtre)*²¹. L. Daae pažymėjo, kad 1848–1972 m. istorinių šaltinių publikacijoje *Diplomatarium Norvegicum* ir kituose šaltiniuose yra duomenų tik apie didikų žmonas ir vienuolynuose gyvenusias moteris. Šioje medžiagoje buvo gausu dokumentų, mininčių norvegų didikę Inger Ottesdatter (mirė 1555 m., autoriaus spėjimu, gyveno apie 80 metų) ir jos dukteris. Šios medžiagos pagrindu parašytame straipsnyje jis plačiai išdėsto šio laikotarpio vienos iškilusių norvegų didikų gyvenimo istoriją. Inger Ottesdatter

²⁰ Nors L. Daae daugelį temų nagrinėjo tik fragmentiškai, B. Bandlien jį prilygina to laikotarpio žymiesiems Norvegijos istorikams R. Keyseriui ir P. A. Munchui (už konsultaciją dėkoju B. Bandlien – S. P.).

²¹ To paties teksto nuorodose autorius pateikia nuorodų į savo paties ankstesnį, su moterų istorija susijusį straipsnį *Historiske Skildringer* (Istorijos pasakojimai). Žr. Daae L. Fru Inger Ottesdatter og hendes døtre // *Historisk Tidsskrift*. Bind 3, række 2. Kristiania: P. T. Mallings Bogtrykkeri, 1882, p. 224–366.

to meto šaltiniuose vadinama *Norges rigest Hovmester* (Norvegijos turtingiausio rūmų maršalkos) žmona. L. Daae'o nuomone, ji yra ikireformacinio laikotarpio Norvegijos aukštuomenės paskutinės kartos atstovė.

Pozityvizmo atstovas Gustavas Stormas (1845–1903), dirbęs Oslo universitete ir siekęs istorijos mokslo profesionalizacijos, daug dėmesio skyrė šaltinių naudojimui ir įvairių tyrimo metodų taikymui. Jis idėjų sėmėsi iš vokiečių pozityvistų seminarų ir danų istoriko K. Erslevo „istorijos laboratorijos“²², kurie griežtai atskyrė populiariąją istoriją nuo mokslinės. *Historisk Tidsskrift* išspausdino G. Stormo straipsnį *Audun Hestakorn ir šv. Margareta iš Nordnæs (Audun Hestakorn og St. Margrete paa Nordnæs)*²³. Jame autorius siekė išsiaiškinti, ar Norvegijos karaliaus dvare pasirodžiusi mergina (vėliau žinoma kaip šv. Margareta) iš tikrųjų buvo kelionės į Škotiją metu mirusia laikyta karaliaus Eriko Magnuso II dukra, kaip ją mėgino pristatyti kelionėje dalyvavęs karaliaus dvariškis Audunas Hestakornas. Šv. Margareta tuo laikotarpiu vertinta nevienodai. Ji buvo pasmerkta karaliaus, didikų ir dvasininkų, tačiau visuomenė ją laikė šventąja, vėlesniais laikais jai garbinti skirta nemažai fundacijų.

Kitaip nei iki šiol minėti istorikai, G. Stormas intensyviai taikė mokslinius metodus (į šaltinius jis žvelgia kritiškai, jiems tirti pasitelkia paleografiją). Remdamasis dokumentais nuo brandžiųjų Viduramžių iki XIX a. ir pastarojo šimtmečio

²² Bagge S. Udsigt og Innhogg, p. 45.

²³ Storm G. Audun Hestakorn og St. Margrete paa Nordnæs // *Historisk Tidsskrift*. Bind 4, række 2. Oslo: Universitet i Oslo, 1884, p. 209–252.

poezija, G. Stormas išsikėlė šv. Margaretos priklausymo karaliaus giminei pagrįstumo klausimą. Palyginęs XIX a. eilėraščiuose minimus faktus su istoriniais šaltiniais, autorius atmeta poezijoje fiksuotos medžiagos autentiškumą.

Moterų istorijai skirtas kitas G. Stormo 1901 m. *Historisk Tidsskrift* išspausdintas straipsnis – *Karalienes Margaretos rinkimai Norvegijoje (Droning Margretes Valg i Norge)*²⁴. Jame tiriamos vėlyvaisiais Viduramžiais Norvegijoje susiklosčiusios aplinkybės, nulėmusios Margaretos (1353–1412) karūnaciją. Be jau minėtų *Historisk Tidsskrift* ir *Diplomatarium Norvegikum*, istorikas naudojami ir XIX a. literatūra, kitaip nei ankstesniame tekste, šį kartą informaciją lygina su XVI a. Islandijos analais²⁵. Analizuodamas šaltinius, G. Stormas teisiniu ir politiniu požiūriu nagrinėja šių rinkimų aplinkybes, lygina nusistovėjusias karaliaus sosto ir apskritai turto paveldėjimo tradicijas ir prieina prie išvados, kad abiem atvejais Margareta neturėjo teisinių prielaidų paveldėti sostą. Margaretos pavyzdį jis vertina kaip išimtį ir teigia, kad ji galėjo atsirasti tik dėl rinkimų pobūdžio. G. Stormas rašo, kad, remiantis šaltiniais, reali rinkimų eiga (rinkėjų sudėtis, skaičius ir numatytos funkcijos) neatitiko formaliai nustatytos rinkimų tvarkos. Renkantis iš dviejų kandidatų, lemiamą balsą turėjo Nidaros arkivyskupas, kurio nuostata išreikšta rinkimų proga sudarytame dokumente: „Margareta išrenkama, nes ji buvo karaliaus Hokono žmona ir Danijos

karaliaus Olavo motina, taip pat visi žino, kad ji siekia naudoti ir gėrio.“²⁶ Susidaro įspūdis, kad arkivyskupo poziciją lėmė jo požiūris į karališkuosius giminytės ryšius, bet ne politinės aplinkybės. Straipsnio autorius pateikia asmeninį požiūrį į Margaretos valdymą, jo nuomone, Margareta susilpnino šalies valdymo aparatą, sumenkino Norvegijos statusą iki provincijos lygio ir nutraukė tradiciją, kai norvegai turėjo atskirą aukščiausią centrinę valdžią.

Abiejuose straipsniuose G. Stormas nagrinėjo iškilių moterų biografijas, tačiau domėjimasis moterų istorija nebuvo pagrindinė jo mokslinės veiklos sritis. Vis dėlto net ir iš jo paminėtų moterų charakteristikų akivaizdu, kad G. Stormą veikė XIX a. Europos šalyse (ir Norvegijoje) įsigalėjusi ir modernių tautų klostymosi procesus įkūnijusi tautiškumo ideologija.

b) Moterų istorijos Viduramžių Norvegijoje tyrimai marksizmo dominavimo laikotarpiu

Norvegijos istorijos moksle įsivyravus marksizmo nuostatoms, *Historisk Tidsskrift* paskelbė teisės istoriko ir archyvaro Ebbe's Hertzbergo straipsnį *Inga iš Varteig ir jos šeima (Inga af Varteig og hendes ættlegg)*²⁷. Kaip ir pirmiau minėti istorikai, autorius tyrimo objektu pasirinko stiprios moters biografiją. Inga iš Varteigo (apie 1185–1235) buvo Norvegijos karaliaus Hokono III (valdė 1202–1204) nesantuokinio sūnaus karaliaus Hokono IV (1204–1263; gimė po tėvo mirties) motina. Remdamasis sagomis

²⁴ Storm G. Dronning Margretes Valg I Norge // *Historisk Tidsskrift* Bind 1, række 4. Kristiania: Grøndahl&sons Bogtrykkeri, 1901, p. 1–27.

²⁵ Ten pat, p. 21.

²⁶ Ten pat, p. 22.

²⁷ Ebbe H. Inga af Varteig og hendes ættlegg // *Historisk Tidsskrift*. Bind 1, række 5. Kristiania: Grøndahl&Søns Bogtrykkeri, 1912, p. 1–28.

ir XIX a. istorikų tyrimais, E. Hertzbergas analizuoja šios moters ir jos palikuonių biografijas. Straipsnyje nagrinėjamos diplomatinės ir teisinės peripetijos, kurias turėjo įveikti Inga, siekdama sūnaus karūnavimo. Taip pat atskleidžiama spalvinga šios moters biografija. Ingos iš Varteigo, jos sūnų ir artimųjų kilmė tiriama remiantis ne tik genealogijos mokslo, bet ir onomastikos principais. Pavyzdžiui, autoriaus spėjimu, Ingos iš Varteigo sūnaus Olafo Ragndidarsono vardas rodo, kad jo motina buvusi kilminga, nes sūnus turėjęs jos, o ne tėvo pavardę.

Trumpas, tačiau moterų istorijos istoriografiją papildęs nauju požiūriu yra *Historisk Tidsskrift* išspausdintas istoriko Leifo Tjerslando straipsnis *Cecilia Sigurdsdatter*. Šiuo darbu autorius kvestionuoja savo ankstesniame tyrime *Giminių studijos pagal sagas (Studier i saga – ætter)*²⁸ minimas L. Daae'o ir O. Kvalsundo išvadas apie Cecilijos Sigurdsdatter kilmę. Tai pirmas *Historisk Tidsskrift* užfiksuotas pavyzdys, kai tarp istorikų kilo ginčų, susijusių su moterų istorijos problematika.

L. Tjerslandui gilinantis į problemą teko remtis vos keliais ankstyvųjų Viduramžių šaltiniais: XIII a. pr. nežinomo (spėjama, islando) autoriaus *Fagrskinna* ir Snorre's Sturlasono *Heimskringla* sagomis. Istorikas taiso savo ankstesnę ir L. Daae'o straipsnyje *Giminių studijos pagal sagas (Studier i saga – ætter)*²⁹ pateiktą hipotezę apie Cecilijos motinos kilmę. Dabar jis teigia, kad Cecilijos Sigurdsdatter motina buvusi

Kristina, vieno iš Norvegijos karalių Sigurdo Jorsalafarerso (1103–1130) duktė.

Nors aptarti darbai radosi tada, kai Norvegijos istoriografijoje vyravo marksizmo nuostatos, moterims skirtuose tekstuose veikiau juntamas pozityvizmo ir istorizmo poveikis.

c) Moterų istorijos Viduramžių Norvegijoje tyrimų padėtis kritinio empirizmo laikotarpiu

Kritinio empirizmo srovė, manytina, paveikė genealogijos tyrėjo Magnaro Kruse's Bjørge's tekstą *Karaliaus Sverrės motina buvo iš Sunnmorės (Kong Sverres mor var fra Sunnmøre)*³⁰. Lyginant su ankstesniais tyrimais, šis darbas skiriasi didesniu tyrėjo susitelkimu į nagrinėjamą temą. M. K. Bjørge siekia nustatyti karaliaus Sverrės Sigurdssono (1177–1202) motinos Gunhildos (autoriaus spėjimu, gimusi apie 1120 m.) kilmės vietą.

Straipsnyje M. K. Bjørge parodo, kad yra susipažinęs su *Christiania Videnskabs – Selskabs Forhandlinger*, XIX a. pab. Danijoje leistu *Skandinavų žurnalu (Nordisk Tidsskrift)* ir XX a. pirmosios pusės Norvegijos mokslo literatūra. Gilindamasis į temą, jis susiduria su ta pačia, daugeliui Norvegijos Viduramžių istorijos specialistų aktuali problema – rašytinių šaltinių stoka. Norėdamas išsiaiškinti šios moters kilmės istoriją, M. K. Bjørge remiasi bevardžio islandų vienuolio parašytomis *Sverrės sagomis*³¹ ir islando Snorri Sturlusono *Harald Hardrades* saga.

²⁸ Tjersland L. Cecilia Sigurdsdatter // *Historisk Tidsskrift*. 31-te bind. Kristiania: Grøndahls&Søns boktrykkeri, 1937–1940, p. 546–547.

²⁹ Ten pat, p. 120–121.

³⁰ Bjørge M. K. Kong Sverres mor var fra Sunnmøre // *Historisk Tidsskrift*. Bind 40. Oslo: Universitetsforlaget, 1960–61, p. 148–153.

³¹ Išversta Koht H. M. K. Bjørge, Kong Sverres mor var fra Sunnmøre, p. 148.

Genealoginiams tyrimams autorius naudoja spėjamo Gunhildos gimtojo Syltės regiono kilmingųjų šeimų XIV a. genealoginę lentelę³². M. K. Bjørge oponuoja profesoriaus A. Buggės hipotezei, kad Gunhilda buvo iš Sunnmorės ir giminiavosi su dviem žinomiausiomis šalies giminėmis: Arnmødlingene iš Giske ir Reinsøtteno. Remdamasis lentele jis spėja, kad egzistavo šaltiniuose nepaminėta Gunhildos sesuo, kurios vyras buvo valstietis Aasgautas Raudas iš Syltės. Toliau M. K. Bjørge genealogiškai, taikydamas onomastinius metodus ir istorinius šaltinius, analizuodamas dalį Syltės regioną valdančios Vereideøtteno giminės šaknis, įrodo, kad ir Gunhilda susijusi su šia gimine.

Viduramžių istoriko Eriko Gunneso reikšminga publikacija *Nuodøminga ir pagonø (Uren og hedning)*³³ skirta išsiaiškinti Norvegijos ankstyvųjų ir brandžiųjų Viduramžių moterų gyvenimui įtakos turėjusius visuomenės tabu ir jų kilmės šaknis. Problemą E. Gunnesas narplioja, remdamasis Viduramžių literatūra, teisės aktais ir bažnytiniais juridinio pobūdžio dokumentais. Iš esmės straipsnis religijotyrinis, pagrindinis dėmesys tenka daugelio tyrėjų Viduramžiais svarbiausiu Norvegijos bažnytiniu dokumentu laikomiems *Nidaros kanonams (Canones Nidrosiensens)*. Be to, pasitelkiamas moterų padėties problemas at-

³² Yra keletas šių lentelių versijų. Jas perrašė ir perleido *Munch P. A. Norske folks Sprog og Historie* (Norvegų visuomenės kalba ir istorija; leidimo metai nenurodyti). *Nikolaysen N. Nogle gamle norske Etleg* (Kai kurios senosios norvegų giminės), 1862; G. Storm išspausdinto *Christiania Videnskabs – Selskabs Forhandling* (Kristianijos Mokslo – Asociacijos Aptarimuose), 1875 – ten pat, p. 149.

³³ *Gunnes E. Uren og hedning // Historisk Tidsskrift*. Bind 54. Oslo: Universitetsforlaget, 1975, p. 89.

spindintis Norvegijos teisinių raštų rinkinys *Frostos teisø (Frostatingsloven)*, spėjama, rašytas XI a. pirmojoje pusėje arba viduryje, ir 1000–1340 m. Islandijos vyskupų sagų rinkinys *Biskupa Sögur* (E. Gunnesas vartoja *Arnes saga*), dažniausiai vadinamas Norvegijos / Islandijos šaltiniu. Nauja šiame darbe tai, kad istorikas dar remiasi kitų Skandinavijos ir Vakarų Europos šalių dokumentais. Tarp jų yra XVI a. pradžios danų teologo Pederio Palladijaus *Vizitų knyga (Visitabok)*, *Grigaliaus Didžiojo laišškai (Epistolae Gregorii Magni II)*, kamaldulių vienuolio kanonisto Graciano išleistas teisės rinkinys *Graciano dekretas (Gratians Decretum)* ir kiti dokumentai.

Straipsnyje aptarti iki jo pasirodymo 1975 m. išleisti Skandinavijos istorikų darbai, liudijantys besiplečiančią moterų istorijos tyrimų geografiją. Tarp jų norvegės, folkloro specialistės Ann Helene Bolstad Skjelbreds 1972 m. išleista Viduramžius tik netiesiogiai liečianti disertacija (Norvegijos moterų istorijos profesionalumo lygio pavyzdys!) *Sutepta ir pagonø. Gimdyvø norvegø liaudies tradicijose (Uren og hedning. Barselkvinnen i norsk folketradisjon)*.

E. Gunneso straipsnis atskleidžia labai pasikeitusį Viduramžių Norvegijos moterų istorijos tyrimų vaizdą: XX a. aštuntojo dešimtmečio viduryje šioje šalyje jau gausu profesionalių darbų. Istorikai naudojami didele šaltinių ir jau profesionalių XX a. tyrimų baze, pasitelkia tarpdisciplininius tyrimus.

Svarbiausiame Norvegijoje istoriniame periodiniame leidinyje *Historisk Tidsskrift* 1871–1975 m. iš viso publikuota 16 straipsnių moterų istorijos tema. Iš jų 12 skirti moterų padėčiai Viduramžiais; tai sudaro

net 75 % pirmojo laikotarpio publikacijų. Lyginant su kitų dviejų laikotarpių skaičiais, šis yra didelis, tačiau reikia turėti omenyje, kad mūsų išskirto pirmojo laikotarpio (nuo 1871 iki 1975 m.) straipsniai parašyti per devyniasdešimt ketverius metus³⁴. *Historisk Tidsskrift* publikuotų straipsnių analizė rodo, kad Norvegijos moterų padėtį aptarę tyrimai apėmė visus Viduramžius (ankstyvuosius, brandžiuosius ir vėlyvuosius). Tyrimai daugiausia paremti Norvegijos mokslo visuomenei gerai žinomais šaltiniais (sagomis, bažnytiniais ir teisiniais dokumentais), juose vyrauja pozityvistinė prieiga. Platesnių teorinių apbendrinimų (pvz., iš marksizmo ar kritinio empirizmo požiūrio taško) nėra. Publikacijos beveik be išimties skirtos kilmingoms moterims arba jų biografijoms.

4. Moterų padėties Viduramžių Norvegijoje tyrimai nuo 1975 iki 1986 metų

Nepaisant bendro moterų statuso tyrimų pagyvėjimo ir išsiplėtojimo, moterų istorijos Viduramžiais tyrimai vėlavo. Be to, jie buvo inicijuoti ne Norvegijoje, bet tarpvalstybiniu lygiu. Nuo 1983 m. organizuotuose *Moterys Šiaurės šalyse Viduramžiais*³⁵ seminaruose įsivyravo bendro pobūdžio Viduramžių moterų istorijos temos: ekonominė padėtis, gyvenimo sąlygos, darbas ir religiniai klausimai. Šių seminarų pagrindu

³⁴ *Puzinaitė Skaistė*. Moteris viduramžių Norvegijoje: istoriografijos diskursai, Bakalauro darbas. Vilnius 2010, p. 49–52.

³⁵ *Blom I.* Kvinnehistorie – ledd i historieforskningen og ledd i kvinneforskningen (Moterų istorija – ryšiai su istorijos mokslo tyrimais ir moterų istorijos tyrimais) // *Historisk Tidsskrift*. Bind 64. Oslo: Universitets forlaget, 1985, p. 415–416.

Viduramžių Norvegijos moterų tema vėliau išleistos akademinės apžvalgos.

a) Moterų istorijos Viduramžių Norvegijoje bibliografinė apžvalga

Istorikė Ingeborg Fløystad 1989 m. išleido *Norvegijos moterų istorijos bibliografiją (Kvinnehistorie i Norge, en bibliografi)*³⁶. Į ją įtraukta akademinė literatūra apie moterų ekonominę, socialinę ir politinę istoriją. I. Fløystad pati nurodo bibliografijos trūkumus. Dauguma tyrimų nėra skirta tik moterų istorijai, apie jų padėtį (pavyzdžiui, abortai, šeimos istorija, demografija) tik užsimenama. Čia nesuminėti bažnyčios ir religijos istorijai, neabejotinai moteriškam aspektui – raganavimo fenomenui, taip pat lokalinei istorijai skirti darbai. I. Fløystad pažymi, kad dauguma darbų parašyti po 1975 m. Disciplininiu požiūriu daugiausia moterų istorijos Norvegijoje temomis rašė istorikai ir etnologai. Su moterų istorija susijusios disertacijos parašytos ir apgintos keturiuose universitetuose: Oslo, Bergeno, Trondheimo ir Tromso. Bibliografijoje yra atskira dalis *Moterys iki XVI a.* I. Fløystad duomenimis, iki 1986 m. pasirodė tik vienas specialus leidinys – minėto Šiaurės šalių moterų istorijos seminaro medžiaga. Kitas moterų istorijai Viduramžiais skirtas rinkinys buvo išleistas šiai disciplinai jau išsirutuliojus į lyčių istoriją, tai yra po 1986 m. (I. Fløystad apžvelgia Norvegijos istorijos bibliografiją iki 1989 m.). 1975–1986 m. parašyti, bet nepublikuoti trys šiai tematikai skirti diplominiai darbai,

³⁶ *Fløystad I.* Kvinnehistorie i Norge, en bibliografi, 1989.

ketvirtasis parašytas po 1986 m.³⁷ Knygų ir publikacijų 1975–1986 m. išleista trylika, po 1986 m. – penkios.

Diduma aptariamoje bibliografijoje nurodytų darbų apie moterų istoriją iki XVI a. skirti Norvegijos padėčiai, keletas aptaria Skandinavijos ir Vakarų Europos moterų problemas. 1975–1986 m. tyrinėtos tokios temos: moterys ir darbas bei jų veiklos sritys, garsių moterų biografijos, moterys ir bažnyčia, moterys ir nekilnojamasis turtas, moterys ir kultūros istorija, moterys visuomenėje, sagų moterys, moterys ir teisė. Vienas straipsnis jau tiesiogiai skirtas lyčių istorijos problemoms. Po 1986 m. tyrimų bazė ir temų ratas plečiasi, atsiranda naujų aspektų: moterys politikoje, moterys vienuolynų gyvenime, moterys Viduramžių mene, moterys ir erotika, moterys ir muzika ir pan.

Per tris istoriografijos tarpsnius pasirodžiusių ir moterų istorijai iki XVI a. skirtų darbų dinamika akivaizdi. Iki 1975 m. tyrinėtoja mini tik dvi publikacijas. Antruoju laikotarpiu per beveik dešimtmetį išleista trylika, o vien per trejus trečiojo laikotarpio metus – penkios bibliografijos pozicijos. Turint mintyje šia tematika rašomų diplominių darbų skaičiaus didėjimą matyti, kad moterų istorija išsirutuliojo į atskirą ir gana sparčiai besiformuojantį tyrimų lauką.

Kyla klausimas, ar šią prielaidą patvirtintų *Historisk Tidsskrift* skelbtų straipsnių analizė? 1976–1986 m. šiame žurnale paskelbta trylika moterų istorinei padėčiai skirtų tekstų, iš jų trijuose jau betarpiškai aptariama moterų padėtis Viduramžių Norvegijoje. Tai sudaro apie 23 % moterų isto-

rijai skirtų publikacijų³⁸. Vertinant kokybės požiūriu, tiek straipsniai, tiek recenzijos yra akivaizdžiai profesionalesnės, nei dauguma ankstesnių žurnalo publikacijų.

b) Moterų padėties Viduramžių Norvegijoje tyrimų pobūdis ir tematinis spektras

Iš antrojo istoriografijos laikotarpio (1975–1986) *Historisk Tidsskrift* paskelbtų darbų ypač išskirtina Trondheimo universiteto profesorės Grethe Authén Blom (1981) publikacija, skirta Norvegijos karaliaus Hokono V dukters ir Magnuso Eriksono motinos Ingeborgos (1301–1361) politinei biografijai: *Ingeborga Dievo malone karaliaus Hokono dukra, Švedijos kunigaikštienė. Fragmentai iš politinio moters portreto (Ingebjørg med Guds miskunn Kong Håkons datter, Hertuginne i Sviarike. Bruddstykker av et politisk kvinneportret)*³⁹. Joje plačiai pristatomos Ingeborgos patekimo į valdžią aplinkybės, užsienio ir vidaus politika, oficialus pasitraukimas iš politinės veiklos ir vėlesnė pasyvi laikysena.

Vertinant šį darbą moterų istorijos tyrimo aspektu, įdomus autorės pasiūlytas istorinės asmenybės veiklos tyrimo būdas. Analizuojami Ingeborgai priskiriami antspaudai. Lygindama Švedijoje ir Norvegijoje jos antspauduotus dokumentus, G. A. Blom prieina prie diskutuotinos išvados, kad Ingeborgos antspaudu savarankiškai naudojosi moteriai palankūs patarėjai. O Švedijoje, nors

³⁸ *Puzinaitė Skaistė*. Moteris viduramžių Norvegijoje, p. 52–53.

³⁹ *Blom G. A.* Ingebjørg med Guds miskunn Kong Håkons datter, Hertuginne i Sviarike. Bruddstykker av et politisk kvinneportret *Historisk Tidsskrift*. Bind 60. Oslo: Universitetsforlaget, 1981, p. 422–454.

³⁷ Autorė nenurodo, ar tai bakalauro, ar magistro darbai – S. P.

patarėjai ir vykdė savanaudišką politiką, antspaūdą moteris naudojo preciziškiau.

Norvegijos mitologiją moteriškuoju aspektu viena pirmųjų pradėjo analizuoti Oslo universiteto religijos istorikė prof. Gro Stensland. Ji savo požiūrį pristatė pranešime *Moterys ir kultas vikingų laikais (Kvinner og kult i vikingetid)*⁴⁰. Tyrimo objektu autorė pasirinko anksčiau nenagrinėtą temą – Šiaurės šalių (daugiausia Norvegijos) mitinių moterų kultus ir jas garbinusių moterų ritualus ankstyvaisiais bei brandžiaisiais Viduramžiais. G. Steinsland pabrėžė šaltinių stygių ir tai, kad dauguma jų yra iš krikščioniškojo laikotarpio. Savo tyrimui ji naudojosi *edda* – *kvad* (Šiaurės šalių XII a. mitologinės poemos ir apsakymai), islandų sagomis, išnagrinėję XX a. istorikų ir archeologų sukauptas žinias. Pasak autorės, senoji Norvegijos visuomenė laikėsi ritualų, siekdama dermės tarp kosmoso, ūkio ir šeimos. G. Steinsland analizė rodo, kad, lyginant pagoniškąją mitologiją su krikščioniškąja religija, moterų veikla buvo aktyvesnė pirmuoju atveju.

Mūsų išskirto antrojo laikotarpio tyrėjų įžvalgas savotiškai vainikavo 1985 m. išleistas Oslo, Bergeno, Stavangerio ir Tromso universitetų bendras leidinys *Moteryų kultūros istorija nuo Antikos iki 1800*⁴¹, kuriame paskelbta apie šimtas įvairių disciplinų Skandinavijos autorių straipsnių apie Vakarų Europos moterų kultūros istoriją. Viduramžių laikotarpiui skirtos daugiausia Oslo universiteto profesorių publikacijos. Prof. Jorunno Bjørgumo ir

prof. Ole's Jørgeno Benedictowo straipsnis *Moteryų gyvenimas Viduramžių Norvegijoje (Kvinneliv i norsk middelalder)* išsiskiria literatūros gausa ir temų įvairove. Aptariant Viduramžių Norvegijos visuomenės socialinę struktūrą, parodoma moteriškoji visuomenės dalis. Tai didikės, smulkiosios bajorės, miestų gyventojos, valstietės ir vergės. Atskleidžiamas išsamus socialinių vaidmenų vaizdas, aptariamos moterų veiklos galimybės.

J. Benedictowo straipsnyje *Reprodukcija ir priespauda (Reproduksjon og undertrykkelse)*⁴² aptariamos gimdymo, kūdikių priežiūros, vaikų auginimo sąlygos. Šią Viduramžių moters gyvenimo pusę veikė religija: dėl to sumažėjo kūdikių žudymo atvejų, abortų, įvestas privalomo maitinimo krūtimi įstatymas, Bažnyčia nustatė privalomą asmenų, paliudijančių gimimo faktą. Šeimos gyvavimui įvertinti svarbūs ir autoriaus keliami klausimai apie fizinę prievartą prieš moteris, skyrybų priežastis ir teisę į skyrybas, moterų įtaką vaikų socializacijai.

Religinius klausimus aptarė Oslo universiteto religijos istorikė Gro Steinsland straipsnyje *Namų šeimininkės, vaidilutės (arba dvasininkės) ir pranašės (Husfruer, gydjer og volver)* ir katalikų kunigas Erikas Gunnes straipsnyje *Norvegijos vienuolės (Nonner i Norge)*. Viduramžių moters pasaulis, šiek tiek kitu požiūriu (per moterų meninę kūrybą) įvertinamas archeologės Ellenos Schjølberg straipsnyje *Tekstilės meno istorija (Tekstilkunstens historie)*.

Aptartų straipsnių turinys rodo, kad moterų istorijos apmąstymų horizontas ple-

⁴⁰ Kvinnearbeid i Norden fra vikingtiden til reformasjonen, p. 31–42.

⁴¹ Kvinnenes kulturhistorie Fra antikken til år 1800 / Red. K. Vogt, S. Lie, K. Gundersen, J. Bjørgum, red. 1985.

⁴² Ten pat, p. 121–125

čiasi. Nė vienas iš paminėtų darbų autorių nesiremia rašytiniais šaltiniais. Literatūros sąrašas rodytų, kad autoriai permąsto pastaraisiais metais išleistą literatūrą.

5. Moterų padėties Viduramžių Norvegijoje tyrimai po 1986 metų. Lyčių istorijos diskursai medievistikoje

Kadangi nuo XX a. devintojo dešimtmečio vidurio iškeliama lyties kategorija, pirmiausia reikėtų apžvelgti šią koncepciją remiančių mokslininkų veikalus.

Jau minėtoje I. Fløystad bibliografinėje apžvalgoje⁴³ išryškėja ir Viduramžių Norvegijos moterų padėties trečiuoju laikotarpiu tyrimų situacija. Čia pristatomi norvegų ir islandų mokslininkų tyrinėjimai. Viduramžiams skirti tik keturi straipsniai įvairiuose leidiniuose ir vienas diplominis darbas. Tai Agnes S. Arnórsdóttir istorijos diplominis darbas *Moterys ir „karo vyrai“*. *Lyčių padėtis islandų visuomenėje XII–XIII amžiuje* (*Kvinner og „krigsmenn“*. *Kjønnenes stilling i det islanske samfunnet på 1100 og 1200 – tallet*), išleistas 1990 m.; tais pačiais metais pasirodęs Ormøy Ragnhildo tyrimas *Našlių ekonominė ir teisinė padėtis norvegų Viduramžiais* (*Enkers økonomiske og rettslige stilling i norsk middelalder*); taip pat du Sverre Bagge's straipsniai: 1991 m. pasirodęs tyrimas *Moterys ir vyrai Heimskringloje* (*Kvinne og mann i Heimskringla*), kuris remiasi viena garsiausių ir labiausiai tyrinėtų karalių sagų *Heimskringla* ir aptaria Viduramžių moters padėtį, ir po dvejų metų išspausdintas darbas *Europa 300–1200*

(*Europa 300–1200*). Aktuali publikacija pasirodė ir 1993 m. Tai Lunden Kåre Frøydis *Eriksdotter ir jos laikai* (*Frøydis Eriksdotter og hennar tid*). Bibliografijos požiūriu mums vertinga ir I. Fløystad publikacija *Moterų istorija Norvegijoje 1970–1990, kai kurios linijos* (*Kvinnehistorie i Norge 1970–1990, noen linjer*)⁴⁴. Ji nemini mus dominančio laikotarpio publikacijų, bet pateikia Viduramžių moterų istorijos tematika įvairiuose Norvegijos universitetuose parašytų diplominių darbų suvestinę: tarp 1920 ir 1975 m. – vienas, nuo 1975 iki 1986 m. – du, nuo 1986 iki 1989 m. – vienas, iš viso keturi darbai.

I. Fløystad pristatomų darbų tematika parodo vyraujančią tyrimų pobūdį: tai lyčių istorijos kontekste plėtojamos studijos. Tendencija akivaizdi, tačiau peržvelgtos bibliografijos nepakanka, norint susidaryti išsamesnį šio laikotarpio tyrimų Norvegijoje vaizdą. Norint šį vaizdą paryškinti, pirmiausia reikia peržvelgti iškilusių istorikų darbus.

Tarp XX a. pab.–XXI a. pr. Norvegijos moterų istoriją tiriančių istorikų viena iškilusių figūrų yra JAV Towsono universitete vikingų studijas dėstanti profesorė Jenny Jochens. Ji išleido analizės gilumu išsiskirančius veikalus, kuriuose rašoma ir apie Norvegijos Viduramžių moteris. Viena brandžiausių yra 1995 m. pasirodžiusi knyga *Women in Old Norse Society*, skirta Islandijos ir Norvegijos moterų svarbiems gyvenimo aspektams pristatyti. Knygoje nagrinėjami socialiniai klausimai, gausu informacijos apie vedybas (pavyzdžiui, dėl

⁴³ Fløystad I. Kvinne historie i Norge. En bibliografi, 1989.

⁴⁴ Fløystad I. Kvinnehistorie i Norge 1970–1990, 1990.

krikščionybės įtakos vykusį pagoniškų vedybų instituto transformaciją), seksualinius santykius, vaikžudystę, moters darbo svarbą kaimo ūkyje. J. Jochens tyrimai daugiausia paremti islandų sagomis (*islendingesagaene*), viena laikėmis (*samtidssagaene*)⁴⁵, riterių (*riddersagaene*) ir legendinėmis sagomis (*fornaldarsagaene*). Strateginis J. Jochens tikslas, jos pačios žodžiais, yra lyties kategorijos gilesnis supratimas istorijoje. Pirmosios knygos tematiką pratęsia monografija *Senosios Skandinavijos moters paveikslai (Old Norse Images of Women)*, išleista 1996 m. Autorė siekia taip pat giliai pažvelgti į moterų paveikslus pagoniškojoje mitologijoje ir pristatyti mitologizuotas realias asmenybes. Palyginti su pirmąja, šios knygos šaltinių bazė praplėsta. Greta legendinių ir viena laikėjų sagų dar pasitelkta skaldų poezija.

Tarptautiniu mastu išgarsėjo islandų istorikės Auður Magnúsdóttir 2001 m. publikacija *Frillor och fruar. Politik och samlevnad på Island 1120–1400*. Dėl kalbos barjero (rašyta islandų kalba) ją tenka apžvelgti remiantis Oslo universiteto prof. Jón Viðar Sigurðsson recenzija *Kai kurie esminiai dalykai iš diskusijos apie islandų Viduramžių visuomenę po 1970 m. (Noen hovedtrekk i diskusjonen om det islandske middelaldersamfunnet etter 1970)*. Autorės tyrimo objektas yra sugulovės (*frillor*). Apie jas islandų sagose labai daug informacijos. Islandų (kaip ir kitų germanų) vadai gyveno poligamiškai. Dauguma sugulovių buvo didikės ir tam gaudavo tėvų sutikimą: „<...> geriau buvę būti kilmingo vyro, nei netur-

tingo valstiečio sugulove.“⁴⁶ Kitaip nei apie vedybas, mažai yra žinoma apie finansinį tokių santykių pagrindą, bet akivaizdu, kad šitokiu būdu susidarę vadų ir jų sugulovių šeimų ryšiai išlikdavo tvirti netgi tada, kai vadai vesdavo pagal Katalikų bažnyčios kanonus, priimdavo santuokos sakramentą ir sugražindavo suguloves į jų šeimas.

Viena žinomiausių šiandienos Norvegijos moterų istorikų yra Elisabeth Aasen. 2006 m. pasirodė jos straipsnis *Viduramžių miesto moterys (Middelalderbyens kvinner)*⁴⁷, skirtas moterų padėčiai Bergeno mieste nušviesti. Daug dėmesio susilaukė bene svarbiausia miesto moteris – Bergeno globėja šv. Suniva. E. Aasen aptaria su šia asmenybe susijusius legendinius (Sunivos atvykimo iš Airijos į Selje salą ir žūties aplinkybės) ir tikruosius (tariamą jos žūties vietoje pastatyto benediktinų vienuolyno istorija ir Sunivos palaikų perkėlimas į Bergena) įvykius. Autorė taip pat domisi paprastų Bergeno moterų padėtimi. Ji nušviečia įvairių socialinių grupių miestiečių (namų šeimininkių, kepėjų, pirčių darbuotojų, alaus pardavėjų, tarnaičių, turtingų moterų, prostitučių) buitį ir kasdienybę. Taip pat aptaria vienuolių gyvenimą (vienuolynų administravimas, kasdienybės ritmas, dvasininkių pareigos, kultūrinė veikla ir medicinos paslaugos).

Po trejų metų pasirodė E. Aasen tyrimas *Moterų vienuolynai Norvegijoje (Kvinner*

⁴⁵ Angl. *contemporary saga*, t. y. sagos, atsiradusios beveik tuo pačiu metu, kai buvo užrašytos.

⁴⁶ *Sigurðsson J. V.* Noen hovedtrekk i diskusjonen om det islandske middelaldersamfunnet etter 1970 // *Collegium mediale Tverfaglig tidsskrift for middelalderforskning Interdisciplinary Journal of Medieval Research*. Volume 18. Oslo: Society for Medieval Studies, 2005, p. 114.

⁴⁷ *Aasen E.* Bergenske kvinner fra Sankta Sunniva til Karine Korgekone, p. 15–31.

klostrene i Norge)⁴⁸, apimantis laikotarpį nuo XII a. iki vienuolynų panaikinimo, t. y. Reformacijos pradžios. Tema nagrinėjama socialinės ir politinės istorijos, kasdienybės ir kultūros istorijos aspektais. Daug vietos skirta motyvacijai, kuri vertė moteris eiti arba tėvus atiduoti dukteris į vienuolynus. Tyrimas paremtas sagomis, vienuolynų ir miestų istorijos šaltiniais. Autorė nurodo, kad daug moterų padėtį šiuo požiūriu sisteminančios medžiagos yra sukaupęs Bergeno muziejus. Pažymėtina, kad, nepaisant pirmiau aptartų istoriografijos tendencijų, E. Aasen darbas yra tradicinio pobūdžio, nesiremia lyčių istorijos šalininkų siūloma metodologija.

Apžvelgtos publikacijos – toli gražu ne visi moterų padėties viduriniais amžiais tyrimai, pasirodę po 1986 m. Čia remtasi reprezentatyviais pavyzdžiais, kurie bendrais bruožais iliustruotų mus dominančio laikotarpio mokslinės produkcijos turinį. Viduramžių moterų klausimams skirtos produkcijos kiekio dėl bibliografinės medžiagos stygiaus nustatyti nepavyko. *Historisk Tidsskrift* 1986 ir 2009 m. moterų padėčiai Viduramžiais ir apskritai moterų istorijos problematikai skirtų publikacijų santykis yra apie 8 % (dvi publikacijos iš 26)⁴⁹.

Palyginti su ankstesniais tyrimais, šie statistiniai duomenys yra labai apytiksliai. Išryškėjus moterų istorijos ir lyčių istorijos tyrimų sąsajoms, daugelis istorikų eventuališkai plečia savo studijų pobūdį, neapsiriboja tik moterų padėties analize, be to, savo darbus publikuoja atitinkamuose specializuotuose leidiniuose ir periodikoje.

⁴⁸ Aasen E. Driftige damer, Lærde og ledende kvinner gjennom tidene, p. 40–51.

⁴⁹ Puzinaitė Skaistė. Moteris viduramžių Norvegijoje, p. 54–56.

Analizė parodo, jog akivaizdu, kad trečiuoju tiriamu laikotarpiu Norvegijoje toliau intensyvėjo moterų ir lyčių istorijos tyrimai. Tačiau kitaip nei pirmaisiais dviem laikotarpiais, po 1986 m. pasirodžiusios studijos yra kiekybiškai gausesnės ir turinio požiūriu preciziškesnės.

Aptarėme Norvegijos istoriografijos laikotarpį, apimantį daugiau kaip šimtą metų. Per tą laiką požiūris į moteris ir jų padėties tyrimus keitėsi iš esmės. Daugiau dėmesio moterims istorijoje mokslininkai ėmė skirti XIX a. pabaigoje ir šis pakilimas išliko iki Pirmojo pasaulinio karo. Vėliau darbų labai sumažėjo. Tenka sutikti su prof. G. A. Blom, kad nuosmukis truko iki XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžios. Po 1975 m. prasidėjusi nauja tyrimų banga nuo pirmosios kokybiškai labai skiriasi. Norvegijos akademinės visuomenės susidomėjimas moterų istorijos tyrimais neabejotinai yra ilgalaikis.

Išvados

1. Galima išskirti tris moterų istorijos Norvegijoje tyrimų dinamikos raidos tarpsnius. Laikotarpį nuo XVIII a. pabaigos iki 1975 m. galima vadinti pradiniu etapu. 1975–1986 m. – akademinės moterų istorijos tyrimų pradžia. Po 1986 m. prasidėjusiu trečiuoju laikotarpiu moterų istorija laikoma savarankiška istorijos mokslo subdisciplina.
2. Pirmojo laikotarpio darbuose vyravo pozityvistinis požiūris, iškilųjų pavienių asmenybių (didikių, karalienių) problematika, daug genealoginių tyrimų. Tik retais atvejais studijos buvo tarpdisciplininės. Temų požiūriu daugiausia tirta moterų teisinė padėtis (ypač santuokos teisės, teisės į turtą aspektai), jų veikla

politikoje. Analizuotas ano meto visuomenės požiūris į moteris per nusistovėjusias religines tradicijas. Mažai tirta moterų padėties dinamika Norvegijoje, keičiantis vyraujančiai religijai. Vis dėlto ir šiuo laikotarpiu aktualių klausimų daugėja.

3. 1975–1986 m. akivaizdi tendencija, kad moterų padėties Viduramžių Norvegijoje tyrimai pradėti koordinuoti, rengiamos specialios konferencijos, studijos tampa tarpdisciplininės, vyrauja socialinė istorija. Labai išsiplečia tematika: atsiranda moterų kasdienybės istorija, kur kas nuodugniau atskleidžiami moterų socialiniai vaidmenys, gerokai pasistūmėta tiriant moterų istoriją religiniu aspektu, pasirodo pirmieji moterų istorijos tyrimų bibliografiniai aptarimai.

Dauguma šių tendencijų vyrauja iki šių dienų.

4. Nuo 1986 m. iki šių dienų Viduramžių Norvegijos moterų tyrimuose atsispindi ir kitose valstybėse vykę moterų istorijos studijų pokyčiai, iš kurių svarbiausias – įsigali lyčių istorija. Iš naujo permąstomi moterų ir vyrų santykiai, jų kaita. Tyrimus labiau veikia kitų šalių mokslo tendencijos, stiprėja valstybės parama, sparčiai plečiasi tyrimus koordinuojančių nacionalinių ir tarptautinių institucijų tinklas. Gausėja tikslinių seminarų.
5. Moterų istorija Viduramžių Norvegijoje ir Skandinavijos regione yra glaudžiai susijusi. Mokslininkai į šio laikotarpio Skandinavijos regioną linkę žiūrėti labiau kaip į vientisą kultūrinę, teisinę, rečiau ir politinę erdvę.

WOMAN OF MEDIEVAL NORWAY: HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

Skaistė Puzinaitė

S u m m a r y

This study explains aspects of the historiography, designed to the medieval Norway women's history. The work describes, that throughout first, initial period of women's history research (end of XIX century–1975) dominate positivistic attitudes among the scientists, the mostly rised by them to the light of history are financially or politically influential women; they appear in the history science thanks to there activity. One of the principal characteristics of the second period (from 1975 to 1986) is studies professionalization; scientist's approach is under the strong influence of the process wherein women's history of all periods transforms in to the subdiscipline. The main characters of the third period (from 1986) is domination of the gender con-

ception, creation of the gender studies centres in the Norway universities, intensification of the national and international conferences and seminars and growing publishing output of the research works. The greater number of these works had been written in the earlier period, i.e. before 1975, but the works of the third period are more qualified and in numerous cases are based on the interdisciplinary viewpoint. Studies of the medieval Norway women's history are very bounded up with the same studies in the other Scandinavian countries. Historians frequently are using the same sources. The obvious tendency is – to have a look at these issue for this region as if it is in the interrelated or common cultural, legal and political space.

*Iteikta 2011 06 30
Parengta skelbti 2011 09 09*

Кnygų lentynoje

ЕВРОПЕЙСКИЙ ВЗГЛЯД НА НАСЛЕДИЕ. РЕЦЕНЗИЯ С ПРИМЕЧАНИЯМИ

Рец.: *Чепайтене Р.* Культурное наследие в глобальном мире. Вильнюс: ЕГУ, 2010. 298 с.

Начну издавека: в конце сентября 2010 г., практически день в день с рассматриваемым изданием, вышла в свет моя собственная книга «Антропология архитектурного наследия: взгляд на Беларусь» (Минск: Юнипак, 2010. 184 с.). Одной из целей моей работы было закрыть теоретический вакуум белорусской гуманитарной науки по проблемам охраны и реновации историко-культурного наследия. Даже не то что закрыть – так говорить по меньшей мере не скромно – но хотя бы обозначить, что и на этом направлении ведутся у нас какие-то исследования, происходит осмысление актуальной проблематики. Иными словами, я последовал известному правилу – если необходимой книги не существует, придется ее написать. Надо сказать, я рад, что моя книга на пару дней обогнала книгу Расы Чепайтене, потому что в ней я нашел именно то, что так долго искал – научно изложенную, бескомпромиссную теорию наследия высокого интеллектуального уровня, вобравшую в себя все самые современные достижения этого направления исследований. Книга транслирует открытый европейский взгляд на проблемы памятников и их использования, не признающий закрытых или неудобных тем.

Раса Чепайтене – литовский автор, давно и успешно разрабатывающий теорию историко-культурного наследия, прошедший многочисленные стажировки в европейских университетах и, кстати, мой преподаватель. Думаю, что моя книга была написана совсем не зря, она

затрагивает массу иной, нежели у Р.Чепайтене, проблематики, более приближенная к белорусским реалиям. Но как знать, если бы не был я в свое время студентом Расы, возможно и не загорелся бы так охраной наследия, не увидел бы тех теоретических горизонтов, к которым сегодня стремлюсь.

Впрочем, речь далее пойдет именно об издании «Наследие в глобальном мире». Главная тема книги – постоянная, всепроникающая рефлексия автора по поводу собственных (профессиональных) взаимоотношений с памятниками, и попытка анализа этих субъектно-объектных отношений между экспертами и изучаемыми объектами. Автор пытается понять мотивы, особенности мыслительного процесса профессионалов от наследия.

Автора можно засчитать в продолжатели достаточно модного направления. Подобные исследования, анализирующие памятники и объекты наследия, появлялись уже не раз – наиболее известные в нашем пространстве авторы – Д. Лоуэнталь, П. Нора, Э. Хобсбаум. Анализ это тотальный, разбивающий изучаемый объект не просто на составные части, а на крупницы, песчинки и атомы экономических отношений, глобализации, интертеймента, идентичности и т.д., попросту говоря поступательная анатомическая «препарация» памятника.

В книге присутствует как хорошо развитая компилятивная часть, позволяющая адекватно оценить состояние европейской науки (это

особенно важно для нас, т.к. идеи 90 % цитируемых авторов пока не известны русскоязычному читателю), так и собственно авторские наработки и наблюдения.

Книга содержит три основных раздела.

В первом разделе «Наследие, память, история» автор рассматривает общее положение памятников в системе мировосприятия человека, анализирует эволюцию отношений общества и наследия, демонстрирует антропологический подход к его изучению.

Автор скрупулезно исследует взаимосвязь между трансформацией исторического сознания и бытующими в обществе практиками памяти: «Историческое сознание – присущая каждому народу независимо от его социальных и экономических условий жизни способность ориентироваться в прошлом, настоящем и будущем. Это переживание течения времени, умение присваивать ему смысл и им пользоваться. Словом, каждый человек является своего рода историком, потому что имеет хоть какое-то представление о течении исторического времени и своих связях с ним» (стр. 33).

В разделе «Наследие в контексте исторической культуры» автор вслед за Й. Рюэном предлагает модель типологизации исторического сознания: 1) **Традиционный** тип, которому свойственно считать этические ценности и социальные нормы важнее течения времени. На новации тут смотрят недоброжелательно или с ними соглашаются лишь в том случае, если они не препятствуют традиционному образу жизни. 2) **Иллюстративный** тип исторического сознания. В данном случае аргументация поступков опирается не на традиции, а на «надвременные» принципы и правила. История понимается как прошлое, которое располагает кладовой полезных поучений (*historia est magistra vitae*). 3) **Критическому** типу исторического сознания присущ скептический взгляд на моральные ценности прошлого. Субъект, пытаясь решать дилеммы современности, связанные с ориентирами прошлого, критически анализирует сложившиеся нормативные стан-

дарты. 4) **Генетический** тип исторического сознания в отличие от трех предыдущих не пытается что-либо отбросить или сохранить во что бы то ни стало, а наоборот, подчеркивает особую связь прошлого, настоящего и будущего и старается объединить все эти перспективы времени и сравнить их с учетом изменения ценностей и взглядов» (стр. 33–34).

Каждому белорусу и особенно людям, ответственным за принятие каких-либо решений по памятникам, прежде чем формулировать собственное мнение на этот счет, следовало бы определить к какому типу относят они (мы) себя, и к какому типу относится их (наше) окружение. Подчеркиваю, что это следовало бы выяснить предваряя собственные раздумья о памятниках, но только предельно честно.

По словам антрополога О. Пуассона, которые приводит автор, изменяющиеся связи между обществом и его территорией, когда при внезапных социополитических переменах грубо отменяются прежние ценности, создают кризисы, которые требуют по-новому переосмыслить жизненное окружение. Тогда уничтожение остатков прошлого или признание их «наследием» может стать одним из возможных кодов этого переосмысления (стр. 38). Золотые слова.

Раздел об идентичности очень интересен, т.к. затрагивает ряд проблем в определении памятника. Часто памятник, его ценностные характеристики определяются именно через идентичность индивида, проживающего в определенной географической точке, и тем более через идентичность совокупности таких индивидов, если их представления о самих себе хоть сколько-то совпадают (sic! а это вообще-то и есть нация). Более того, бывает так, что именно идентичность человека – та **единственная** зацепка, единственный шанс памятника на «выживание». Но, скажем, Эйфелева башня и Египетские пирамиды – они ведь тоже присутствуют в нашей с Вами белорусской идентичности, возможно и попрочнее даже чем Сынковичская церковь. Получается, что

Эйфелева башня – это также элемент белорусского наследия? Не всемирного, это само собой, а именно белорусского, т.к. никто больше не ценит ее так, как белорусы (соответственно – никто не любит ее так как французы или как жители Аргентины). Значит ли это, что у каждой группы людей есть своя башня, или, экстраполируя, *видят ли различные группы разные объекты наследия в одном и том же материальном предмете?* «При изменении общественного сознания важным становился уже не сам памятник или артефакт, а отношение социума к нему и производимое им влияние на групповую идентичность различных уровней», – пишет на это автор книги (стр. 123).

И как прикажете тогда его охранять, развивать и интерпретировать на основании одного только признака идентичности? Имеют ли право французы демонтировать свою башню? Свою-то имеют, а вот нашу?..

Кстати, по поводу материального воплощения памяти: если в предшествующие годы им являлось некое символическое изваяние, статуя (в русском языке это и есть изначальный памятник), то теперь, в эпоху постмодернизма, в связи с небывалым развитием культа наследия, автор выводит парадоксальную, но неожиданно верную закономерность: с течением времени в городах появляется все больше наследия, и все меньше памятников (статуй), как таковых.

В следующей части «Развитие охраны культурного наследия» автор делает акцент на общественной значимости памятников. Ведь именно это стало отличительной чертой современного их восприятия, в отличие, скажем, от восприятия XVIII в., когда памятник понимался скорее как прагматическое закрепление побед Государя. Здесь мы неизменно сталкиваемся с недостатком объективных критериев определения памятника, ведь сегодня им может быть все что угодно: «В понятии объекта охраны наследия понемногу происходил переход от «старого» к «не очень старому» (до современных произведений), от «величест-

венного и впечатляющего» к «более мелкому и повседневному», от «монументального» к значительно более широкому определению «памятника», включающему признание целостности природных, культурных и городских ландшафтов» (стр. 124).

Также автор затрагивает еще один важный аспект профессионализации охраны наследия. Обсуждения в интернете и на страницах бумажных СМИ показывают, что сегодня чуть ли не каждый обыватель чувствует себя компетентным в вопросе решения судьбы памятников. Вовлечение общественности – дело, несомненно, хорошее, но наше мнение состоит в том, что наследием должны заниматься профессионалы. Проблема же в том, что право на профессиональное отношение к наследию на постсоветском пространстве сегодня признается в основном только за архитектурным сообществом. Гуманитарии вынуждены вступать в своеобразную схватку за это дисциплинарное поле, пытаются ухватить часть ответственности в процессе принятия решений по наследию. Архитекторы отчаянно сопротивляются, (почитайте хотя бы полемику по поводу реставрации Каложской церкви в Гродно или отдельные тематические «наследийные» номера главного архитектурного журнала страны «Архитектура и строительство»), пытаются щелкнуть по носу, упрекая именно в некомпетентности, в то время как от результатов деятельности некоторых таких «профессионалов» просто тряешь дар речи. Да, мы – историки, философы, антропологи – не умеем подсчитать нагрузку на фундамент, определить точки напряжения свода и т.д. Но это не лишает нас права знать, понимать, исследовать наше наследие, и, как следствие этого, делать какие-то выводы, участвовать в его управлении не только на правах пользователя, но на правах профессионала. А это, согласитесь, уже качественно иной уровень доступа и ответственности.

В разделе «Индустрия наследия и его критика» помимо всего прочего дано интересное объяснение феномена туризма: «На самом деле,

посещение музеев и мест наследия сегодня все больше связывается с разнообразной культурной деятельностью (посещением концертов, театров или галерей искусства), которая в более ранние времена традиционно считалась потреблением роскоши. Однако при росте экономического благосостояния населения появилось все больше потенциальных потребителей культурной продукции из широких социальных слоев, что породило уже упомянутую демократизацию культуры вообще и наследия, в частности, и вместе с тем – его вульгаризацию. Другая точка зрения, объясняющая этот феномен, меняет местами причину и следствие и рост индустрии наследия считает близорукой эскапистской ностальгией, вызванной относительным упадком экономики в 70–80-е гг. XX в. в таких странах, как Великобритания, где она наиболее ярко проявилась. Однако в последнее время понятие «наследия» во многих странах настолько расширилось, что уже начали его «использовать для чего угодно, что, так или иначе, правильно или ошибочно, можно связать с прошлым».

Сам раздел проникнут почему-то нескончаемым пессимизмом, квинтэссенция которого, кажется, заключена в следующих словах: «Эти технологии формирования общественных и потребительских вкусов часто склонны игнорировать не только историческую правду, но и важное для интерпретаций наследия *этическое* измерение, имеющее прямую связь с непосредственным обучением на жизненном опыте прошлого. Вместо них пронизанное релятивизмом потребительское сознание особенно склонно обнаруживать *развлекательные* элементы этого не только материально, но морально «стерилизованного» «наследия», которые от его консумента уже не требуют ни ответственности, ни самостоятельного мышления».

Р. Чепайтене в этом разделе цитирует множество европейских авторов, которые прямо соревнуются между собой в пессимизме по поводу современного потребления наследия.

Да, подобный пессимизм – типичное проявление гражданской позиции многих видных представителей и нашей белорусской интеллигенции. Считается будто бы неприличным искать позитив, находить хорошие, положительные явления. И я сам часто ловлю себя на этом. А зря, ведь должен же быть какой-то луч надежды, тем более в книге монографического характера.

Впрочем, понять природу этого пессимизма можно. Теория наследия – изначально «спасательная», «пожарная» дисциплина, родившаяся и развивающаяся в настоящее время исключительно в схватке с вандалами (кстати, автор разбирает по косточкам и их, давая в соответствующем разделе блестящую классификацию). Как не прискорбно это звучит, но вандализм – хлеб теоретика. Не памятник как таковой и не историческое прошлое, но именно опасность его утраты стимулировала всех авторов на написание статей, эссе и книжек, того, что из пронзительного пафоса выливается в сложнейшую аналитику и в итоге кристаллизуется в научном направлении. Не будет вандалов – кто вспомнит о памятниках? Вот такие единство и борьба противоположностей.

Третья часть книги – «Проблемы интерпретации культурного наследия» включает в себя массу разнообразных тем, касающихся как собственно теории интерпретации, так и эксплуатации и развития в туристских и образовательных целях археологического, индустриального наследия, музейных экспозиций, тематических парков и историко-культурных ландшафтов. Лично мне наиболее понравился анализ экспозиции бельгийского музея в Ипре – вот бы нам когда-нибудь дойти до такого ценностно-ориентированного восприятия Великой Отечественной войны. Эта часть книги в целом представляется наиболее практически ориентированной, и вместе с тем она наиболее эклектична. Если ранее автор рассматривала достаточно узкие темы углубленно, то здесь она сконцентрировалась на кратком разборе тем очень широких.

Пожалуй, очень успешным, как по количеству заложенных идей, так и по авторской экспрессии, является заключительная часть – «Выводы и прогнозы на будущее». «Упомянутые процессы свидетельствуют об исчезновении критериев художественного или исторического качества памятника, ранее считавшихся наиболее важными. Сегодня уже нужно только, чтобы артефакт или недвижимый объект, который решают сохранить, может и не очень ценный с этой точки зрения, считался бы значимым для идентичности конкретной социальной, конфессиональной, этнической и иной группы. А это в свою очередь показывает интерес зрелого гражданского общества – не только государства, как это было раньше, – к охране культурного наследия и в общем смысле – качественно изменившееся состояние исторической культуры. В свою очередь это меняет и взгляд специалистов по охране наследия на смысл и цели их работы» (стр. 267).

Это такой своеобразный ответ устаревшему, постсоциалистическому представлению об объектах наследия, который, к сожалению, до сих пор бытует в наших странах. К несчастью часто носителями этого видения являются люди, ответственные за принятие решений по ценным памятникам. Если бы у меня спросили какую часть текста следует опубликовать на сайте Министерства культуры, то я бы без сомнения выбрал эту.

Так плавно перейдем к рассмотрению недостатков издания.

Книга изобилует массой всевозможных и обязательных для выбранной авторской повествовательной стратегии классификаций. И вот тут не обошлось без издержек – некоторые подобные классификации выглядят «натянуто», просто как жонглирование терминами: например разделение наследия на памятник-сообщение, памятник-след, памятник-форму (стр. 42–43). Автор дает вроде бы достаточно подробное объяснение этим трем категориям, но чем подробнее дескрипция, тем более очевидно, что в чистом виде ни одного из

приведенных объектов не существует, все это относится к одному и тому же объекту.

Также в разделе «Наследие и идентичность» спорным выглядит выделение различных стратегий укрепления национализма по Д. Брауну: этнокультурная, гражданская, мультикультурная. В частности, не вполне понятно, как это согласуется с теорией наследия, которой в общем-то всецело посвящена книга.

Не согласен я также с тем, что скансен – это прообраз сохранения исторического города, что автор пытается вывести на стр. 138 книги. Кроме того, от охраны природного наследия до охраны культурных ландшафтов в современном виде – пропасть, и выводить второе из первого – чрезмерное упрощение.

Наибольшее количество спорных моментов содержит раздел, посвященный нематериальному наследию. Например, спорным кажется отнесение автором именно к этой категории культурных ландшафтов (стр. 153). В принципе такой подход может быть обоснован, и, вероятно, в США он себя оправдывает, однако хотелось бы увидеть более четкую авторскую позицию по данному вопросу. Однако в книге автор упоминает ландшафты в самых различных контекстах, и читатель может попросту запутаться. Вообще культурные ландшафты вполне заслуживают отдельной большой главы.

Автор пытается дать обзор нематериального наследия различных регионов мира, но в частности про Южную Африку написано только что там «нематериальное наследие охватывает устную традицию, часто связанную с притеснением и сопротивлением расовой сегрегации. Важность устной традиции в этом регионе определяется все еще сохраняющимся высоким уровнем неграмотности». И все, про Африку в этом смысле больше ничего.

Автор перечисляет основные угрозы нематериальному наследию, и неожиданно оказывается, что таковых только две: массовая миграция и развивающиеся технологии (стр. 156). Неужели это все?

Еще один недостаток книги – скорее композиционный. Иногда кажется, что автор пытается объять необъятное, и в рамках одной, не слишком «толстой» книги рассмотреть материальное и нематериальное наследие, во всех его проявлениях – от монументальной архитектуры, до «живого наследия» в Японии. По моему субъективному мнению, в книге, ставящей такую цель, все же явственно наблюдается перевес в сторону архитектуры. Остальные виды наследия рассматриваются там как будто в виде «приложения». Возможно, в композиционном плане следовало бы архитектурой и ограничиться, расширив, скажем фактологическую, иллюстративную часть, добавив авторских комментариев по отношению к тем или иным научным теориям, в изобилии цитирующимся в книге.

Наконец, есть претензии к издательству. Данная книжка – перевод литовскоязычной работы. Сама Раса Чепайтене русский язык знает только на разговорном уровне, а не на литературно-письменном, поэтому издательство вынуждено было обратиться к услугам профессионального переводчика (такого нашли в России). Трудно сказать, кто больше несет ответственность за встречающиеся ляпы – переводчик, который перевел текст может быть и достаточно точно, но не вполне литературно или издательство, недочитавшее рукопись и пропустившее в тексте массу лексических и даже смысловых ошибок. Бросаются в глаза очевидные ляпы, как то ошибки в знаках препинания, не всегда согласованные литературные предложения. Так, в ряде случаев слово античность употребляется в значении «прошлое». Например, предложение «В античности отсутствовала охрана материального памятника (стр. 53)» относится вовсе не к Древнему Риму, как можно было бы предположить. Здесь речь идет именно о прошлом, как таковом, и слово «античность» можно было заменить словом «раньше».

Или, например, такая фраза: «понятия «preservation» (сохранение) и «heritage» (на-

следие) часто ошибочно употребляются как синонимы» (стр. 125). Вот уж действительно ошибочно считать дееспричастие синонимом существительному.

Не очень в русскоязычной литературе распространен термин «городская археология» (если только речь не идет о раскопках). В значении же, употребляемом в книге, например на стр. 139, уместнее использовать дефиницию «историческая урбанистика». Также только некорректным переводом можно объяснить туманную фразу «Сегодня предпринимаются попытки предотвращения дихотомии и неравенства между Севером и Югом, Востоком и Западом, т.е. между «цивилизованным» (материальное, монументальное наследие) и «примитивным» (нематериальное, духовное наследие) мирами...» (стр. 151). Также сомнительно словосочетание «негосударственная организация» – ведь в русском языке устоялась другая форма – «неправительственная организация». Здесь указаны, конечно, не все ошибки – только наиболее яркие.

Отдельного упоминания заслуживает иллюстративный ряд. В книге даны 37 иллюстраций – как правило неплохого качества черно-белые фотографии тех или иных памятников. Однако никакой привязки к тексту в 80 % случаев обнаружить не удастся. Подписи – предельно лаконичны. Вот например под фотографией руин замка в белорусских Гольшанах на стр. 96 подпись гласит: «Руины Ольшанского замка в Западной Беларуси».

Однако все минусы издания блекнут перед тем фактом, что перед нами в сущности не просто монография на редкую, но чрезвычайно актуальную тему, но и первое русскоязычное издание, могущее служить учебным пособием.

Охрана наследия – это изначально часть большого общественного договора. Вся теория его охраны, с массой условностей, необъективных критериев и зависимости от настроения конкретных людей и сообществ, давно уже напоминает мне своеобразную игру (прямо по

Хейзинге). В таком случае данная книга – это некий расширенный свод правил, в отличие от учебника по основам реставрации – это свод правил для гуманитариев. Каков же смысл этой игры и конечная цель? Смысл – пожалуй, как всегда, в самом процессе, в том удовольствии, которое он приносит историкам, туристам, бизнесменам и т.д.

Наконец, книга наводит на ряд риторических вопросов: где же во всем это нагромождении наследия в современном мире пространство

для культурного и социального роста нового поколения? Неужели есть только два пути: мы будем рабами прошлого или варварами, уничтожающими историю? Как раз ответ на этот вопрос в книге не дается (да и возможен ли он?). Читателю предлагается подумать над этим самому, и это здорово.

Степан Стурейко
Европейский Гуманитарный
Университет (Вильнюс)

PRANEŠIMŲ IR STRAIPSNIŲ RINKINYS „STEIGIAMAJAM SEIMUI – 90“

Steigiamajam Seimui – 90. Pranešimų ir straipsnių rinkinys / Sudarytojai Saulius Kaubrys, Arūnas Vyšniauskas (Lietuvos valstybingumo paveldas. T. 1.) Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011. 251 p. ISBN 978-9955-33-659-4

2010 m. gegužės 14 d. Lietuvos Respublikos Seime vyko nacionalinė mokslinė konferencija „Steigiamajam Seimui – 90“. Ją kartu su Seimo kanceliarija organizavo Vilniaus universiteto Istorijos fakultetas. Steigiamasis Seimas 2010 metų pavasarį buvo prisimintas neatsitiktinai. Lietuvos Steigiamojo Seimo atidarymas ir pirmasis posėdis įvyko 1920 m. gegužės 15 d. Šiai datai pažymėti bei įprasminti, praėjus 90 metų nuo Steigiamojo Seimo pradžios, ir buvo skirtas mokslinis renginys, kuriame nuskambėjo 18 konferencijos dalyvių sveikinimo kalbos ir pranešimai, o renginio gale vyko diskusija. Tačiau salėje sėdėjo ne vien akademinė institucijų darbuotojai, mokslininkai, Seimo nariai ir kiti politikai. Seimo Kovo 11-osios salėje pranešimų klausėsi ir moksleiviai, jų mokytojai, studentai, visuomeninių organizacijų, bendruomenių atstovai, besidomintys Lietuvos parlamentarizmo istorija. Konferencijos eiga iš Seimo salės buvo transliuojama per televizijos programą „Seimas – tiesiogiai“, apie ją buvo parengti reportažai pagrindinių šalies televizijų kanalų žinių laidose, informacija pasirodė ir spaudoje, žinių agentūrų pranešimuose. Visa tai rodo, kad akademinio pobūdžio konferencijai buvo suteiktas aukštas visuomeninio politinio rango statusas, ji tapo atminties politikos įvykiu. Dėl to šį renginį, iš tikrųjų, galima laikyti ir moksliniu, ir politiniu, ir memorialiniu.

Konferenciją pradėjo Seimo Pirmininko pavaduotojas Algis Kašėta. Jis tarė sveikinimo žodį ir palinkėjo konferencijai sėkmės. Europos Parlamento narys, Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo Pirmininkas, Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras prof. Vytautas Landsbergis savo

sveikinime iš tribūnos traktavo Steigiamąjį Seimą kaip Vasario 16-ąją ir Kovo 11-ąją jungiančią grandį Lietuvos istorijoje. Po šių sveikinimo kalbų politikai, teisininkai, istorikai darė pranešimus. Iš viso buvo perskaityta 16 pranešimų.

Kadangi konferencijoje perskaityti pranešimai buvo vertingi, natūraliai išsirutuliojo mintis jų pagrindu parengtus straipsnius publikuoti atskira knyga tam, kad skaitytojai gautų koncentruotą vaizdą apie Steigiamąjį Seimą, kaip jis suvoktas praėjus 90 metų nuo darbo pradžios. Tokia knyga Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Naujosios istorijos katedros iniciatyva buvo parengta ir 2011 m. balandžio pabaigoje 1000 egzempliorių tiražu išleista Vilniaus universiteto leidyklos. Į rinkinį, be minėtų A. Kašėtos ir V. Landsbergio sveikinimo kalbų, įėjo dar dvių parlamentarų pranešimų tekstai: Lietuvos Respublikos Seimo nario Algio Kazulėno pranešimas „Steigiamojo Seimo ir Atkuriamojo Seimo panašumai bei skirtumai“; Seimo pirmininko pavaduotojo, Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataro Česlovo Juršeno pranešimas „Opozicijos vaidmuo Lietuvos parlamente“; Parlamentarų sveikinimai ir pranešimai sudaro atskirą pradinę knygos dalį.

Kiti 12 konferencijos dalyvių – mokslininkai, skaitytų pranešimų pagrindu parengė akademinio pobūdžio straipsnius, kurie ir sudaro pagrindinę pranešimų ir straipsnių rinkinio dalį (pora konferencijos dalyvių savo tekstų leidinio sudarytojams nepateikė). Rinkinyje publikuojami straipsniai savo tematika apima rinkimų į Steigiamąjį Seimą istoriją (Vladas Sirutavičius), 1921 m. pavasarį Steigiamojo Seimo narių parašytų sveikinimų ana-

lizę (Mindaugas Tamošaitis), dalies parlamentarų ir jų frakcijų veiklos Steigiamajame Seime aptarimą (Danutė Blažytė-Baužienė, Eglė Bendikaitė, Saulius Kaubrys, Artūras Svarauskas), Lietuvos 1920–1922 m. užsienio politikos išryškiniimą (Algimantas Kasparavičius, Audronė Veilentienė), svarbius tų metų karinės šalies gynybos aspektus (Aušra Jurevičiūtė), Steigiamojo Seimo traktavimą platesniame Lietuvos valstybingumo istorinės raidos kontekste (Vytautas Sinkevičius, Vita Ulytė-Grigelevičienė, Arūnas Vyšniauskas). Kaip pažymima knygos pratarinėje, pranešimų ir straipsnių rinkinyje siekta išskirti istoriografiškai svarbias problemas, užpildyti tam tikras faktografines spragas bei praturtinti naujomis išvalgomis jau ne kartą anksčiau nagrinėtas temas. Siekta suteikti ir atsinaujinimo impulsų Lietuvos parlamentarizmo istorijos lietuviškai istoriografijai, plečiant jos tyrimų horizontus. Kaip tai pavyko – tegu sprendžia reiklūs knygos skaitytojai.

Rengiamos knygos rankraštis buvo apsvarstytas Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Naujosios istorijos katedros posėdyje, publikavimui pritarta fakulteto tarybos posėdyje. Rankraštį recenzavo Vilniaus pedagoginio universiteto docentė dr. Sandra Grigaravičiūtė ir Vilniaus universiteto docentas dr. Algis Kasperavičius. Jie pateikė vertingų pastabų, į kurias redagavimo procese buvo atsižvelgiama. Kadangi S. Grigaravičiūtės recenzijoje buvo pabandyta analitiškai apibendrinti veik visų rinkinio autorių tekstus, pateikiame šią recenzijos teksto vietą, autorei sutikus, skaitytojams:

„Visuomenės ir akademinės bendruomenės susidomėjimas I Lietuvos Respublikos Seimais, o ypač Steigiamuoju Seimu, yra neatsitiktinis. Šis Seimas iš tiesų padėjo moderniosios Lietuvos valstybės pamatus. Tą puikiai pastebėjo sveikinimo kalbas sakę politikai Algis Kašėta, Vytautas Landsbergis, Česlovas Juršėnas. Išvardyti kalbėtojai puikiai sudėliojo istorinius ir politinius akcentus, o Česlovo Juršėno pranešimas, pridėjus istoriografijos apžvalgą, būtų drąsiai galėjęs pretenduoti į akademinį straipsnių konferencijos pranešimų pagrindu tarpą.

Spaudai rengiamas straipsnių rinkinys „Steigiamajam Seimui – 90“ atveria istorikams naujas tyrimų erdves, parodo galimybes išrūkti iš jau per

XX a. nusistovėjusios šios temos bei problemų matricos. Straipsnių puokštė stebina savo originalumu, daugiaperspektyvumu, įvairiais pjūviais ir matymtaškiais [žiūros taškais]. Dalis jų (Algimanto Kasparavičiaus, Arūno Vyšniausko) ištis verti atskirų studijų. Šio straipsnių rinkinio sudarytojams labai vertėtų ateityje pamąstyti apie kolektyvinės monografijos, skirtos Steigiamajam Seimui, parengimą ir išleidimą. Steigiamojo Seimo 100-metis tam būtų puiki proga. Pamatai jai jau padėti ir sudarytojai savo kvalifikaciją jau įrodė.

Ką akademinėi bendruomenėi transliuoja šis straipsnių rinkinys?

Pirmiausia jis leidžia diagnozuoti Steigiamojo Seimo tematikos ištirtumo lygmenį, t. y., kad faktų apie Steigiamąjį Seimą jau pakanka, na, bet galima būtų dar kokius penkerius metus juos gausinti. Antra, jis parodo, kad nusistovėjusi šios tematikos ir problematikos tyrimų matrica – perkrauta. Tai reiškia tik viena, kad, norint toliau plėtoti tyrimus, reikia kažką keisti. Trečia, jis brėžia naują – transnacionalinių ir lyginamųjų – tyrimų kryptį Lietuvos ir užsienio tyrėjams. Argi tai ne puiku?

Kas naujo šiame straipsnių rinkinyje?

Pirmiausia nauja tai, kad visuomenei pristatyti nauji dar netyrinėti šaltiniai (Vladas Sirutavičius, Mindaugas Tamošaitis, Aušra Jurevičiūtė, Algimantas Kasparavičius, Audronė Veilentienė, Vita Ulytė-Grigelevičienė). Jie nuo publikavimo dienos bus atitransportuoti iki skaitytojo ir tyrėjo.

Antra, straipsniuose labai ryškus fenomenologinis aspektas (Vytautas Sinkevičius, Mindaugas Tamošaitis, Saulius Kaubrys, Vita Ulytė-Grigelevičienė).

Trečia, skaitytojas ir tyrėjas viename rinkinyje ras nemažai naujų koncepcijų (Vladas Sirutavičius, Algimantas Kasparavičius, Audronė Veilentienė, Vita Ulytė-Grigelevičienė, Arūnas Vyšniauskas), koreguojančių dabartinę istoriografiją arba sukeliančių joje chaosą, pritarimą, pasipriešinimą..., kitaip tariant, istoriko minties judesį, duosiantį impulsą ateities tyrimui ar polemikai.

Ketvirta, straipsnių autoriai taiso istoriografijoje esančius teiginius ir klaidas (Danutė Blažytė-Baužienė, Audronė Veilentienė). <...>

Straipsnių rinkinys „Steigiamajam Seimui – 90“ yra vertingas visų jo autorių indėlis į lietuvišką

Steigiamojo Seimo tyrimų istoriografiją, – jame sukaupia nauja faktografija, išgryninti fenomenologiniai aspektai ir naujos koncepcijos – paklos tvirtus pamatus jauniems tyrinėtojams ir, viliamės, duos naujų impulsų garbingo istorikų cecho profesionalams.“

Pranešimų ir straipsnių rinkinys „Steigiamajam Seimui – 90“, skirtas Lietuvos parlamentarizmo patirtims 1920–1922 m. įprasminti, yra išleistas kaip naujos tęstinės knygų serijos „Lietuvos valstybingumo paveldas“ pirmasis tomas (I tomo redakcinė kolegija – Zenonas Butkus, Česlovas Juršėnas, Algis Kašėta, Saulius Kaubrys, Angonita Rupšytė, Arūnas Vyšniauskas). Šio leidinio pasirodymas, kaip ir pati įvykusi konferencija, atspindi sėkmingą Vilniaus universiteto ir Seimo kanceliarijos bendrą

veikimą organizuojant nacionalinius mokslinius renginius, svarbius tiek politine, tiek akademinė, tiek istorinės atminties prasme. Bendradarbiaujama buvo ir anksčiau, tačiau dabar tam yra suteiktas solidišnis pagrindas. 2010 m. gruodžio 14 d. Vilniaus universitetas pasirašė plataus bendradarbiavimo sutartį su Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija. Sutartyje esminis dėmesys skiriamas bendradarbiavimui tiriant naujausiųjų laikų Lietuvos valstybingumo istoriją, išsaugant ir stiprinant Lietuvos valstybingumo ir parlamentarizmo tradicijas. Dėl to tikimės, kad dar ne viena Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto konferencija bus organizuojama bendrai su Seimo kanceliarija, vyks Lietuvos Respublikos parlamento rūmuose, ir išvysime dar ne vieną „Lietuvos valstybingumo paveldo“ tomą!

Arūnas Vyšniauskas

Mokslinis gyvenimas

NAUJAS ETAPAS KALININGRADO SRITIES ARCHEOLOGIJOJE

(konferencija „Baltijos regiono archeologija: nauji atradimai ir tyrimai“, Kaliningrad, 2010 m. lapkričio 17–19 d.)

2010 m. lapkričio 17–19 dienomis Kaliningrade (Rusijos Federacija, Kaliningrado sritis), Pasaulinio vandenyno muziejuje vyko Baltijos regiono mastu neeilinis archeologų renginys – Rusijos mokslų akademijos Archeologijos instituto organizuota tarptautinė konferencija, kurioje 34 pranešimus perskaitė Rusijos, Danijos, Jungtinės Karalystės, Lenkijos, Lietuvos, Prancūzijos ir Vokietijos archeologai. Tokio archeologijai skirtą renginį šiame krašte seniai nebuvo. Norint deramai įvertinti šios konferencijos svarbą, reikėtų trumpai priminti archeologinių tyrimų padėtį šiame regione po 1945 m.

Po Antrojo pasaulinio karo į šiaurinę Rytprūsių sritį archeologai sugrįžo 1947 m. Pirmuosius 10 metų čia dirbo Frydos Gurevič vadovaujama ekspedicija, vėliau Kaliningrado srityje dirbo Rusijos archeologai Nina Gurina, Valerijus Titovas, Vladimiras Timofejevas. Tačiau bene geriausiai iš pokario tyrinėjimų Kaliningrade žinomas Vladimiras Kulakovas – Baltijos (Балтийская) ekspedicijos, įkurtos 1974 m., vadovas. Be šios ekspedicijos, 1989–1992 m. Kaliningrado srityje dirbo Vakarų baltų (Западнобалтская) ekspedicija, kuriai vadovavo Genadijus Proninas, 1998–2004 m. – Desnos (Деснинская) ekspedicija, kuriai vadovavo Rašidas Nigmatullinas, ir nuo 2002 m. gyvuojanti Kaliningrado muziejaus suformuota Sembos-Notangos ekspedicija, kurios vadovas yra šio muziejaus darbuotojas Konstantinas Skvorcovas. Nors buvo kasinėta gana nemažai objektų, daugeliu atvejų medžiaga publikuota dažniausiai fragmentiškai. Išimtis – V. Kulakovo monografijos apie Klincovkos ir Dollkeim / Kovrovo kapinynų

medžiaga, G. Pronino ir kolegų monografija apie Povarovkos kapinyną ir išsamūs K. Skvorcovo straipsniai apie Lauth / Bolšoje Isakovo ir Gross Ottenhagen / Berezovka kapinynus.

2005 m. Kaliningrado srities archeologijoje įvyko kiekybinis ir kokybinis perversmas. Tais metais Rusijos mokslų akademijos Archeologijos institutas suformavo Sembos ekspediciją, kuriai iki šiol vadovauja Aleksandras Chochlovas. Per penkerius darbo metus Sembos ekspedicija ištyrė keliasdešimt archeologijos objektų, kuriems dėl įvairių statybos projektų grėsė sunaikinimas. Būtent šios ekspedicijos penkmečiui ir buvo skirtas aptariamas mokslo renginys, vykęs net dvi dienas. Nors konferencijoje pranešimai buvo surikiuoti nelabai aiškiu principu, pagal turinį juos galima suskirstyti į keturias temų grupes:

- Sembos ekspedicijos 2005–2010 m. darbų pristatymas;
- šiaurės Rytprūsių regiono senienų studijos, kuriose didžiąją dalį užėmė iki Antrojo pasaulinio karo vykdytų kasinėjimų medžiagos interpretacijos panaudojant archyvinis duomenis;
- rytinio Baltijos regiono ir gretimų kraštų proistorės problemų aptarimas;
- Baltijos regiono ir gretimų kraštų ankstyvųjų miestų tyrimų problematika.

Nors Sembos ekspedicijos darbams pristatyti buvo skirti tik aštuoni pranešimai, juose pateikta informacija susilaukė ypatingo dėmesio, nes informacija apie šios ekspedicijos darbus iki šiol buvo neišsamūs. Sembos ekspedicijos dalyvių

skaitytuose pranešimuose (kuriuos rengė gero-
kai didesnis būrys mokslininkų) labai aiškiai
atsiskleidė ne tik milžiniškos darbų apimtys,
kurias Rusijos archeologams teko atlikti Sembos
pusiasalyje 2005–2010 m., prieš vykdant naujos
automagistralės, aplinkkelių, dujų saugyklos ir kitų
objektų statybas, bet ir visiškai kitoks nei anksčiau
požiūris į archeologinius tyrimus. Pirma – tai, kad
Kaliningrado srityje pagaliau prieita prie visame
pasaulyje pripažintų žvalgymo metodikų, kai,
norint surasti archeologinius objektus, žvalgomuo-
siuose tyrimuose kasti ne tik 1 x 1 m dydžio šurfai,
bet ir, naudojantis kitų šalių (ypač Prancūzijos)
patirtimi, ekskavatoriais buvo atidengiami dideli
plotai. Technika plačiai naudota ir archeologinių
tyrimų metu nuimant viršutinius sluoksnius. Tai
leido maksimaliai efektyviai išnaudoti tyrimams
skirtus finansinius, žmogiškuosius ir laiko išteklius.
Prie šios pranešimų grupės skirtini A. N. Choch-
lovo pranešimas apie Sembos ekspedicijos darbus
2005–2010 m. ir to paties pranešėjo kartu su
archeologe Ana Sivolapova parengtas pranešimas
apie Trijų karūnų (*Drei Kronen*) masonų ložės
pastato, kuriame XX a. ketvirtajame dešimtmetyje
buvo įkurta Proistorės valdyba, tyrimus ir aptiktų
liekanų sunaikinimą prieš kelerius metus. Prie šios
tematikos priskirtinas Edvino Zalcmanno parengtas
Pribrežnoje gyvenvietės tyrimų pristatymas, Olego
Radiušo pranešimas apie I–II tūkst. datuojamus
objektus, 2004–2007 m. ištirtus buv. Jaugenen
kaime, Nikolajaus Krenke's su kolegomis prūsų
gyvenviečių Pobeten apylinkėse tyrimų rezultatai,
Andrejaus Zinovjevo pranešimas apie archeozoo-
loginę medžiagą, rastą Sembos ir Notangos arche-
ologijos paminkluose, ir Michailo Žilino pateikta
išsami Vištyčio ežero regione rastų paleolito ir
mezolito objektų analizė. Klausant profesiona-
liai parengtų pranešimų, nejučiomis vis tekdavo
prisiminti varganą archeologinių žvalgomųjų ty-
rimų padėtį Lietuvoje ir vis neapleido mintis, kad
daugeliui mūsų mokslininkų ir atestuotų paveldo-
saugos specialistų dar toli iki Kaliningrado srityje
dirbančių Rusijos kolegų. Visų pirma mūsų krašte
dar neatsisakyta visiškai nesuprantamų ir neefek-
tyvių žvalgomųjų tyrimų metodų, kai numatomose

dujotiekių ar naujų kelių trasose šurfai kasami kas
1 km, o neva gyvenvietėms perspektyviose vietose
iškasama vos 10 kv. m perkasa ir, joje nieko nera-
dus, nusprendžiama, kad šioje vietoje archeologijos
objektų nėra. Antras dalykas, aiškiai atskleistas
Sembos ekspedicijos dalyvių darbuose, – kad
atliekant archeologinius tyrimus uždirbti pinigai
šios ekspedicijos vadovų aktyviai investuojami į
archeologijos mokslą. Už archeologinius tyrimus
gaunamos lėšos yra ne tikslas, o priemonė. Tiks-
las – visapusiški moksliniai tyrimai. Vykdydami
vadinamuosius ūkiskaitinius tyrimus Sembos eks-
pedicijos archeologai ne tik plačiai naudojami kitų
mokslų sričių specialistų pagalba, bet ir investuoja į
kitų regionų žvalgymus. Už ekspedicijos uždirbtas
lėšas leidžiamos netgi mokslinės monografijos. Tai
vienas iš didelių pranašumų, kai didelių investicijų
projektuose vadovaujantį vaidmenį vaidina ne
verslo, o mokslo struktūros.

Antroji sąlyginė konferencijos pranešimų gru-
pė – tai atskirų buv. Rytprūsų archeologijos objek-
tų, juose aptiktų radinių studijos ir ikikarinių tyrimų
pristatymas bei revizija. Šios tematikos pranešimus
parengė prof. Matthias Wemhoffas (apie Prussia-
Museum kolekcijos dalies, saugomos Berlyno
muziejuje, vėlyvojo geležies amžiaus medžiagą),
prof. Wojciechas Nowakowski (apie vidurinio
geležies amžiaus kapinynų grupę tarp Mozūrijos
ir Nadruvos), Timas Ibsenas (apie naujus Viskiautų
gyvenvietės tyrimų rezultatus), Jaroslavas Prasso-
lovas (apie Vidgirių tipo perpečių naudojimą pie-
trytiniame Baltijos regione), K. Skvorcovas (apie
naujus romėniškojo laikotarpio radinius Aismarių
pakrantėje), Izabela Sztar (apie Jedrychowo ka-
pinyną), A. Chilinska-Drapella (apie Corjeiten /
Putilovo kapinyną), Kirilas Juganovas (apie ro-
mėniškojo laikotarpio ginkluotą Sembos-Notangos
kultūros kapuose) ir Olga Chomiakova (apie A158
tipo seges). Prie šios grupės galima priskirti ir dr.
V. Kulakovo pranešimą apie I tūkst. pirmos pusės
archeologinius tyrinėjimus Kaliningrado srityje
1946–2009 m., kuris dar kartą parodė, kiek mažai
informacijos mus pasiekė apie XX a. antrosios
pusės tyrimus šiame regione ir kokia pažanga šia
prasmė padaryta regione pradėjus dirbti Sembos
ekspedicijai.

Prie trečiosios pranešimų grupės būtų galima priskirti dr. Audronės Bliujienės pranešimą apie rytinį Baltijos regioną vėlyvajame tautų kraustimosi laikotarpyje, prof. Michaelio Kazanskio ir A. Mastykovas pranešimą apie aisčių jūrinius ryšius tautų kraustymosi laikotarpiu, Jurijaus Lesmano – apie miniatiūrinius kirvelius, Sebastiano Messalo – apie slavus Baltijos jūros pakrantėje, Olego Šarovo – apie Romos imperijos laikotarpio seges, rastas Rusijos šiaurės vakariniame regione, Olgos Rumiancevos – apie šiaurines ir šiaurės vakarines įtakas Okos finų kostiumo formavimuisi II–III a. ir Bartošo Kontny, Jerzy’o Okulicz-Kozaryno ir Mirosława Pietrzako parengtą pranešimą apie Nowinkos kapinyne rastus centrinei Europai būdingus ginkluotės elementus.

Ketvirtoji savo tematika labai aiškiai išsiskyrusi pranešimų grupė – ankstyvųjų miestų problematika. Šioje grupėje buvo ir apibendrinti ankstesni tyrimai, ir pristatyti naujausių tyrimų rezultatai. Prof. Clausas von Carnap-Bornheimas pristatė Hedeby gyvenvietės tyrimų metodus ir rezultatus, prof. Clausas Feveile apibendrino Ribe miesto raidą, naujausius Novgorodo miesto topografijos tyrimus pristatė dr. Piotras Gajdukovas, prof. Markas Brisbane savo pranešime aptarė Baltijos pakrančių ankstyvųjų miestų raidą, o prof. Nikolajus Makarovas pristatė Suzdalės žemės raidą ir ryšius su Baltijos regionu. Veronika Muraševa apibendrino naujausius Gnezdovo gyvenvietės tyrimus, Natalijos Faradževos pranešimas buvo skirtas penkiasienių rentinių pastatų, rastų Novgorode, tipologijai ir raidai, o Jelena Jakovleva ir Tatjana Jeršova pristatė senojo Pskovo gyventojų kapų tyrimus. Pastarieji pranešimai ir užbaigė aptariamą mokslo renginį.

Kaliningrado konferencija atvertė naują lapą Rytų Baltijos archeologinių tyrinėjimų istorijoje. Jeigu joje būtų dalyvavę Estijos, Latvijos, Suomijos ir Švedijos archeologai – ją būtų galima drąsiai pavadinti trečiuoju Baltijos archeologų kongresu (pirmasis 1912 m. vyko Stockholme, o antrasis 1930 m. – Rygoje). Tačiau netgi ir be tokio skambaus pavadinimo aišku, kad ši konferencija – naujo etapo buvusių Rytprūsių archeologijoje pradžia. Ir ne vien tik tuo aspektu, kurį diskusijų metu paminėjo mūsų kolega dr. Gintautas Zabiela, t. y. ne vien tik todėl, kad šįkart Kaliningrado srityje pagaliau atsigręžta į gyvenviečių tyrimus. Ypač svarbu ir tai, kad archeologiniai tyrimai yra gerokai kokybiškesni, o medžiaga operatyviai ir kvalifikuotai pristatoma mokslo visuomenei. Neatsitiktinai konferencijos metu buvo galima susipažinti net su dviem jau minėtų Sembos ekspedicijos dalyvių monografijomis: E. Zalcmanno knyga apie Pamarių kultūros gyvenviečių tyrimus ir K. Skvorcovo publikacijos apie Mitino kapinyno medžiagą signaliniu egzemplioriumi. O ir aptariamoms konferencijos medžiagą pažadėta išleisti atskiru leidiniu.

Akivaizdu, kad nebeliko sovietmečiui ir netgi pirmajam XXI amžiaus dešimtmečiui būdingo Kaliningrado srities archeologijos uždarumo, kai Lietuvos, Lenkijos ir kitų kraštų archeologai gaudė kiekvieną menkiausią žinią apie kasinėjimus Karaliaučiaus žemėje. Kita vertus, jeigu tokios konferencijos Kaliningrade taptų periodiškos, Baltijos regiono archeologijos centrai turėtų dar vieną labai stiprų konkurentą.

Belieka tik pasidžiaugti už kolegas dėl jų darbų, o Lietuvos archeologams, atrodo, tenka vėl pradėti mokytis iš Karaliaučiaus krašto kolegų ir tyrimų metodikos, ir apskritai požiūrio į archeologijos mokslą.

Linas Tamulynas

VILNIAUS SIMPOZIUMO VASAROS SEMINARAS ISTORIJOS FAKULTETE

Vilniaus universiteto Istorijos fakultete 2011 m. birželio 17 d. įvyko antrasis Vilniaus simpoziumo vėlyvojo sovietmečio ir posovietmečio klausimais renginys – vasaros seminaras „Asmenybė, sistema ir nacionaliniai procesai vėlyvajame sovietmetyje“, kurį surengė Lietuvos istorijos institute, VU Istorijos fakultete ir VU Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institute podoktorantūros stažuotes atliekantys istorikai Saulius Grybauskas, Aurimas Švedas, Vilius Ivanauskas, tyrinėjantys sovietinę sistemą ir atskiras sovietmečio transformacijas. Renginys pritraukė jaunesniosios istorikų (ir susijusių specialybių) kartos tyrinėtojus iš minėtų institucijų, taip pat Vytauto Didžiojo universiteto ir Mykolo Romerio universiteto akademinį bendruomenių narius. Seminaro metu buvo perskaityta 12 pranešimų.

Simpoziumo tema – asmenybė sovietinėje sistemoje, siekiant suprasti individo ir asmenybės paskirtį, vaidmenį ir sugebėjimą adaptuoti ar net paveikti indoktrinacijos, planinio valdymo sritis ir santykį su nacionaliniais procesais vėlyvajame sovietmetyje. Simpoziumo dalyviai sąmoningai neapsiribojo vien totalitarinės paradigmos teikiama „tyrimo instrumentais“, bet mėgino svarstyti įvairius sovietmečio procesus bei reiškinius atsižvelgdami ir į revizionizmo bei postrevizionizmo postuluojamas idėjas. Tokia renginio metu išryškėjusi tendencija – ne atsitiktinumas, o greičiau tam tikrų tarp sovietikos tyrinėtojų vykstančių slinkčių padarinys.

Šiandieninėje mokslinėje diskusijoje nagrinėjant sovietmečio sistemą pastebima, kad monolitinės perspektyvos nebepakanka paaiškinti vėlyvosios sovietinės visuomenės reiškinius ir jos narių elgseną. Teiginys, kad *sistema* lemia *veikėjo* (individo, visuomenės) elgseną atrodo pernelyg vienpusiškas ir beveik nepaliekantis erdvės visuomenės iniciatyvoms, kurios net ir totalitarizmo

sąlygomis ne visuomet veikė indoktrinacijos ir represinių mechanizmų nustatytose ribose, korektiškai analizei. Neatsitiktinai politologas Zbigniewas Brzeziński atnaujiniusių centralizaciją Leonido Brežnevo valdymo laikotarpiu laikė ne bandymu sugrąžinti stalinizmą, o pirmiausia reakcija į išaugusį visuomenės vaidmenį. Pažymima, kad šalia oficialių reikalavimų egzistavo ir savita išgyvenimo bei prisitaikymo prie režimo kultūra, gebėjimai manipuluoti oficialiomis socialinio ir politinio gyvenimo taisyklėmis, atskirais laikotarpiais individui paliekama nevienoda veiksmų laisvė ar apibrėžiama nevienalytė jo paskirtis.

Lietuvių istoriografijoje iki maždaug 2000-ųjų vyravo totalitarizmui daugiausia dėmesio skirianti teorinė metodinė prieiga. Tokios praeities tyrinėtojų bendruomenės preferencijos susiformavo dėl visai suprantamų priežasčių – pats temų ratas, kurį tuometinė vyresnioji tyrinėtojų karta rinkosi (kaip tuo metu aktualiausias tiek akademinė, tiek visuomenine prasme), lėmė požiūrio kampa. O XXI a. visuomenėje ir akademinėje bendruomenėje vykstant naujiems procesams ir praeities tyrinėtojų cechui pasipildant jaunąja karta, vyksta kokybinės permainos, kurių metu jaunesni tyrinėtojai kelia naujus klausimus ir siūlo netradicinius jų sprendimo būdus. Šiuo atveju pažymėtina, kad tiek minėti klausimai, tiek atsakymai į juos dažnai ne paneigia anksčiau vyresniosios kartos išsakytas tezes, bet jas tikslina arba naujai kontekstualizuoja. Todėl natūralu, kad vasaros seminaro metu skaityti pranešimai ir po jų užsimezgsios diskusijos siūlė naujus sovietmečio „perskaitymo“ būdus.

Vasaros seminaro struktūra, siekiant suvokti arba pademonstruoti šių sovietmečio „perskaitymo“ būdų galimybes, buvo sukonstruota iš keturių sekcijų:

1. „Nuo projekcijos iki reakcijos“ (daugiausia dėmesio skirta indoktrinacijos pavidalams ir jų inspiruojamiems procesams).

2. „Prisitaikymas ir kūryba“ (šioje sekcijoje svarstyti paskirų individų ir akademinų bendrijų veikimo sovietmečio viešojoje erdvėje ypatumai).
3. „Sistema ir paribių kultūra“ (išskirtinis dėmesys rodomas nesisteminėms arba antisisteminėms personalijoms ir jų likimams).
4. „Nuo dominavimo iki refleksijos“ (susitelkta į sovietmečio „tesinius“ įvairiose sociopolitinio ir sociokultūrinio gyvenimo srityse).

Ši temų ir jas atskleisti padedančių teorinių priemonių paletė, sukurta seminaro dalyvių, leido tiek pranešimus skaičiusiems tyrinėtojams, tiek ganėtinau gausiai seminaro dalyvių auditorijai (apie 50 žmonių) pažvelgti į individą sovietmečiu kaip objektą ir subjektą, kuris išlaikė specifinį ir įvairų santykį su jį supusia institucine-ideologine sąranga ir stiprėjančiais nacionaliniais procesais. Taip pat daug dėmesio buvo skirta kultūros ir kitų sferų veikėjų idėjinėms projekcijoms ir vaidmenims viešojoje erdvėje, atskirų asmenybių fenomenologinams išgyvenimams ir patirčiai, asmens „proto pavergimo“ ar vidinės autonomijos kūrimo

procesams, individo saviraiškos ir iššūkių sistemai momentams. Seminaro dalyviai tiek savo pranešimuose, tiek po jų užsimezguosiose diskusijose ganėtinau aktyviai svarstė atskirų profesijų atstovų (rašytojų, filosofų, kino režisierių, istorikų) laikysenas ir elgesio strategijas, ieškodami jų sėkmės arba nesėkmės priežasčių, ir tuo pat metu kėlė klausimus – kaip tos sėkmės arba nesėkmės paveikė posovietinės lietuvių visuomenės dabartį.

Seminaro pabaigoje Lietuvos istorijos institute besidarbuojantis sovietologas S. Grybkauškas pristatė akademinę naujieną – savo monografiją „Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais“.

Simpoziumo bei žiemos ir vasaros seminarų idėją subrandinę istorikai tikisi, jog Vilniaus simpoziumas taps periodiniu renginiu, suteikiančiu galimybių istorikams ir kitų disciplinų atstovams kartu diskutuoti ir svarstyti sovietmečio tyrimų problematiką, analizuoti jo sąsajas su posovietmečiu, ypač daug dėmesio skiriant sociokultūrinei sovietmečio istorijos sričiai ir vėlyvojo sovietmečio epochai.

*Aurimas Švedas
Vilius Ivanauskas*

DVIŠALĖS LIETUVOS IR LENKIJOS ISTORIJS MOKYMO PROBLEMŲ TYRIMO KOMISIJS VEIKLA IR JOS PRASMĖ

Dvišalės komisijos istorijos mokymo problemoms nagrinėti sudaromos iš principo tada, kai šalys praeityje turėjo artimų tarpusavio politinių ir kultūrinių ryšių, konfliktų ar net karų. Tokiais atvejais praeities vertinimai neišvengiamai skirtinigi, bet, siekiant konstruktyvaus ir draugiško tautų bendradarbiavimo, istorijos mokymas, pirmiausia mokykliniai vadovėliai gali padėti įveikti primityvų priešišumą ir jį maitinančius mitus bei klaidingus stereotipus. Tad, pavyzdžiui, Lietuvos ir Latvijos dvišalė komisija neturėtų prasmės, nes tarpusavio santykių vertinimas faktiškai nesukelia didesnių kontroversijų.

Lenkija dvišalių komisijų veiklos srityje turi ilgametę patirtį. Iškart po Lenkijos Liaudies Respublikos ir Vokietijos Federacinės Respublikos sutarties dėl diplomatinų santykių užmezgimo ratifikavimo 1972 m. buvo sudaryta pirmoji tokia istorikų komisija. Suprantama, lenkai su vokiečiais turėjo apie ką svarstyti ir ką derinti...

Po 1991 m. rugpjūčio, kai Lenkija pripažino Lietuvos nepriklausomybę, užsimezgė oficialūs ryšiai ir švietimo srityje. 1992 m. vasario 21 d. Vilniuje Lietuvos Respublikos kultūros ir švietimo ministras Darius Kuolys ir Lenkijos Respublikos nacionalinės švietimo ministerijos vadovas Andrzejus Stelmachovskis pasirašė Protokolą dėl dvišalės komisijos istorijos mokymo problemoms nagrinėti. Protokolo 2 straipsnyje buvo suformuluoti svarbiausi Komisijos uždaviniai, nurodyta, kad ji:

1. Keičiasi informacija apie istorijos mokymą Lietuvos ir Lenkijos pagrindinėse ir vidurinėse mokyklose, supažindina viena kitą su šioms mokykloms skirtais vadovėliais.
2. Aptaria istorijos vadovėlių turinį, teikia siūlymus vadovėlių autoriams ir leidykloms.

3. Nagrinėja istorijos mokymo problemas Lietuvos mokyklose, kuriose mokoma lenkų kalba, ir Lenkijos mokyklose, kuriose mokoma lietuvių kalba; teikia pasiūlymus bei rekomendacijas.
4. Pataria, kaip geriau aprūpinti mokyklas istorijos vadovėliais.

Trečiajame straipsnyje buvo nustatyta, jog: „Kiekvienai šaliai Komisijoje atstovauja tiek pat asmenų. Kiekviena iš šalių skiria Komisijos pirmininką, atsakingąjį sekretorių ir tris narius.“

Lenkijoje parinkti atstovus nebuvo sunku. Juk tarybiniais metais nemažai lenkų istorikų nagrinėjo ir Lietuvos istorijos problemas, kai kurie iš jų galėdavo dirbti Vilniaus archyvuose ir mokslinių bibliotekų rankraščių skyriuose. Komisijos pirmininku tapo profesorius habilituotas daktaras Henrykas Wisneris, jau tada žinomas Lietuvos istorikams, beje, gerai kalbantis lietuviškai. Vienas iš narių – Gregorz Blaszczyk, Poznanės universiteto mokslo darbuotojas, besiruošiantis ginti habilitacinį darbą, suprato ir skaitė lietuviškai. Kitas narys – Andrzejus Leszekas Szczesniakas – istorijos daktaras, daugelio vadovėlių autorius, prityręs didaktikas. 1989 m. jis išleido tris šaltinių knygas, skirtas Katynės aukoms, su autoriniu tekstu, taip pat knygą „Lenkijos–Sovietų karas 1918–1920“.

Nepalyginti sunkiau buvo ministru D. Kuoliui parinkti Komisijos pirmininką iš Lietuvos istorikų. Juo galėjo būti gerai kalbantis lenkiškai, komunikabilus, principingas ir drauge taktiškas, susipažinęs su lenkiška Lietuvos istoriografija žmogus. Mokslinės produkcijos apimtimi tegu ir atsiliekantis nuo Wisnerio. Toks ir buvo Juozas Tumelis – Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Senų ir retų knygų skyriaus vedėjas, dėl ryšio su disidentais tarybiniais metais negalėjęs

ginti diseratacijos. Aktyvus Sąjūdžio veikėjas, kurį laiką jo oficialus pirmininkas J. Tumelis jau buvo dalyvavęs konferencijose Lenkijoje, JAV ir net Vatikane, užmezgęs ryšius su lenkų istorikais.

Komisijos narius parinkti J. Tumeliui teko nekeliant didelių reikalavimų. Jais tapo Dailės akademijos docentas daktaras Adomas Butrimas, Vilniaus universiteto vyr. dėstytojas Antanas Kulakauskas ir to paties universiteto docentas daktaras Algis Povilas Kasperavičius, šių eilučių autorius. Lietuvių ir lenkų santykius XIX amžiuje buvo tyrinėjęs A. Kulakauskas, bet A. Butrimas – parašęs vieną iš naujų Lietuvos istorijos vadovėlių, o A. P. Kasperavičius – pačią pirmąją potarybiniu laikotarpiu naujųjų amžių istorijos mokymo priemonę (išversta į rusų ir lenkų kalbas atitinkamų Lietuvos tautinių bendruomenių mokykloms).

[J. Tumelio akiratį patekau beveik atsitiktinai. 1991 m. birželį Liubline turėjo vykti tarptautinė konferencija, skirta buvusios Abiejų Tautų Respublikos pakraščių („kresų“) tautiniam išsiskaidymui. Kažkodėl niekas kitas iš VU Istorijos fakulteto, daugiau ar mažiau mokantis lenkiškai, negalėjo ar nenorėjo važiuoti ir Lietuvos delegacijos vadovas J. Tumelis pasiūlė man. Turėjau gauti tada dar būtiną TSRS užsienio pasą ir traukiniu keliauti į Liubliną. Kartu su J. Tumeliu, istoriku Z. Kiaupa, geografų Č. Kudaba, Kultūros ir švietimo ministerijos Socialinių mokslų skyriaus viršininku Girvydu Duobliu.

Konferencijoje, kuri vyko Liublino mokslo draugijos rūmuose, nustebo lenkų istorikų palankumas lietuviams. Vilniaus krašte gimęs ir augęs Ryszardas Kiersnowskis su humoru prisiminė, kaip 1940 metais jam teko mokytis lietuvių kalbos. Kitas žymus istorikas, Andrzejus Ajnenkelis, kai apgailėstavau dėl savo prastos lenkų kalbos, pasakė, kad visi supranta mano pranešimą, o istorikų konferencija – ne skaitovų konkursas. Vėliau, A. Ajnenkielio pakviestas, dalyvavau dviejose Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institute surengtose konferencijose. Dar vienas, smarkiai pagyvenęs istorikas, besikalbant apie Antrojo pasaulinio karo laikotarpio nuosėdas abiejų tautų santykiuose, pasakė, kad „Jūs, lietuviai, elgėtės

daugmaž žmoniškai, nors buvote priešai. Tačiau ukrainiečių surengtų siaubingų žudynių [Voluinėje ir Rytų Galicijoje – A. P. K.] lenkų tauta niekada neužmirš.“

Praėjo jau daug metų nuo Liublino konferencijos, senuko istoriko tikriausiai nebėra gyvo, bet, turint omenyje aktualius oficialius Lenkijos ir Lietuvos santykius, atsisitaukus nuo pagrindinės temos, reikėtų paminėti vieną reikšmingą lenkų Tautos atminties instituto (IPN) istorikų vertinimą. Jų parašytoje naujausiųjų laikų Lenkijos istorijoje¹, kurioje ypač daug vietos skirta Antrojo pasaulinio karo laikotarpiui, nėra termino „Vilniaus krašto okupacija“, o rašoma „Dalį Vilniaus vaivadijos su Vilniumi sovietų valdžia perdavė Lietuvai, bet kitų metų vasarą TSRS užėmė visą šią valstybę“ (115 p.). Lenkų ir lietuvių santykiai karo metais apibūdinami taip: „Lenkai ir lietuviai, negalėdami išspręsti konflikto, kilusio dėl Vilniaus krašto valstybinės priklausomybės, reiškė tarpusavio nepalankumą. Kurstė jį vokiečiai, sudarę lietuvių policijos dalinius, kurie dalyvavo kovose prieš lenkų patriotines pagrindžio organizacijas. Pavieniais [sporadycznych] atvejais tai pasireiškė smurto veiksmais, kurių aukomis tapdavo pirmiausia lenkai – civiliai gyventojai“ (180 p.) Štai tik tiek.

Galima pasidžiaugti, kad Dvišalės komisijos diskusijose suderinti požiūriai atsispindi šioje knygoje. Nėra minimos nei „Lietuviška Vilniaus okupacija 1939–1940 m.“, nei Vietinės rinktinės vykdytos „lenkų žudynės“. Gaila, kad tarpvalstybinės istorikų komisijos rekomendacijų nepaisoma Lenkijos užsienio reikalų ministerijos užsakytoje ir aprobuotoje 2011 m. išleistoje trikalbėje knygoje². O štai naujausiųjų laikų Lenkijos istorijoje realiai vykdytoms lenkų gyventojų žudynėms paskirtas 2,5 p. paragrafas, pavadintas „Stosunki polsko-ukrainskie. Masowe zbrodnie na Polakach na Wolyniu i w województwach południowo –

¹ Dziurok A., Galezowski M., Kamiński L., Musiał F. Od Niepodległości do Niepodległości. Historia Polski 1918–1989. Warszawa, 2010.

² Niwiński P. Paneriai – „žmonių skerdynių“ vieta [Toks pats pavadinimas lenkiškai ir angliškai]; Warszawa, 2011.

wschodnich RP“.

Jame įdėtos trys žudynių aukų nuotraukos ir du išsigelbėjusių liudijimai³. Vargu ar reikia tokio pavadinimo vertimo. IPN parengta knyga išreiškia patriotinės lenkų visuomenės dalies požiūrį, be abejonės, tiksliau negu trikalbė, nors ir žinomo istoriko parašyta knyga, kuri primena kažkokio politinio žaidimo priemonę. Tiesa, ji nėra vadovėlis.

Lietuvos šalies komisija buvo oficialiai sudaryta ministro D. Kuolio 1992 m. balandžio 17 d. įsakymu. Greta jau minėto pirmininko ir narių jos sekretoriumi tapo Kultūros ir švietimo ministerijos Socialinių mokslų skyriaus viršininkas G. Duoblys. Pirmieji Dvišalės komisijos posėdžiai buvo surengti 1992 m. liepos 1–2 d. Vilniuje, kur atvyko Lenkijos komisija. Tai buvo, galima sakyti, susipažinimo ir pasitarimų dėl tolesnio Dvišalės komisijos darbo posėdžiai. Pasikeista taip pat informacija apie istorijos mokymą Lenkijoje ir Lietuvoje, nutarta pirmiausia imtis istorijos vadovėlių tarpusavio recenzavimo, jų vertinimo Lietuvos ir Lenkijos santykių nušvietimo požiūriu. Apsikeista kai kuriais vadovėliais, kiti buvo nusiųsti vėliau.

Antras Dvišalės komisijos narių, dažnai oficialiai vadinamų ekspertais, susitikimas vyko Varšuvoje 1992 m. gruodžio 14–18 d., Nacionalinės švietimo ministerijos patalpose. Dalyvavo visi komisijos nariai, taip pat Lenkijos komisijos sekretore paskirta Nacionalinės švietimo ministerijos Edukacijos problemų tyrimo instituto darbuotoja Danuta Wisniewska. Posėdžiuose buvo pasikeista informacija apie abiejose šalyse aktualias švietimo problemas, ypač tautinių mažumų – lenkų Lietuvoje ir lietuvių Lenkijoje. Svarstymo metu kontroversijų faktiškai nekilo, buvo pripažinta, kad lenkų švietimo Lietuvoje padėtis gera.

Daugiausia laiko užėmė vadovėlių recenzijų pateikimas ir kai kurių recenzijų svarstymas. Didžiausios apimties ir labai kritišką recenziją apie V. Daugirdaitės-Sruogienės „Lietuvos istoriją“ pateikė G. Blaščykas. Su kai kuriais priekaištais teko sutikti. Lenkijos ir Lietuvos santykių nušvietimas V. Daugirdaitės knygoje atspindėjo tarpukario nuo-

taikas, kai Nepriklausoma Lietuva su Lenkija konfliktavo dėl Vilniaus. Diskusiją užbaigė G. Duoblys. Jis pranešė, kad V. Daugirdaitės knyga nebus pakartotinai leidžiama ir ją mokyklose pakeis nauji vadovėliai. A. L. Ščesniakas recenzavo mano mokomąją priemonę „Naujausiųjų laikų istorija“, išleistą jau ir lenkų kalba. Recenzentas pripažino, jog „Lenkija liečiantys dalykai pateikti teisingai, atitinkamai proporcingai vaidmeniui, kurį vaidino Lenkija tarptautinėje arenoje. Reikia padėkoti autoriui už dalykiškai, objektyviai ir su simpatija parodytą Lenkijos istoriją“. Tačiau paties A. L. Ščesniako vadovėliui „Historia 1918–1939“ buvo pareikšta pagrįstų pastabų dėl keletu tendencingu teiginių. Pavyzdžiui, kad 1918–1919 m. Nepriklausomos Lietuvos vadovai „laikė, kad visi, gyvenantys buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje, kad ir kokia būtų jų kalba ir kilmė, yra lietuviai“. Tendencingų ir neteisingų pastabų apie Lietuvą buvo ir kituose, vėliau recenzuotuose jo vadovėliuose. Kita vertus, A. L. Ščesniakas buvo komunikabiliausias ir draugiškiausias bendraujant lenkų komisijos narys. Tiesa, nei H. Wisneris, nei G. Blaščykas vadovėlių nerašė, tad apie jų galimą tendencingumą spręsti išvis neįmanoma.

Pastabų recenzantai pareiškė beveik visiems vadovėliams, nors ne tiek dėl tendencingumo, kiek dėl kartais pasitaikančių dalykinių klaidų. Tačiau, baigiamojo protokolo žodžiais, „posėdžiai vyko dalykinių diskusijų ir savitarpio supratimo atmosferoje, pateikti pasiūlymai yra konstruktyvaus pobūdžio“. Buvo pasiūlyta neapsiriboti vien vadovėlių recenzavimu, o paruošti ir perskaityti per kitus Dvišalės komisijos posėdžius specialius pranešimus apie Lenkiją ir Lietuvą siejančius įvykius bei procesus, politinius ir kultūrinių abiejų šalių ryšius.

Trečiasis Dvišalės komisijos susitikimas buvo surengtas Vilniuje 1993 m. rugsėjo 25–30 dienomis Kultūros ir švietimo ministerijoje. Tokiu būdu nusistovėjo taisyklė, kad Dvišalės komisijos susitikimai vyks vieną arba du, o vėliau tik vieną kartą per metus, paeiliui Lietuvoje ir Lenkijoje. Vilniuje, kaip ir 1992 m. Varšuvoje, pirmiausia buvo pateikiamos ir aptariamose recenzijos. Plačiausią

³ Dziurok A., Galezowski M., Kaminski L., Musial F. Op. cit., p. 178–180.

recenziją – Arūno Gumuliausko Lietuvos istorijos vadovėlio „Lietuva nuo valstybės susikūrimo iki valstybės atkūrimo“ – vėl pateikė G. Blaščykas, jau habilituotas daktaras. Recenzentas nurodė, kad A. Gumuliausko knyga – ryškus žingsnis į priekį lyginant su V. Daugirdaitės-Sruogienės vadovėliu, bet kartu pažymėjo, kad „Jaučiamas negatyvus nusistatymas lenkų atžvilgiu, o hipotezės pateikiamos kaip istorinės tiesos“. Drauge recenzijoje buvo nurodyta nemažai faktinių klaidų.

Trumpesnes recenzijas pateikė A. Butrimas ir A. P. Kasperavičius. Buvo perskaityti pranešimai: A. Kulikausko „Lietuvių tautinis atgimimas ir lietuvių–lenkų santykiai (lietuvių–lenkų konflikto genezė)“ ir A. P. Kasperavičiaus „Pastabos apie XX a. Lietuvos–Lenkijos kultūrinius ryšius“. Pranešimai vėliau vienokia ar kitokia forma buvo skaitomi mokslinėse konferencijose ir publikuojami, o recenzijos siunčiamos leidykloms, kurios buvo išleidusios vienus ar kitus vadovėlius. Leidyklos privalėjo perduoti juos vadovėlių autoriams, kad jie atsižvelgtų į kritines pastabas.

Tačiau Dvišalė komisija neturi galimybių pasiekti, kad leidyklos ir autoriai atsižvelgtų į recenzijose pareikštas pastabas. Kartais autorius nekreipia dėmesio net į įsakmias leidyklos parinkto recenzento pastabas. Galėčiau pateikti vieną pavyzdį iš savo praktikos. Leidykla „Krontas“ dėl nelabai aiškių priešasčių nustojo leisti mokyklinius vadovėlius. Paskutinis išleistas buvo vadovėlis IX klasei, trijų istorikų sudaryta „Naujųjų amžių istorija“. Korektūriniame egzemplioriuje, skyrelyje apie 1863–1864 m. sukilimą, radau tokį sakinį „Anglijoje organizuotas tarptautinis savanorių būrys, kuriam taip ir nepavyko išsilaipinti Kuršių nerijoje“. Raudonu tušinuku parašiau, kad vietovės pavadinimas turi būti „Kuršas“, nes Kuršių nerija buvo Prūsijos karalystės teritorija ir joks protingas vadas nemėgintų į ją išsikelti, juo labiau nerijoje. Paaiškinimas buvo labai išsamus, bet, gavęs išspausdintą egzempliorių, jame radau tą pačią klaidą – „Kuršių nerija“⁴. Paklaustas atsakingas leidyklos darbuo-

tojas pasakė, kad skyrelio autorius kategoriškai atsisakė pataisyti, nes esą tvirtai prisimena skaitęs būtent taip: „išsilaipinti Kuršių nerijoje“. Tokia dažnai būna recenzentų dalia, net kai nesikerta nacionaliniai ar ideologiniai motyvai.

Tačiau palaiapsniui, kaip sakoma, ir vandens lašas akmenį pratašo. Dvišalėje komisijoje po diskusijų buvo pasiektas susitarimas, kad ji rekomenduotų minint Vilniaus ir Vilniaus krašto gražinimą Lietuvai nevertoti termino „okupacija“. Teko pateikti ir argumentą, kad Vilniaus krašto lenkai vietoj keturių deportacijų iš TSRS 1939 m. rudenį atitekusių rytinių Lenkijos žemių patyrė tik vieną, 1941 m. birželį. Tiesa, teko sutikti su rekomendacija Lietuvos autoriams nevertoti termino „okupacija“ istorijos vadovėliuose, rašant apie Vilniaus kraštą 1920–1939 m. Jį galima pakeisti sąvokomis: „Lenkijos valdžioje“, „1922 m. prijungtas prie Lenkijos“ ir panašiai. Tokiu būdu sudarytas abipusis kompromisas. Naujausiuose vadovėliuose vis rečiau bepasitaiko terminai „lenkų okupacija“ ir „lietuvių okupacija“. Tačiau lenkiškuose vadovėliuose liko dar nemažai lietuviams nepriimtinių pavadinimų ir teiginių. Dažnai jungtinė valstybė po 1569 m. Liublino unijos – Abiejų Tautų Respublika – vadinama tiesiog Lenkija. Tiesa, kažkieno prasimanytas lietuviškas pavadinimas – „Respublika“ irgi labai nevykęs, tiesiog nelogiškas, bet jis neturi nepriimtino lenkams pobūdžio. Ir kai kurių kitų terminų vartojimas yra diskutinis.

Į tai buvo atkreiptas dėmesys ketvirtajame susitikime 1994 m. gegužės 9–12 dienomis Varšuvoje. Jame taip pat buvo iškelta idėja, kuriai pritarė visa Dvišalė komisija, išleisti bendrą darbą, pateikiantį siūlymus dėl Lenkijos ir Lietuvos istorijos pateikimo, skirtą mokyklinių vadovėlių autoriams ir leidėjams. Deja, idėjos taip ir nepavyko realizuoti iki šiol. 1994 m. gruodį įvyko dar vienas susitikimas Vilniuje. Jame buvo nutarta paruošti sąrašą temų, ką turi žinoti Lietuvos moksleivis apie Lenkijos istoriją ir lenkų moksleivis apie Lietuvos istoriją. Recenzuojant vienas lenkų autoriaus A. Sytos vadovėlis buvo pripažintas lietuviams nepriimtiniu, nes jame visiškai neminimas net Lietuvos vardas. Išsamią ir įdomią recenziją vėl pateikė

⁴ Galinis A., Jurkevičius S., Petrauskis K. Naujųjų amžių istorija. Vadovėlis IX klasei. Vilnius, 2009, p. 130.

G. Blaščykas. Ši kartą mokytojo M. Kondroto knygos „Lietuvių tautos ir valstybės istorija“, išleistos 1994 m. Ji, beje, nebuvo po aptarimo rekomenduota mokykloms tada dar veikusios istorijos vadovėlių komisijos. G. Blaščykas pažymėjo M. Kondroto knygos originalumą, bet aptiko daugybę nepagrįstų teiginių. Pavyzdžiui, tokį, kad lenkai nunuodijo Vytautą, nors toliau autorius nurodo, jog tai prasimanymas. Tad kam apie tai rašoma, – klausė recenzentas, neigiamai įvertinęs M. Kondroto darbą.

Reikia pažymėti, jog A. Kulakauskas ir A. Butrimas, tapęs Dailės akademijos prorektoriumi, vis mažiau dalyvavo Komisijos veikloje. Į 1995 m. gruodžio 18–21 d. vykusį eilinį susitikimą Varšuvoje iš Lietuvos atvažiavo tik Komisijos pirmininkas dr. J. Tumelis ir A. P. Kasperavičius. Laimei, tada Varšuvoje stažavo Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas daktaras Rimantas Miknys. Prof. H. Wisneris jį pakvietė dalyvauti formaliai, kaip vertėją. Tačiau gerai mokantis lenkų kalbą, keletą konferencijų Lenkijoje dalyvis dr. R. Miknys aktyviai įsitraukė į svarstymą ir diskusijas. Susitikime buvo pateikti sąrašai temų, kurias turi žinoti atitinkamai lenkų ir lietuvių moksleiviai.

Recenzuotuose lietuviškuose vadovėliuose – A. Butrimo ir A. P. Kasperavičiaus – lenkų istorikai pasiūlė šį tą patikslinti ir papildyti. Rimtų pretenzijų buvo pareikšta dėl A. P. Kasperavičiaus vadovėlyje įdėtų žemėlapių. Tačiau, pasikeitus nuomonėms, visiems teko pripažinti, kad tiek žemėlapius, tiek iliustracijas vadovėlių autoriai pirmą kartą pamato jau išspausdintoje knygoje. Leidyklos paprastai į juos tuo reikalu nesikreipia. Pataisyti autoriai gali nebent pakartotiniame vadovėlio leidime.

Septintasis Dvišalės komisijos susitikimas vyko 1997 m. gegužės 25–29 dienomis Vilniuje. Jame dalyvavo vėl ne visi Lietuvos komisijos nariai. Sekretoriumi jau buvo Švietimo ministerijos darbuotojas Rimantas Jokimaitis. Jis ligi šiol sėkmingai dirba šį reikalaujantį daug pastangų ir atsakingumo darbą. Susitikime buvo pasikeista išsamia informacija apie Lenkijos ir Lietuvos švietimo problemas ir istorijos mokymo naujoves. Vėl recenzuoti vadovėliai, nors pažymėta, kad tai ne visada efektyvu. Susitarta susitikti Varšuvoje

1998 m. gruodį. Tačiau susitikimas tada nebuvo surengtas dėl Lenkijos istorikų nepasiruošimo. Taip bent buvo atsakyta į iš Vilniaus nusiųstą raštą.

O Lietuvos švietimo ir mokslo ministro K. Platelio 1999 m. balandžio 1 d. įsakymu buvo iš dalies pakeista Komisija į tokios sudėties:

Komisijos pirmininkas – J. Tumelis, Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Senų ir retų knygų skyriaus vedėjas, humanitarinių mokslų daktaras.

Komisijos sekretorius – Rimantas Jokimaitis, Švietimo ir mokslo ministerijos Bendrojo ugdymo turinio skyriaus vyriausiasis specialistas.

Nariai:

Algis Kasperavičius, Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto docentas, humanitarinių mokslų daktaras.

Elmantas Meilus, Lietuvos istorijos instituto LDK istorijos skyriaus vyresnysis mokslinis bendradarbis, humanitarinių mokslų daktaras.

Rimantas Miknys, Lietuvos istorijos instituto XIX amžiaus istorijos skyriaus vedėjas, vyresnysis mokslinis bendradarbis, humanitarinių mokslų daktaras.

Tiktai Lenkijos nacionalinė švietimo ministerija vis atidėdavo naujo susitikimo terminą arba išvis neatsakydavo į iš Vilniaus siunčiamus raštus. Gerokai vėliau paaiškėjo neoficialios tokio delsimo priežastys. Lenkijos nacionalinė švietimo ministerija, visiškai nederinusi su Komisijos pirmininku prof. H. Wisneriu, pašalino iš jos A. L. Ščesniaką ir sekretorę D. Visnievską. Protestuodamas prieš tokį jo traktavimą H. Wisneris atsistatydino iš Komisijos pirmininko pareigų ir kategoriškai atsisakydavo formuoti naują sudėtį. A. L. Ščesniakas, būdamas tvirtų patriotinių pažiūrų, užsitraukė didžiulę įtaką Lenkijoje turinčio dienraščio „Gazeta Wyborcza“ vyriausiojo redaktoriaus Adamo Michniko nemalonę ir pastarasis paveikė ministeriją. Lenkiškoje Vikipedijoje biogramoje „Andrzej Leszek Szcześniak“ nurodyta, kad jo paskutinio XX amžiaus dešimtmečio vadovėliai buvo kritikuoti dėl esminių klaidų ir antisemitinių aliuizijų⁵.

⁵ http://pl.wikipedia.org/wiki/Andrzej_Leszek_Szcześniak (A. L. Ščesniakas mirė 2003 m.).

Bendraujant Dvišalėje komisijoje neteko išgirsti antisemitinių A. L. Ščesniako samprotavimų. Tiesa, Komisijoje visiškai nediskutuojama politiniais klausimais, ji kažkaip savaime yra depolitizuota.

Tai, kad Dvišalė komisija faktiškai tarsi nustojo egzistuoti, neliko nepastebėta Lenkijoje. Pirmasis jos ambasadorius Lietuvoje, politikas ir visuomenės veikėjas Janas Widackis pavėluotai, net 2004 m. solidaus savitraščio „Polityka“ puslapiuose, kritiškai vertindamas Lenkijos ir Lietuvos santykius, tarp kitko parašė, kad „atrodo, apmirė bendros vadovėlių komisijos veikla“. Jam atsakė prof. A. Suchonskis – nurodė, jog nuo 2002 m. lapkričio vėl sistemingai vyksta susitikimai draugiškoje atmosferoje, o su nutarimais galima susipažinti ministerijos interneto MENiS puslapiuose⁶.

Iš tikrųjų, po ilgo vilkinimo pagaliau 2002 m. Lenkijoje buvo sudaryta visiškai nauja komisija. Jos pirmininku paskirtas Opolės universiteto profesorius habilituotas daktaras Adamas Suchońskis, žymus istorijos didaktikos specialistas, daugelio tarptautinių konferencijų dalyvis, aktyviai veikęs Tarptautinėje istorijos didaktikų draugijoje, nariais – profesoriais, habilituoti daktarai iš Olštyno Mieczyslawas Jackiewiczzius ir Bohdanas Lukaszewiczzius. Pirmasis iš jų puikiai kalba lietuviškai, yra vienas žymiausių Lenkijoje lietuvių kultūros ir literatūros žinovų, 1998–2002 m. Lenkijos Respublikos generalinis konsulas Vilniuje. Abu minėti komisijos nariai kilę iš Vilniaus, bet tai nekenkė kolegiskam bendravimui su lietuviais. Greičiau atvirkščiai. Kita vertus, komisijos pirmininkas A. Suchonskis pasidžiaugė, kad pirmą kartą jam tenka dalyvauti tarptautiniuose susitikimuose, kuriuose nereikia vertėjo.

Nauja lenkų komisija nustatė tvarką rengti susitikimus už Varšuvos ribų. 2003 m. Dvišalės komisijos posėdžiai vyko Sulejuvke, netoli Varšuvos, 2005 m. – Nivkų gyvenvietėje prie Opolės, kur veikia Mokytojų tobulinimosi centras. Toliau susitikimai vykdavo jau universitetiniuose miestuose: 2007 m. Torunėje, 2009 m. Olštynė ir

2011 m. – Liubine. Tokia tvarka leidžia Lietuvos komisijos nariams plačiau, nors gal tik paviršutiniškai, susipažinti su Lenkija. Opolėje ir Olštynė Dvišalės komisijos narius priėmė universitetų rektorai, apie ją rašė vietinė spauda⁷. Lenkų komisijos sekretoriumi 2002–2006 m. dirbo prityręs ministerijos specialistas Piotras Ungeris. Beje, 2003 m. į komisijos darbą įsitraukė istorikas dr. Aleksanderis Srebrakowski iš Vroclavo universiteto ir geografijos specialistas dr. Marianias Kowalskis iš Varšuvos. O sekretoriai nuo 2007 m. nuolat keisdavosi.

Lietuvos komisijoje didžiausias pasikeitimas buvo tas, kad 2008 m. pradžioje dėl sveikatos problemų iš komisijos pasitraukė ilgametis pirmininkas J. Tumelis. Komisijos pirmininku buvo paskirtas jos narys Lietuvos istorijos instituto direktoriaus pavaduotojas mokslo reikalams (nuo 2008 m. pabaigos instituto direktorius) dr. R. Minknys, sudėtį papildė Švietimo plėtotės centro darbuotojas dr. Linas Jašinauskas ir geografai, Vilniaus pedagoginio universiteto profesorius dr. Algirdas Stanaitis.

Susitikimai Lietuvoje 2002, 2004 ir 2008 m. vyko Vilniuje, tačiau 2006 m. – Druskininkuose, o 2010 m. – Kėdainiuose.

Posėdžiuose dar buvo recenzuojami vadovėliai – juose surandama įvairių klaidų. Tačiau vadovėliuose matyti ryški pažanga pateikiant lenkų ir lietuvių santykius, recenzentai nebesuranda įžeidžių vertinimų ir kaltinimų. Tiesa, išlieka kai kurių sąvokų vartojimo problema – istorijos atlasuose dar kartais pasitaiko terminai „lenkų okupuotas“ ir „lietuvių okupuotas“. Kartu reikia pažymėti, kad galutinai suderintos temos, ką turėtų mokėti iš Lenkijos istorijos Lietuvos moksleiviai ir iš Lietuvos istorijos – Lenkijos moksleiviai. Sudaryti vienos ir kitos šalies žymiųjų asmenybių, apie kurias irgi turėtų žinoti moksleiviai, sąrašai. Suprantama, tai įgyvendinti jau ne Dvišalės komisijos jėgoms.

⁶ Suchonski A. Komisija dziala // Politika. 2004, gegužės 8, Nr. 19, s. 37.

⁷ Źr. : Profesorowie będa zmienięc podrećzniki // Nowa Trybuna Opolska, 2005, gegužės 16, s. 4; Brzozowski S. Jagiello pogodzony z Witoldem [Interviu su dr. R. Minkniem] // Gazeta Olsztynska. 2009, gegužės 21, s. 1–2.

Buvo skaityti apibendrinantys pranešimai platesnėmis šalių istorijos temomis (A. Suchonskio, R. Miknio, A. Kasperavičiaus). Pranešimus skaitė ir pakviesti dalyvauti posėdžiuose žymūs abiejų šalių istorikai. Opolėje – prof. habil. dr. K. Tarka, Druskininkuose – dr. Č. Laurinavičius, Torunėje – dr. D. Prybytekas ir prof. J. Rulka, kurio pranešimas „Lenkijos jaunimo istorinė sąmonė“ susilaukė išskir-

tinio dėmesio, Vilniuje – prof. dr. A. Bumblauskas ir magistras T. Baryla, Olštynė – prof. Z. Kiaupa. Jie buvo atidžiai išklaustyti, susilaukė klausimų. Dvišalės Lietuvos ir Lenkijos komisijos veikla prisideda prie abiejų šalių jaunosios kartos mokymo savitarpio supratimo ir pakantumo. Žinoma, darbas Komisijoje plečia ir jos narių akiratį. Tiek specialybės, tiek gretimos valstybės pažinimo srityse.

Algis Povilas Kasperavičius

Apie disertacijų gynimą Vilniaus universiteto Istorijos fakultete

Lietuviškoji fotografijos mokykla sovietinės ideologijos kontekste (apie Margaritos Matulytės daktaro disertaciją „Fotografijos raiškos ir sklaidos Lietuvoje sovietizavimas“)

2011 m. kovo 10 d. Vilniaus universiteto Istorijos fakultete humanitarinių mokslų srities istorijos krypties (05 H) taryboje (pirmininkas – doc. dr. Saulius Kaubrys; nariai: dr. Laima Laučkaitė-Surgailienė, dr. Marija Drėmaitė, doc. dr. Rasa Čepaitienė, doc. dr. Ramūnas Trimakas; oponentai: doc. dr. Algirdas Jakubčionis, dr. Skaidra Trilupaitytė) apginta Margaritos Matulytės daktaro disertacija „Fotografijos raiškos ir sklaidos Lietuvoje sovietizavimas“ (darbo vadovas dr. Arūnas Streikus).

Margarita Matulytė jau ne vieną dešimtmetį sėkmingai darbuojasi fotografijos istorijos srityje, yra parengusi nemažai parodų, sudariusi ir išleidusi albumų, publikavusi straipsnių. Pastarasis jos tyrimas skirtas sovietinio laikotarpio fotografijai. Susidomėjimo banga šio meto fotografija kyla, tai liudija nemažai apgintų disertacijų, parengtų publikacijų: Agnės Narušytės skirta „nuobodulio problematikai“, Tomo Pabedinsko – „žmogaus paveikslui“, Eglės Jaškūnienės – taikomajai fotografijai, Vytauto Michelkevičiaus – institucinei Fotografijos meno draugijos raidai. Šiame kontekste Matulytės disertacija turi savo nišą, jos tikslas – „pateikti nuoseklią fotografijos raidos sovietmečių istorinio modelio versiją“.

Disertacijos gynimas pradėtas žvelgiant į simbolinę nuotrauką, kurioje nufotografuotas laivas – plaukiojanti bazė *Sovetskaja Litva*. Oponentas Algirdas Jakubčionis taikliai pažymėjo, kad tai būtų tas laivas, iš kurio į JAV pakrantės apsaugos katerį peršoko ir bandė gauti politinį prieglobstį Jungtinėse Amerikos Valstijose Simas Kudirka. Jis buvo sugrąžintas į laivą, pargabentas į Klaipėdą ir nuteistas dešimt metų kalėti už Tėvynės išdavystę.

Pasak oponento, tokia nuotrauka – tai puiki disertacijos esmės iliustracija: gražus laivas, kaip ir visada gražiai pavaizduotas sovietinis fasadas, bet laive – įkalintas jūreivis, įkalinta tauta.

Disertacijoje Margarita Matulytė ir siekia ištirti, kaip buvo konstruojamas tas gražusis fasadas ir kas slypėjo už jo. Tirdama sovietinės lietuvių fotografijos raidą, sovietizavimą ji akcentuoja kaip esminį, daugiausia įtakos stilistinės raiškos sanklodai darantį ir fotografijos sklaidą bei vaizdo „pranešimų“ rezonansą visuomenėje kontroliuojantį veiksnį. Pagrindiniu tyrimo objektu tapo viešojoje erdvėje funkcionavusi ir kontroliuojama profesionali fotografija.

Savo darbe, polemizuodama su kitais fotografijos istoriją tyrinėjančiais autoriais, Margarita Matulytė pateikia naują, kompetetingai argumentuotą fotografijos meno stilių klasifikaciją. Ji išskiria tris stilistinės raiškos bangas, kurių periodizaciją atlieka remdamasi socialistinės ir Vakarų kultūros lyginamuoju kontekstu – tiek teorine istoriografija, tiek autorių kūrybos retrospektyva. Fotografijos raidą padalijusi į tris etapus (socialistinio realizmo, naujojo dokumentalizmo ir devizualizavimo), Matulytė istoriškai susieja jos kaitą su politiniais procesais (totalitarizmo ir pototalitarinio laikotarpio raida). Ypač reikšmingas, konceptualus momentas, aiškinantis fotografijos devizualizacijos atsiradimo priežastis, dėl kurių Matulytė polemizuoja su pripažinta to meto fotografijos tyrinėtoja Narušyte. Pastaroji devintojo dešimtmečio naujosios fotografijos estetines patirtis, t. y. „anemiją, apatiją, absurda, susvetimėjimą“ aiškina visuomenę ar bent jau kūrybinį jaunimą apėmusiu emociniu

pamatu – nuoboduliu. O Matulytė teigia, kad „svarbesnė priežastis atrodo ne nuobodulys, o nepakantumas politinei sistemai“. Disertacijoje gana aiškiai atskleidžiamas propagandos veikimo mechanizmas: pradedant idėjinėmis, partinėmis direktyvomis, institucijomis, kultūros politika, kontrolės ir cenzūros mechanizmais.

Visi mokslinės diskusijos dalyviai pripažino, kad gynimui yra pateikta solidi ir brandi disertacija, kurioje pateikiamas išsamus apibendrintas epochos paveikslas ir detalai atskirų reiškinių analizė. Tekste žavi puikus kultūros faktų, istorinių ir dailėtyrinių interpretacijų, o ypač – archyvinų duomenų, išmanymas. Tai yra netgi daugiau nei fotografijos tyrimas, nes čia integruojamos žinios apie kitas, lygiagrečiai besiplėtojančias meno (pvz., dailės) šakas. Ypač akcentuotina autorės kompetencija analizuojant fotografijos raidą ir reiškinius. O *sovietizacijos* ir *totalitarizmo* reiškinių analizė bei naujai autorės sukonstruota *altrealybės* / *alterrealybės* metodologinė prieiga susilaukė gyvos mokslinės diskusijos.

Sovietizavimo sąvoką savo darbe autorė apibrėžė kaip procesus, vykusius dviejose pagrindinėse kūrybinės veiklos srityse: žodžių junginys *raiškos sovietizavimas* vartojamas įvardijant fotografijos idėjos, turinio ir formos sukūrimo instruktavimą bei inspektavimą, taikytą indokrinuojant ir palaikant sovietinę ideologiją, o žodžių junginys *sklaidos sovietizavimas* – sovietinę ideologiją propaguojančių centralizuotų fotografijos platinimo kanalų (periodinė spauda, knygos, parodos) formavimą ir priežiūrą. Autorė išryškina aiškią skirtį tarp sąvokų *sovietizavimas* ir *sovietizuotas* (arba *sovietinis*) – antroji yra pirmosios padarinys, visais vertinimo aspektais patvirtinantis įvykusį prisitaikymo prie sovietinės ideologijos aktą, kurio negalima taikyti visiems kultūros reiškiniams.

Kaip vienas pagrindinių sovietizavimo objektų pagrįstai pasirenkamas fotožurnalizmas (kuris, diegiant socialistinio realizmo principus, iki „atlydžio“ metų tapatinamas su fotografijos menu). Pastarasis, anot Matulytės, sovietmečiu buvo „visiškai sovietizuotas“, tai rodo jo vienprasmiška propagandinė misija. O nuo šeštojo dešimtme-

čio darbe pradedama tyrinėti ir profesionalioji fotografija („meno fotografija“) ir jos „nuolat renovuojami“ valdymo principai. Pati fotografija nebuvo vienalytė ir sovietizavimas jos nepajėgė suvaldyti – jau įvade deklaruojama ši visame darbe skambanti aksioma. Oponentė Skaidra Trilupaitytė pažymėjo, kad tekste nuo pat pradžių kyla įtampa tarp detalai analizuojamos fotografijos raidos ir jos „esminio, daugiausia įtakos stilistinės raiškos sanklodai darančio“ bei sklaidą ir interpretacijas „kontroliuojančio veiksmo“ – sovietizavimo. Sovietizavimo procesas traktuojamas normatyviškai, tačiau gausiai aprašomi ir nepaklusimo sovietinei ideologijai faktai (netgi viešojoje erdvėje). Dėl to kiek susivelia ir sovietizavimo bei sovietizuoto (arba sovietinio) meno sąvokų (reiškinių?) skirtis. Tarybos narė Laima Laučkaitė-Surgailienė atkreipė dėmesį, kad disertacijos įvardijimas „fotografijos sovietizavimu“ žymi procesą – fotografijos tapimo sovietine procesą, ir kartu apibūdina XX a. antros pusės Lietuvos fotografijos laikotarpį, tačiau pati autorė savo dėstyje įrodo, kad „fotografijos sovietizacijai“ priskirtini tik du pirmieji jos etapai: ankstyvasis – stalininis penktame–šeštame dešimtmetyje ir vėlyvesnis – atšilimo septintame–aštuntame dešimtmetyje, o devintas dešimtmetis jau nukreiptas priešinga desovietizacijai kryptimi, atsiribojimo nuo sovietinės ideologijos linkme, taigi pavadinimas darbo turinio nuosekliai neatspindi.

Oponentai ir tarybos nariai išitraukė į gyvą diskusiją dėl Matulytės pasiūlytų metodologinių instrumentų – *altrealybės* ir *alterrealybės*. Pasak autorės, totalitarinė ideologija suformavo naują tikrovės išraiškos kategoriją – *altrealybę*, kurią įvairiomis žodžio ir vaizdo priemonėmis diegė sovietinė kultūra. Pirmaisiais Lietuvos okupacijos metais sovietiniams ideologams pavyko sukurti vientisą ikonografinį vaizdinį, „liudijantį“ visiškai komunistinių idėjų pergalę. Postalininiais metais, vykdant tam tikras ideologinio kultūros valdymo reformas, buvo pakeistas požiūris ir į *altrealybę* fotografijoje. Pasitelkti kasdienybės reiškiniai, kuriuose ideologai išvėlgė humanistines vertybes, aktualias socializmo įtvirtinimui. Lietuvių fotografai, pirmieji Sovietų Sąjungoje atgaivinę estetinę

pasaulėjautą, ne tik išplėtė sovietinio gyvenimo reprezentavimo diapazoną, bet ir atsiribojo nuo pseudorealistinės raiškos. Trečioji stilistinė fotografijos banga atsiribojo nuo visų sovietmečiu diegtų realybės reprezentavimo formų. Alternatyvi raiška konceptualiai nurodė, kad fotografija gali būti ne tik atspindys arba tiesioginis politinių ir socialinių realiųjų padarinių, bet ir nepriklausomas, unikalus menininko kūrinys – *alterrealybė*, kurią sutveria autoriaus sąmonė, pasitelkianti tikrovę tik kaip medžiagą. Siekiant paversti fotografiją *altrealybės* kūrimo priemone, buvo sukurtas metodinių nuorodų kanonas ir kontrolės institucijų tinklas. Fotografijos sklaidos administravimas buvo monopolizuotas komunistų partijos diktatui pavaldžių institucijų – Kultūros ministerijos ir Glavlito struktūrų, profesinių ir kūrybinių organizacijų, todėl menas, tiesiogiai priklausantis nuo politikos, neturėjo sąlygų ir terpės neteisėtai veiklai. Viešoji erdvė buvo kontroliuojama, tad visuomenę pasiekdavo filtruota ir ideologinę atranką praėjusi fotografų kūryba.

Vis dėlto, pasak oponentės Trilupaitytės, – *altrealybė* ir *alterrealybė* – tai dirbtinai sukonstruoti šiandieniniai terminai, o jų vartojimas daugeliu atvejų ap sunkina skaitymą ir nebūtinai paaiškina faktus. Jos nuomone, darbe būtų pakakę įvairių teoretikų vartotų meno propagandos, totalitarizmo, socialistinio realizmo ir pan. sąvokų, nes iš esmės kalbama ne apie visą sistemą apimančią *altrealybę* (talpinančią total ir hiper-), bet apie nuolatinį savotišką žaidimą tarp pirminių intencijų ir interpretacijų, o tai šiandien, savo ruožtu, dabartiniai (ir tuometiniai autoriai) vėl interpretuoja naujai.

Ne mažiau diskutuota ir dėl Matulytės darbe vartotų terminų – *totalitarizmo* ir *pototalitarizmo*, kurie abu buvo sutalpinti į sovietinį laikotarpį. Tarybos narė Marija Drėmaitė kėlė klausimą, kodėl autorė stalininį laikotarpį sutapatina su totalitarizmu, o postalininį – su pototalitarizmu, nors pati aiškiai pažymi, kad fotografijos cenzūra ir kontrolė nepakito, tiesiog įgavo naujas formas. Atsakydama į pastabas šiuo klausimu, Margarita Matulytė paaiškino, kad daugelis teorijų – nuo Zbigniewo K. Brzezińskiego iki Zenono Norkaus požiūrio – leido

jai pasirinkti lojalią, tarpinę poziciją, t. y. Stalino valdymo metus įvardyti totalitariniais, o po jų liberalėjantys procesai reikalavo kito termino, tad pasirinkta sąvoka „pototalitarinis“.

Grįžtant prie diskusijos apie pačią fotografijos raidą, acentuoti tokie darbo pranašumai: lyginamosios analizės būdu išryškinti bendrumai arba nesutapimai su Vakarų erdve ir laiku, devintojo dešimtmečio lietuvių fotografijos draugijos veikla, tarptautinių ryšių atskleidimas ir apskritai daugybė naujų išvalgų ir įvairūs istoriniai liudijimai. Pasiremiant socialinėmis meno teorijomis parodoma, kaip vyko kūrybinio individo „marinimas“ ir sovietinio fotografų kolektyvo ugdymas. Paaiškinama, kaip, ugdant kolektyvinę raišką, buvo diskredituotos saviraišką apibūdinančios sąvokos (kūryba, talentas, įkvėpimas), jos pakeistos sąvokomis „meistriškumas“, „technika“, „darbas“. LSSR pristatančių fotoalbumų apžvalga leidžia geriau suprasti sovietinio romantizmo arba kultūrinės stagnacijos reiškinius. Žurnalų ir parodų aptarimas, meno albumų, knygų, nuo 1967 m. leidžiamo almanacho „Lietuvos fotografija“ faktų fiksavimas darbe susilieja su įdomia mikrolygmens empirine medžiaga, archyvinių dokumentų atradimais. Disertacijoje išsamiai nagrinėjamos institucijos, pavyzdžiui, fotografų draugijos dvilypumas. Viena vertus, organizacija buvo paranki fotografams, kita vertus, ji palengvino darbą valdžiai. Mat draugija globojo / padėjo ir prižiūrėjo / kontroliavo. Trilupaitytė pagyrė doktorantę, kad ši istorinės medžiagos iš principo „nepritempinėjo“ prie kokios nors vienintelės galimos interpretacijos klišės. Nepaisant struktūrinio požiūrio į sovietinės kultūros modelį, patys veikėjai / socialiniai agentai vertinami atsižvelgiant į galimas paklaidas ir skirtingas istorinės raidos logikas. Juk situacijas fotografijos lauke lėmė tiek formalūs, tiek neformalūs dalykai, pavyzdžiui, individų charakteriai.

Margaritos Matulytės daktaro disertacija „Fotografijos raiškos ir sklaidos Lietuvoje sovietizavimas“ įvertinta labai palankiai, o tyrimo rezultatai laikomi svariu įnašu į Lietuvos fotografijos meno istorinės raidos brandesnio suvokimo lauką ir apskritai kultūros istorijos sritį.

Marija Drėmaitė

ATMENA „LIETUVOS ISTORIJOS STUDIJŲ“ AUTORIAMS

1. Straipsniuose ir pranešimuose turi būti mokslo darbams būdingos dalys: a) įvadas, kuriame nurodomas tyrimo tikslas, uždaviniai, objektas, metodas, problemos tyrimo būklė (istoriografija), šaltiniai; b) gauti rezultatai, tyrimo aprašymas; c) išvados; d) išnašos. Straipsnio dalys gali turėti antraštes ir paantraštes.

2. Prie straipsnių ir pranešimų pridedama santrauka anglų ar kita paplitusia užsienio kalba. Straipsniai ir pranešimai gali būti parašyti užsienio kalba. Tada pridedama santrauka ne tik anglų, bet ir lietuvių kalba.

3. Nuorodos į šaltinius ir literatūrą įforminamos pagal Lietuvoje pritaikytas tarptautines taisykles (populiariai išdėstyta mokomojoje knygelėje: *Kastanauskaitė D. Bibliografinis mokslo darbo apipavidalinimas: Mokomoji priemonė Komunikacijos fakulteto studentams. Vilnius: VU leidykla, 1998. 92 p.*).

4. Visi straipsniai, pranešimai, apžvalgos, publikacijos recenzuojami anonimiškai dviejų recenzentų. Rašinių kalbą tvarko redaktorė.

5. Rašinių tekstas pateikiamas elektroninėje laikmenoje (el. paštu: sigjeg@gmail.com).

6. Optimali įteikiamų rankraščių apimtis: straipsnių, pranešimų ir publikacijų – ne daugiau kaip 1 autorinis lankas (40 000 spaudos ženklų), apžvalgų – 0,5 autorinio lanko, recenzijų ir mokslinio gyvenimo aprašymų – 0,25 autorinio lanko, kitų rašinių – 0,1 autorinio lanko. Santraukos apimtis – 30–50 eilučių (įskaitant autoriaus vardą bei pavardę ir antraštę). Lentelės spausdinamos ant atskirų lapų. Straipsniuose, pranešimuose, apžvalgose autoriaus vardas, pavardė ir duomenys apie autorių rašomi prieš antraštę.

Pvz.:

Antanas Antanavičius

Profesorius habilituotas humanitarinių mokslų daktaras

Vilniaus universiteto

Filosofijos katedra

Didlaukio g. 47

LT-08303 Vilnius

El. paštas: antanas.antanavicius@aula.vu.lt

Kituose rašiniuose vardas ir pavardė rašomi po teksto.

7. Diskelyje tekstas turi būti parengtas *Microsoft Word* (6.0 arba 7.0) teksto redaktoriumi, *Times LT*, *Times New Roman*, *Baltic*, rusiškas tekstas – *Times RS* šriftu. Autorių pavardės ir inicialai išnašose ir literatūros sąrašuose spausdinami kursyvu.

8. Dėl didesnės apimties rašinių, taip pat dėl iliustracijų reikia tartis su redaktorių kolegija.

9. Straipsniuose ir pranešimuose po išnašų, o apžvalgose bei publikacijose po tekstu dešinėje pusėje nurodoma teksto įteikimo redaktorių kolegijai data, o kitoje eilutėje užrašoma: Parengta skelbti.

10. Redaktorių kolegija itin pageidauja recenzijų bei mokslinio gyvenimo aprašymų.

11. Prie visų rašinių ant atskiro lapo autoriai prideda rašinio antraštės vertimą į anglų, vokiečių, lenkų bei rusų kalbas.

Redakcijos adresas:

Istorijos fakultetas, Vilniaus universitetas
Universiteto g. 7

LT-01122 Vilnius.

El. paštas: janina.leoniene@if.vu.lt

„Lietuvos istorijos studijų“ ankstesnius tomus galima įsigyti Istorijos fakulteto dekanate (be atkainio).

LIETUVOS ISTORIJOS STUDIJOS 2011 28
Mokslo darbai

Kalbos redaktorė *Gražina Indrišiūnienė*
Viršelio dailininkas *Gediminas Markauskas*
Maketavo *Nijolė Bukantiėnė*

Už straipsnių turinį atsako autoriai

14,65 aut. l. 11,5 sp. l. Tiražas 100 egz.
Išleido Vilniaus universitetas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius
Spausdino UAB „Ciklonas“
J. Jasinskio g. 15, LT-01111 Vilnius